

SİYİF. İRKADAŞIM

ATATÜRK

GENERAL
ALİ FUAT
CEBESÖY

SINIF ARKADAŞIM ATATÜRK

OKUL VE GENÇ SUBAYLIK HÂTİRALARI

İNKILAP ve AKA
KİTABEVLERİ Koll. Şti.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

Mustafa Kemal'i 67 Yıl Önce Bir Cuma Günü Tanımıştım — Mustafa Kemal'in Kimliği — İlk Öğrenimi — Ortaokul Öğrenimi — Zübeyde Hanım'ın İkinci İzdivacı — Lise Öğrenimi — Türk - Yunan Savaşı — Mustafa Kemal'i Tahsil Devresinde Etkileyen En Önemli Olay —
Sayfa: 1 — 12

İKİNCİ BÖLÜM

Harp Okulu'nda İlk Gün — İlk ve Son Dayak — Aptessiz Namaz — Aziz ve Mübarek Askerlik Mesleği — Harp Okulu'na Niçin ve Nasıl Girdim? — Dört Sınıf Arkadaşı — Yeni Tanıdıklar — Öğretmenlerimiz — Harp Okulu'ndan Yıldız Sarayı'na — Sarayda Garip Bir Soruşturma — Harp Okulu'nun İkinci Sınıfında — Mustafa Kemal Evimize İlk Def'a Gelmişti — Kâzım Karabekir'le İkinci Tanışma — Bir Olay ve Bir Hâtıra — Memleket Nereye Gidiyordu? — Hürriyet Yolunda — Osman Nizâmî Paşa'nın Kehaneti —

Sayfa: 13 — 37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harp Akademisi'nde — Akademi'deki Yeni Öğretmenlerimiz — Kurmay Yarbay Nuri Bey — Gerilla Nedir, Ne Değildir? — Harp Akademisi'nde Yapılan Bir Baskın — İstanbul'da Bir Alman Birahanesi — Eski Günleri Anış — Con Paşa'nın Lokantası — Alemdağı'nda Bir Köşk — Bir Köşkün Bana Hatırlattıkları — Garip Bir Olayın Hikâyesi — Kristal Gazinosu'ndan Harp Akademisi'ne — Bir Gün Gelecek Biz de General Olacağız — Sultan Murad'ın Ölümünü Nasıl Haber Aldık? —

Sayfa: 38 — 69

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Biz, Kurmay Yüzbaşılar — Nasıl Tuzağa Düşürüldük? — Harp Akademisi'nden Zindana — Niçin Rumeli'ye Gönderilmedik? — Kuzguncuk'ta Geçirdiğimiz Son Gece — Babam, Mustafa Kemal'i Kendi Evladı Gibi Severdi — İstanbul'dan 5. Ordu'ya — Kurmaylık Stajı Başlıyor — Mustafa Kemal'in Suriye'de Siyasî Faaliyetleri — Hürriyet Mücadelesi İçin En Müsait İklim — Mustafa Kemal Makedonya'da — Mustafa Kemal 5. Ordu'ya Dönmek Zorunda Kalıyor — Mustafa Kemal Hakikî Bir Türk Milliyetçisi İdi —

Sayfa: 70 — 100

BEŞİNCİ BÖLÜM

Topçu Stajına Mustafa Kemal Şam'da, Ben Selânik'te Başladık — İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne Nasıl Girdim? — Liderden Yoksun Bir İhtilâl Fırkası ve Mustafa Kemal — Dava, Yeni Bir Türk Devleti Çıkarmaktır — Mustafa Kemal Selânik'te — Mustafa Kemal'le Beraber — Millî Misak'ın Esasları — Selânik'te Sarfedilen Müşterek Gayretler — İhtilâlin Lideri Kim Olmalıydı? — Manastır En İleri Merkezdi — Vatan Veya Silistire Piyesini Seyrederken — Meşrutîyetin İlanı Arifesinde Mustafa Kemal — Meşrutîyet Uğrunda Son Çabalar —

Sayfa: 101 — 130

ALTINCI BÖLÜM

Meşrutîyetin İlanı — Orduyu Politikadan Kurtarmak Lâzım — İstanbul'da Olup Bitenler — İnkılâbı Bu Kabine mi Tamamlayacak? — Mustafa Kemal - Rauf Orbay — Mustafa Kemal'i Niçin Selânik'ten Uzaklaştırmak İstediler? — Enver, Mustafa Kemal'i Kıskanırdı — 31 Mart Olayı — Hareket Ordusu ve Abdülhamid'in Hal'i — Mustafa Kemal'in Bir Eseri ve Bir Hatıra — Mustafa Kemal'i Ağlarken Gördüm — İstiklâl Savaşına Ait Bir Hatıra — Hatıralarım Sona Ererken.

Sayfa: 131 — 159

BİRİNCİ BÖLÜM

Mustafa Kemal'i 67 yıl Önce O zamanki adı «Mekteb-i Har-
Bir Cuma Günü Tanımıştım biye-i Şahane» olan Harp Oku-
lu'nun Dahiliye Müdürü Albay

İbrahim Bey, nöbetçi subaylardan birini çağırdı:

— Salacaklı Ali Fuat Efendi, imtihanlarını vererek mektebe kabul edildi. Kendisini birinci sınıfın birinci kısmına götür.

Emrini verdi. Sonra neden lüzum gördü bilmem, ilâve etti:

— Fuat Efendi, Müşir şehit Mehmet Ali Paşa'nın torunudur.

Dedem Mehmet Ali Paşa, 93 savaşında (1877-1878) Tuna Orduları Başkumandanı iken şehit düşmüştü.

İçimde tatlı bir heyecan vardı. Rüyalarım gerçekleşmiş, ben de dedem, babam, enişterim ve ağabeyim gibi asker olmuştum. Bu uğurda sarfettiğim gayretler boşa gitmemişti. Albay İbrahim Bey'in odasından çıkarken heyecandan az daha selâm vermediği unutuluyordum. Nöbetçi subayı önde, ben arkasında okulun koridorlarını geçtik. O zamanlar, talebelerin hafta tatilleri perşembe günleri öğleden sonra başlar, cuma akşamı sona ererdi. Bugün de cuma olduğu için talebe efendiler, gruplar halinde şen ve şatır okula dönüyorlardı. Aralarında Erzincan Rüştîyesi'nden tanıdığım bazı simalar da vardı.

Kendi odasına geldiğimiz zaman nöbetçi subayı hademelerden birine:

— Birinci sınıfın birinci kısım çavuşu Mustafa Efendi bu-
raya gelsin.

Emrini verdi. Sonra bana döndü:

— Mustafa Efendi, sizden bir kaç ay, önce Manastır As-
kerî İdadisi'nden geldi. Çalışkan, halûk ve zeki bir çocuktur.
Onunla iyi anlaş.

Kısa bir müddet sonra içeriye on yedi, on sekiz yaşların-
da sarı saçlı, parlak mavi gözlü, sarı bıyıklı, pembe yanaklı,
zayıfça bir çocuk girdi. Giydiği şık Harbiyeli elbisesini mev-
zun vücudüne pek yakıştırmıştı. Vakurdu. Nöbetçi subayını
selâmladı:

— Emredin efendim.

— Şenin takımının birinci mangasına, imtihanla Harbi-
yeye kabul edilen Salacaklı Ali Fuat Efendi'nin kaydını yap-
tık. Alıp gidin. Kendine ne şekilde hareket etmesi lâzım geldi-
ğini güzelce anlatın. Askerî idadiden gelmediğini de dikkat
nazarına alın.

Sarı saçlı, sarı burma bıyıklı genç Harbiyeli ayaklarını
birbirine vurdu.

— Emredersiniz efendim, başüstüne efendim.

Sonra bana döndü. Gayet nazik bir tavırla:

— Buyurun arkadaş, dedi, gidelim.

İkimiz kapıdan birlikte çıktık. Yanyana yürüyorduk. Fa-
kat kolundaki üçü kırmızı ve biri sarı olan şeridi farkedince
duraladım. Askerlikte kıdem ve rütbe esastı.

— Siz önden geçin çavuşum, ben sizi takip edeyim.

Bu hitabımdan memnun oldu. O önde, ben arkada dahi-
liyeden çıktık.

İşte, Türk tarihine şan ve şeref veren aziz ve rahmetli
arkadaşım Mustafa Kemal'i böyle tanımıştım. Üzerinden alt-
mış küsur yıl geçmiş olmasına rağmen o cuma akşamını hâlâ
ve bütün heyecanı ile hatırlarım.

Mustafa Kemal'in Kimliği Atatürk'ün hayat hikâyesini, bizzat kendisinden defalarca dinlemişimdir. Harp Okulu sıralarında başlayan hatıralarıma geçmeden önce, Harp Okulu'na kadar olan devresini kısaca da olsa, anlatmak isterim. Belki bazı kısımları Atatürk'ün hayatını yazacak olanlara bir ışık tutar sanırım.

Atatürk'ün asıl adı Mustafa'dır. Babası Evkaf kâtipliklerinde, Rüşumat memurluğunda ve Osmanlı - Sırp Savaşı sırasında Selânik'te gönüllülerden kurulan Selânik Millî Taburunda mülâzım-ı evvel, yani üsteğmen olarak bulunan Ali Rıza Efendi'dir. Ali Rıza Efendi, memuriyetten ayrıldıktan sonra bir ara kereste ticareti yapmıştır. Annesi ise, çok yakından tanımış olduğum Zübeyde Hanım'dır.

Bazı biyografilerde 1880 de doğduğu ileri sürülürse de, 1881 tevellütlü olduğu muhakkak gibidir. Hiç unutmam, Mütarekede İstanbul'da bugünkü «Atatürk Müzesi» olan binada bir akşam yemeğinden sonra oturmuş oradan buradan konuşuyorduk. Rauf Orbay da orada idi. Söz dönmüş, dolaşmış, yaş bahsine gelmişti.

— Fuat Paşa, demişti. Rauf Bey'le ben senin ağabeyin sayılırız. Çünkü ikimiz de senden birer yaş büyüğüz.

Benim doğum tarihim, 1882 dir.

Atatürk'ün doğduğu ay ve gününe dair kesin bir bilgi yoktur sanırım. Bir gün anacığı Zübeyde Hanım'a sorduğum zaman:

— Babası Ali Rıza Efendi, Paşamın doğumunu evimizdeki iki Kur'an-ı Kerimden birine kaydetmişti. Fakat zevcim vefat ettiği zaman başucunda yalnız bir Kur'an-ı Kerim vardı ve onda da hiçbir yazı yoktu. Belki de kayıtlı Kelâm-ı Kadimi devam ettiği camideki hocalardan birine hediye etmiş olacak.

Cevabını almıştım. Doğum tarihini Atatürk de bilmezdi. Cumhuriyet devrinde doğum yıldönümünü kutlamak için kendisine müracaat edenlere:

— İtiraf ederim ki, ben de bilmiyorum. Eğer lûtfedip bir gün yapmak istiyorsanız, en münasibi 19 mayıstır.

Dediğini hatırlarım. Mustafa Kemal, belki 19 mayısta doğmadı. Fakat 19 mayıs, Türkün ve Atatürk'ün tarihte en mes'ut olayının cereyan ettiği gündür.

İlkokul Öğrenimi Mustafa Kemal okul çağına gelince, Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım arasında anlaşmazlık başgösterdi. Zübeyde Hanım eski geleneklere sadık kalınmasını istiyor, oturdukları Hoca Kasımpaşa semtine yakın olan mahalle mektebine girmesini ve ilâhiler ile elifbaya başlamasını ileri sürüyordu. Babası ise, ileri fikirli bir zattı. Şemsi Efendi'nin, o zamana göre yeni metotla öğretim yaptığı okula vermek için diretiyordu. Atatürk bu olaydan bahsederken bize şunları söylemişti:

— Annemle babam arasındaki anlaşmazlık epeyce sürdü. Araya halam Emine Hanım da girdi. Pek mühim bir mesele imiş gibi diğer akrabalar da işe karıştılar. Fakat benim fikrimi soran olmadı. Nihayet hal çaresi bulundu. Önce ilâhilerle mahalle mektebine başladım. Bu suretle anamın dediği oldu. Bir kaç gün sonra oradan çıkarak Şemsi Efendi'nin mektebine kaydedildim. Babam da memnun kaldı.

Yıllar sonra birer kurmay subay olarak Selânik'te bulunduğumuz zaman her iki okulu da birlikte ziyaret etmiştik. Mahalle mektebinin kapısında koskoca bir kilit vardı. Anlaşılan kapanmıştı. Mustafa Kemal:

— İsabet olmuş.

Dedi. Mustafa Kemal okuma ve yazmayı Şemsi Efendi Okulu'nda öğrendi. Bu okulun sınıflarına muntazam devam etti. Babası:

— Adam olmak için okumak, öğrenmek şarttır. Başka çaresi yoktur.

Diye oğlunu teşvik ediyor, dersleriyle çok yakından ilgiliniyordu.

Ali Rıza Efendi, 1893 yılı kasım ayının ikinci yarısında vefat etti. Aile geçim derdine düştü. Zübeyde Hanım, oğlu ile kızı Makbule'yi alarak ağabeyi Hüseyin Ağa'nın kâhyalık yaptığı Langaza'daki çiftliğe gitti. Diğer kızı Naciye'nin o tarihlerde hayatta olup olmadığını bilmiyorum.

Mustafa Kemal, bu olaydan bize şöyle bahsetmişti:

— Babamın vefatı, bizi ayakta tutan kuvvetli bir desteğin yıkılması gibi bir şey oldu. Âdeta kendimi yalnız hissettim. Dayım bize çok iyi davrandı. Acımızı unutturabilmek için gayret gösterdi. Allah razı olsun. Çiftlik hayatına karıştım. Tarla bekçiliği yaptığım da oldu. Makbule ile beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovmakla uğraştığımızı hiç unutmam. Dayım Hüseyin Ağa bu gibi vazifeleri sırf biz meşgul olalım diye buluyordu.

Aile, Mustafa Kemal'i o civardaki Rum okullarından birine vererek yarıda kalan tahsilini tamamlamasını düşündü. Sonra bu fikirden vazgeçildi. Çiftliğin yazıcısı Karabet Efendi'nin de derslerinden pek hoşlanmadı. Langaza'da beş altı ay kadar kaldı. Halası Emine Hanım'ın dâveti üzerine Selânik'e döndü.

Ortaokul Öğrenimi 1894 te Selânik Mülkiye Rüştiyesi'ne girdi. Orta tahsilini burada tamamlayacaktı, fakat kismet olmadı. Okulun aynı zamanda müdür yardımcısı olan matematik öğretmeni Hüseyin Efendi dayacağı bol ve ceberut bir insandı. Kendisine Kaymak Hafız derlerdi. Ama, bu lakapla hiçbir ilgisi yoktu. Mustafa Kemal bize ondan bahsederken:

— Berbat bir adamdı. Kendisinden çok korkardım, ya bana da sopa atarsa, ne yaparım, diye düşündüğüm zamanlar ter basardı.

Korktuğu başına geldi. Sınıf arkadaşlarından biri ile kavga ederken Kaymak Hâfız'ın eline düştü. İnsafsızca dayak yedi ve bu yüzden de okuldan ayrıldı. Büyük annesi bu kadar tahsili kâfi görüyordu. Annesi ise okuması taraftarı idi. Mustafa Kemal, der ki:

— Onlar okusun mu, okumasın mı? diye aralarında münakaşa ettikleri sıralarda ben kararımı çoktan vermiş bulunuyordum. Asker olacaktım. Komşumuzda Kadri Bey adında bir binbaşı oturuyordu. Oğlu Ahmet, Askerî Rüştiyeye devam ediyor ve mektep elbisesi giyyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeğe hevesleniyordum. Sonra sokaklarda subaylar görüyordum. Bu dereceye vasıl olabilmek için takip edilmesi lâzım gelen yolun Askerî Rüştiyeye girmek olduğunu da anlıyordum. Annemi şöyle bir yoklayım, dedim. Hiç taraftar olmadı. Şiddetle reddetti.

Mustafa Kemal, ailesinden habersiz Askerî Rüştiyenin kabul imtihanlarına girdi ve kazandı. Sağladığı başarıyı gözönünde tutarak öğrenim süresi dört yıl olan rüştiyenin üçüncü sınıfına aldılar. Zübeyde Hanım, bu emrivâkii kabul zorunda kaldı.

Selânik Askerî Rüştiyesi, Mithat Paşa Caddesi'nde yeni ve çok güzel bir binada idi. O zaman kuvvetli öğretimi ve disiplini ile şöhret bulmuştu. Öğretim üyelerinin çoğunluğunu aydın fikirli subaylar teşkil ediyordu. Mustafa Kemal kabiliyeti ve zekâsı sayesinde arkadaşları arasında birdenbire sivriliverdi. Bir gün, matematik öğretmenini Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Efendi:

— Senin de adın Mustafa, benim de. Arada bir fark olmalı, ne dersin, senin adının sonuna bir de Kemal koyalım.

Dedi. Genç öğrenci, hocasının bu teveccüh ve iltifatına teşekkür etti. Öğretmen yüzbaşı ertesi günü kendisine:

— Mustafa Kemal Efendi, tahtaya gelin.

Diye hitap etti. O günden sonra Mustafa, Türk tarihinde

ebedî kalacak olan Mustafa Kemal adını aldı. Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüddin Efendi de (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Nakiyüddin Yücekök) talebesine hususî bir alâka gösteriyor, fransızca öğrenmesi için teşvik ediyordu.

Mustafa Kemal, 1896 yılı başında Selânik Askerî Rüştiyesi'nden mezun olduğu zaman on beş yaşında idi. Bize rüştiyeyi kırk küsur mevcutlu sınıftan dördüncü olarak bitirdiğini söylemiştir.

Zübeyde Hanımın İkinci İzdivacı

Zübeyde Hanım, rahmetli zevci Ali Rıza Efendi'den aldığı dul maaşı ile aileyi geçindiremiyordu. O sıralarda Larisa'dan Selânik'e göçmen olarak gelen ve Reji İdaresinde memur olan Ragıp Bey'le evlenmişti. Ragıp Bey de duldu ve eski ailesinden hatırımda yanlış kalmadı ise, iki veya üç çocuğu vardı. Mustafa Kemal, annesinin yeniden evlendiğini haber aldığı zaman çok müteessir oldu. Bir gün, Atatürk'ün çocukluk arkadaşlarından olan Hacı Mehmet Bey (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Mehmet Somer) bu olaydan söz açıldığı zaman şunları söylemişti:

— Ragıp Bey içgüveysi olarak eve gelir gelmez. Mustafa Kemal münfail oldu. Evi terkederek Horhorsu Mahallesi'nde oturan öz halası Emine Hanımın yanına gitti ve Manastır Askerî İdadisi'ne gidinceye kadar da anasının evine nadiren uğradı.

Mustafa Kemal, annesinin bu ikinci izdivacından bizlere pek az şey söylemiştir. Hatta Ragıp Bey'in Birinci Dünya Savaşından sonra Selânik'te vefat ettiğini çok sonraları işittim. Yalnız üvey babasından bahsederken:

— Bana karşı çok saygılı davranmış, büyük adam muamelesi etmiştir. Nazik ve kibar bir insandı.

Demekle yetinmiştir.

Lise Öğrenimi Mustafa Kemal, lise tahsilini Kuleli Askerî Lisesi'nde yapmak istiyordu. Rume-
li'den ayrılarak İstanbul'a gitmek istemesinin sebepleri arasında annesine güvenmiş olması da vardı. Selânik'te Hasan Bey adında vatanperver bir kurmay subay vardı. Birçok defalar okula mümeyyiz olarak gelmiş, Mustafa Kemal'i tanımış, takdir etmişti. Son imtihanında bulunmuş, bir münasebetle de İdadî tahsilini nerede yapacağını sormuştu. İstanbul'a gitmek istediğini öğrenince:

— Bundan vazgeçiniz oğlum, demişti. Manastır'a gidiniz, orada daha iyi yetişirsiniz.

Mustafa Kemal, Hasan Bey'in tavsiyesini dinledi. Üç arkadaşı ile beraber Manastır'a geldi. Burada yatılı ve daha üstün dereceli bir okulun şartlarına çabuk intibak etti. Rumeli'deki diğer askerî rüştiyelerden seçkin öğrencilerle tanıştı. Yeni arkadaşlar buldu. Bunların arasında Ömer Naci de vardı. Ömer Naci güzel konuşuyor, güzel yazıyordu. Mustafa Kemal der ki:

— Eğer kitabet hocamız Alay Emîni Mehmet Asım Efendi imdadıma yetişmeseydi, ben de şair olup çıkacaktım. Çünkü hevesim vardı. Asım Efendi bir gün beni çağırdı. Bak oğlum Mustafa dedi, şiiri filân bırak. Bu iş senin iyi bir asker olmana mâni olur. Diğer hocalarınla da konuştum, onlar da benim gibi düşünüyorlar. Sen Naci'ye bakma, o hayalperest bir çocuk. İleride belki iyi bir şair ve hatip olabilir, fakat askerlik mesleğinde katiyen yükselemez. Hocamın ne kadar haklı olduğunu hâdiseler ispat etti. Çok arzu ettiği halde Naci, erkânıharp zabiti olamadı.

Meşrutiyette İttihatçıların en seçkin ve heyecanlı hatiplerinden biri olan yakın arkadaşı Ömer Naci hakikaten askerlik mesleğinde yükselemedi ve maceralı bir hayattan sonra genç yaşında vefat etti.

Mustafa Kemal, matematikte sınıfının en başarılı öğren-

cilerinden biri idi. Fakat lisan bakımından oldukça zayıftı. Okulda öğrenilen fransızca ile bu lisanı ilerletmesine de imkân yoktu. Harp Akademisi'nde iken bana daima:

— Bir erkânıharp zabiti muhakkak lisan bilmelidir. Bunun aksini düşünmek büyük bir hatadır.

Derdi. Yaz tatillerinde Manastır'dan Selânik'e annesi Zübeyde Hanım'ın yanına döndüğü zamanlar Tophane'deki Collège des Frère de la Salle'in özel kursların gider, fransızcasını ilerletmeğe gayret ederdi.

Tarihe ve özellikle Türk tarihine merakı vardı. Manastır İdadisi'ndeki Tarih Hocası Kolağası Mehmet Tevfik Bey (Cumhuriyet Devrinde Diyarbakır Milletvekili ve Türk Tarih Kurumu üyesi) değerli ve milliyetçi bir Türk subayı idi. Türk tarihini iyi biliyor ve öğrencilerine tarih zevkini veriyordu. Atatürk, Türk tarihini bütün genişliği ve derinliği ile kavramış bulunan hocasından daima saygı ile bahsetmiştir. Bir gün bana:

— Tevfik Beye minnet borcum vardır. Bana yeni bir ufuk açtı.

Demıştır. Bu zatla Cumhuriyet devrinde benim de yakın ve samimî ahbablığım olmuştur.

Mustafa Kemal, 1898 de kasım ayında Manastır Askerî İdadisi'nden kincilikle mezun oldu.

Türk - Yunan Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun 19 uncu yüzyılın ikinci yarısında girdiği en büyük savaş, bizim için felâketle sonuçlanan 1877-1878 Türk - Rus Savaşıdır. Tarihlerimizde 93 Harbi olarak geçer. O zaman Mustafa Kemal henüz doğmamıştı. Fakat okul sıralarında bu felâketin nedenlerini öğrenmişti. İkinci büyük savaş ise, Türkün zaferi ile nihayet bulan ve mahzun gönülleri teselli eden 1897 Türk - Yunan harbidir. Mustafa Kemal bu tarihte on beş yaşında idi. Bu olaydan bahsederken:

— Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşımın küçük olmasına rağmen bu savaşı katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim.

Derdi. Tanrı ona bu fırsatı yirmi beş yıl sonra bahşetti. Vatani istilâ eden Yunan ordularının karşısına Başkumandan olarak çıktı ve onları kahretti.

Osmanlı - Yunan harbinde ben, Moda'daki Sen Josef Fransız Lisesi'nde okuyordum. Türk talebe arkadaşlarımla beraber aynı heyecanı duymuştuk. Anadolu'dan gelip Rumeli'ye giden alayları ağabeyim Mehmet Ali ile birlikte seyretmiş ve alkışlamıştık. Ağabeyim Kuleli Askerî Lisesi'ni bitirmiş Harp Okulu'na girmişti.

Dışarıdan yardım gören yerli Rumlar, Girit adasında işi yine azıtmışlar, yine ayaklanmışlar, her zaman olduğu gibi adadaki Müslüman halka tecavüzlere başlamışlardı. Kendilerini merkezi Atina'da bulunan ihtilâl komiteleri destekliyordu. Maksat, Girit'i Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparıp Yunanistan'a katmaktı. Yunan donanması Ada sularına gelmiş, 16 şubat 1897 de Yunan Kralı adına hareket ettiğini ileri süren Vassos adındaki maceraperest bir Yunan albayı üç tabur askerle karaya çıkmıştı. Bu suretle Girit, doğrudan doğruya Yunan saldırısına uğramış oluyordu. Harbin önüne geçmek isteyen büyük devletler, Girit'i abluka ederek adayı bir vedia olarak aldıklarını bildirmişlerdi. Girit'i o sırada ele geçiremediklerinden müteessir olan Yunanlılar Tesalya hududunda toplanmaya başlamışlardı. Gözlerini kan bürümüşü. Savaştan başka bir şey görmek istemiyorlardı. Planları şu idi: burada bir başarı kazanabilirlerse, hem Rumeli hududunda toprak kazanacaklar, hem de tekrar Girit meselesini ortaya atacaklardı. Yenilgiye uğramış bir Osmanlı devletinin fazla direneceğini sanmıyorlardı. Eğer mağlûbiyete uğrarlarsa, büyük devletlere başvurarak derhal mütareke isteyeceklerdi. O zamanki Yu-

nan orduları başkumandanı, politikacıların etkisinde kalarak pek yüksekte konuşuyor:

— Bir aya kalmaz, İstanbul kapılarında oluruz.

Diyordu. Osmanlı devleti de Rumeli’de gerekli bütün tedbirleri almış bulunuyordu. Müşir (mareşal) Ethem Paşa kumandasındaki Alasonya Ordusunu süratle takviye etmişti. Ethem Paşa’nın emrine yeni ve güçlü birlikler vermişti.

**Mustafa Kemal’i Tahsil
Devresinde Etkileyen
En Önemli Olay**

Mustafa Kemal, bu sırada Manastır Askerî İdadisi’nin ikinci sınıfında idi. Seferberlik olduğu için delikanlılar davul zurna şenlikle-

ri içinde ellerinde bayraklar olduğu halde cepheye gidiyorlardı. Askerliğe çağırılmayanlardan gönüllü olanlar da çoktu. Bunların arasında bıyıkları henüz terlememiş çocuklar bile vardı. İdadî talebeleri, akın akın Manastır’dan geçen taburları seyrederek, içleri içlerine sığmıyordu. Mustafa Kemal, gönüllü gitmek isteyenlerin başında idi. Türlü sebepler bu isteğine engel oldu. Savaş çok kısa sürmüştü. Ethem Paşa kumandasındaki Alasonya Ordusu, Yunanlıları önüne katmış ilerliyor, şehir ve kasabalar işgal ediyordu. 24 nisanda Tırnova, ertesi günü Yenişehir zaptolundu. Türk ordusu 5 mayısta Farsala’da kurulmuş olan Yunan savunma hattını parça parça etmiş ve parlak bir zafer kazanmıştı. Yunanlılar son dayanma noktası olarak Dömeke’yi seçmişler ve burada toplanmışlardı. 16 mayısta Türk - Yunan harbinin en büyük ve en önemli savaşı, Türk ordusunun Dömeke’ye taarruzu ile başladı. Düşman buradan da sökülüp atılmıştı. Prens Konstantin selâmeti firarda aramış, gece karanlığından faydalanarak güc-belâ kaçabilmişti. Yunan ordusunun ricati bozgun halini almıştı. 19 mayısta Forga Boğazı da işgal olunmuştu. Termopil Geçidi Türk askerlerinin gözü önünde idi. Artık Atina yolu açılmıştı. Mukavemet imkânı kalmamıştı.

Zafer haberleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında bayram sevinci yaratıyordu. Manastır bayraklarla donatılmıştı. Geceleri fener alayları yapıyordu. «Padişahım çok yaşa!» avazeleri göklere yükseliyordu. Bu temenniye Mustafa Kemal de bütün samimiyeti ile katılmıştı. Türk ordusu son ve katî darbeyi vurmak için hazırlanırken, İstanbul'dan mütareke emri geldi. Türklerin ilk zaferleri üzerine Atina'da panik başlamıştı. Savaş taraftarları sinmiş, Deliyani Kabinesi istifa zorunda kalmış, yerine geçen Rallis Hükümeti, Rusya'ya müracaat etmişti. Çar İkinci Nikola, padişaha bir telgraf çekerek, kazandığı zaferlerin kan dökülmesine mâni olacak bir mütareke ile taçlandırılmasını saygılı bir ifade ile rica etmişti. Bunun üzerine Sultan Hamid, Ethem Paşa'ya muhasematın kesilmesi emrini vermişti. Mütareke imzalandı.

Zafer kazanılmış, fakat nimetlerinden faydalanılamamıştı. Zaman zaman bu olaya temas eden Mustafa Kemal, bize şunları söylemiştir:

— Hocalarımız bize, bütün Yunanistan'ın işgalinin mümkün olduğunu söylemişlerdi. Mütareke haberi gelince aydın fikirli okul zabitlerimiz, büyük teessür duydular. Biz, onların yüzlerinden bunu anlıyorduk. Fakat bir şey soramıyorduk. Yalnız arkadaşım Nuri (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Nuri Conker) genç bir zabitin, böyle olmamalıydı, yazık, çok yazık diyerek ağladığını anlattı. Manastır sokaklarında yine şenlikler yapıyor, yine «Padişahım çok yaşa!» avazeleri yükseliyordu. Ben ilk defa bu temenniye katılmadım.

İKİNCİ BÖLÜM

Harp Okulu'nda İlk Gün Mustafa Kemal, İstanbul'a gele-
rek 13 mart 1889 da Pangaltı'da
Harp Okulu'na kaydolundu. İki ay içinde kendisini tanıtarak
sınıfının çavuşu oldu.

Şimdi hâtıralarıma başladığım yere, Harp Okulu'na dönü-
yorum. Okula başladığım o cuma akşamını hiç unutmam. Mus-
tafa Kemal önde ben arkada dahiliyeden çıktık. Mektebin esas
koridoruna geçerken koluma girdi:

— Önce yatakhaneye çıkalım, size yatacağınız yeri gös-
tereyim. Sonra dershaneye gideriz.

Yata Khanemiz, üst katta Boğaza bakan cephenin ortasın-
da idi. Burasını beğendim. Birinci katta cephesi Nişantaşı isti-
kametinde olan dershanemiz ise, önünde zadegân daireleri ol-
duğu için içeriye az ziya nüfuz edebiliyordu. Bu yüzden salona
«Karanlık dersthane» adı verilmişti. Mustafa Kemal:

— Dershanemiz karanlık, fakat bizim yüreklerimiz aydın-
lıktır.

Dedi ve hangi okuldan geldiğimi sordu. Moda'daki Fran-
sız Sen Josef Lisesi'nde okuduğumu söyledim. Sustu, bir şey
daha sormak istediğini, fakat tereddüt ettiğini anladım.

— Galiba, daha başka şeyler de öğrenmek istiyorsunuz.
Tereddüdü geçmişti.

— Askerî idadî derslerinden imtihan verdiniz mi?

— Hepsinden imtihana girdim. Yalnız hesap, hendese ve

cebiri gibi dersleri Sen Josef'te Fransızca okuduğum için bunlara ait suallerin cevaplarını Fransızca olarak vermek istediğimi söyledim. İmtihan heyeti ricamı kabul etti.

Birden elimi sıktı.

— Çok iyi, çok iyi birbirimize yardımcı olacağız. Merak ettiğim bazı Fransızca eserleri okumak için sık sık lûgata müracaat ediyorum. Bundan sonra sizden faydalanmaya çalışacağım.

Bu sırada çavuş işaretinin üzerindeki sarı şerit dikkatimi çekti. Neye delâlet ettiğini sordum. Meğer Fransızca imtihanına girmiş, başarı kazanmış, ondan dolayı bu şeridi de ilâve etmişler. O zamanlar Türk okullarında yabancı dil öğrenimi kolay değildi. Kendi kendisine çalıştığı ve büyük gayret sarfettiği muhakkaktı. Toplamı yedi yüz elli kişiyi bulan birinci sınıfta kendisi gibi dil bilenlerin sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğunu söyledi. Sonra:

— Ailenizde asker var mı?

Diye bir sual sordu.

— Ailemizin bütün erkekleri askerdir.

Cevabını verdim. Memnun oldu. Biz konuşmaya devam ederken arkadan:

— Fuat, Fuat!

Diye birisinin bağırdığını duydum. Başımı çevirdim, Mehmet Ali ağabeyim bize doğru geliyordu. Kendisine sınıfımızın çavuşunu tanıttım. El sıkıştılar. Okulun üçüncü sınıfında olan ağabeyim:

— Mustafa Kemal Efendi'yi gıyaben tanıyorum, dedi. Manastır'dan gelen arkadaşlar çok senasında bulundular.

Yeni arkadaşım, medhedilmekten utanıyormuş gibi başını hafifçe önüne eğdi ve öylece teşekkür etti.

İlk Ve Son Dayak Akşam yoklama boruları çalmaya başlamıştı. Ağabeyim bizden ayrıldı. Biz de havuz başındaki yerimizi aldık. Mustafa Kemal Efendi, yine bazı şeyler soruyordu. Yeni bir mübahaseye dalmıştık. Hazırol kumandasını bu yüzden işitemedim. İşitemediğim için de enseme bir tokat yedim. Kendimi derhal topladım. Yoklamada üç defa:

— Padişahım çok yaşa!

Diye bağdırdıktan sonra sınıflar sıra ile camie gittiler. Mustafa Kemal, o kalabalıkta elimden tuttu, mahcup bir eda ile:

— Affedersiniz, dedi. Daha önce söylemeyi unuttum. Hazırol kumandasında konuşmak kat'i surette yasaktır. Fakat sana o tokadı vuran dahiliye kolağası kabaca hareket etti. İlk defa olduğu için seni ikaz edebilirdi.

— Üzülmeyiniz, ziyanı yok.

Cevabını verdim. Dahiliye Kolağası Mustafa Efendi iri yarı bir subaydı. Mustafa Kemal, bu subayın ayı lâkabı ile anıldığını söyledi. Sonra Selânik Mülkiye Rüştiyesi'nde Kaymak Hafız diye anılan öğretmenden nasıl dayak yediğini yana yakıla anlattı.

— Fakat dedi, kendisini çoktan affettim. Mülkiye Rüştiyesi'nden ayrıl mamda onun bu kaba ve insafsız hareketi başlıca rol oynamıştır.

Aptessiz Namaz Benim okula girdiğim bu ilk gün, en ziyade dikkat nazarımı çeken şey, talebelerin aptessiz ve âdeta zorla namaza götürülmesi olmuştu. O zamanki Harp Okulu'nun mevcudu iki bini aşıyordu. Buna mukabil mektepte ancak yedi sekiz su musluğu vardı. Talebelerin ve hatta subayların hepsinin aptes alabilmesi zaman bakımından imkânsızdı. Dahiliye subayları, talebeleri bilerek aptessiz namaza götürmeğe razı olmuşlardı. Ancak kendilerine

bir bakımdan hak vermek de lâzımdı. Çünkü istisnasız olarak her gün beş vakit cemaatle namaz kılmak için padişahın iradesi vardı. Bu iradeye kimse karşı gelemezdi.

Ben bütün bunları bir kaç gün sonra öğrendim. Bazı taşralı mutaassıp arkadaşlarımız, derslerinden ve gece uykularından fedakârlık yaparak sabahleyin hamamda yıkanabilmek ve yahut aptes alabilmek için musluk başlarında saatlerce sıra beklemek zorunda kalıyorlardı. Camide:

— Aptessiz namaza durdum, günahlarımı affet, Yarabbi!

Diye dua eden talebe efendileri çok gördüm. Bunun günahı elbette onların olamazdı.

Aziz Ve Mübarek Askerlik Mesleği Harp Okulu'ndaki birinci günüm, böyle gele gelip geçti, Kolağası Ayı Mustafa Efendi'nin biraz, biraz değil oldukça şiddetli tokadına rağmen memnun ve mesuttum. Yat borusu ile soyunup yatağa girdiğim zaman huzur içinde idim. Çünkü askerliği, bu aziz ve mübarek mesleği seviyor, çok seviyordum.

Hâtıralarımın diğer kısımlarına geçmeden önce, Harp Okulu'na nasıl girdiğimi kısaca hikâye etmek isterim. Bunlar, benim için tazeliğini hâlâ muhafaza eder. Bugün Ordu-
evi olan ve yolların açılması ile eski şeklini kaybeden Harbiye binasının önünden geçerken aynı heyecanı belki daha kuvvetle hissederim. Bazı cumartesi günleri saat on üçe doğru Şişli'deki oturduğum apartımandan çıkarak Harbiye'ye yürürüm. Sancak çekme törenini seyrederim. Uzaktan selâma dururum. O civarda oturanlar bu aksaçlı eski askeri tanırırlar.

1893 tarihinde Erzincan'da Askerî Rüştîye tahsilimi tamamlamıştım. Babam beni asker yapmak niyetinde değildi. Büyük kardeşim Mehmet Ali, Kuleli Askerî Lisesi'ne devam ediyordu.

— Ailemiz asker ocağına döndü. Bari sen sivil hayata atıl.

Derdi. Babam 4. Ordu'da Kurmay Başkanı idi. Fakat Saray tarafından mimlendiği için rütbesi bir türlü albaylıktan yukarıya çıkamamıştı. Galiba biraz da bundan dolayı beni asker yapmak istemiyordu. İstanbul'da Moda'daki Fransız Lisesine göndermeğe karar verdi. Erzincan'dan ayrılırken nasihatla bulundu. Haşarılık yapmayacak, derslerime çalışacaktım. Ayrıca, büyük annemin sözünden dışarıya çıkmayacaktım. Büyük annem Ayşe Hanım, şehit Müşir (Mareşal) Mehmet Ali Paşa'nın zevcesi idi. Bu muhterem kadın, kocasının şehit düşmüş olmasına rağmen ailenin bütün erkeklerini subay olarak görmek isterdi.

— Askerlik, şanlı ve şerefli bir meslektir.

Derdi. Babamın elini öperken, bilmem nasıl oldu, bir çocukluk ettim. Ağzımdan istemeyerek:

— Babacığım, siz askerliği sevmiyor musunuz?

Sorusu çıkıverdi. Babamın yüzü bembeyaz oldu ve başını süratle başka tarafa doğru çevirdi. Belli ki yüzüme bakmak istemiyordu. Döndüğü zaman gözlerinin yaşlı olduğunu gördüm. Bilmeyerek, istemeyerek onu canevinden vurmuştum. Anlıyorum ki, bütün kahırlarına rağmen o da bu mübarek askerlik mesleğine âşıktı. Çok yıllar sonra, Ankara Milli Hükûmetinin Bayındırlık Bakanı iken bu olayı Mustafa Kemal Paşa'ya da anlatmış:

— Fuat, beni bir çocuk gibi ağlattı.

Demişti.

**Harp Okulu'na Niçin Ve
Nasıl Girdim?**

Erzincan'dan İstanbul'a geldim. Tophane Müşirinin yaveri olan teyzemin kocası Binbaşı Tevfik

Bey'in yardımı ile Sen Jozef Fransız Lisesi'ne kaydedildim. Bu okulu 1899 da bitirdim. Babama derhal bir mektup yazdım.

Fransız mektebine gitmeme rağmen askerliğe olan aşkımın azalmadığını, eğer müsaade ederse, Harp Okulu'nun giriş im-tihanlarına katılacağımı bildirdim. Fakat gelen cevapta eski kararının değişmediğini teessürle öğrendim. Hayatımda ilk ve son defa olarak babamı dinlememeğe karar verdim. Asker olacaktım. Başka bir mesleği düşünmek bile istemiyordum. Nihayet eniştemle beraber Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın Ni-şantaşı'ndaki konağına gittik. Fakat huzuruna ben yalnız çık-tım. Orta boylu ve dolgunca bir zattı. Arzumu kendisine söy-ledim.

— Baban, asker olmana müsaade ediyor mu?

Diye sordu.

— Hayır, esasen bunun için huzurunuzda çıkmak zorunda kaldım.

Cevabını verdim. Zeki Paşa yabancı dil bilir, malûmatlı bir askerdi. Yabancı mekteplerde tahsilini tamamlamış olan-ların Harbiye'ye girmeleri için yalnız kolaylık göstermekle kalmıyor, teşvik ediyordu. Allah razı olsun, aynı iyiliği ben-den de esirgemedi.

— Peki oğlum, sen merak etme, ben babanı iknaa çalışı-rım. Sen şimdi bir istida yaz, üst tarafına karışma.

Paşanın huzurundan sevinçle çıktım. İstidayı eniştemle beraber hazırladık. Doğruca Harp Okulu'na geldik. Beni ya-kından tanıyan Mektep Nazırı Ali Rıza Paşa'yı gördüm. Ba-bam vaktiyle kendisini Kuleli'ye yazdırdığı ve bu suretle as-kerliğe intisap ettiği için ailemize karşı saygısı vardı.

— Ailenizin bütün erkekleri asker, elbet sen de asker ola-caksın.

Diyerek evrakımı hemen muameleye koydu. Beni imtihan edecek olan heyetin başkanı Kurmay Albay Halepli Zeki Bey'e gönderdi. Bu zat, bilâhare Ordu Kumandanlığına ve Orgene-ralliğe kadar yükselmiş olan meşhur Zeki Paşa'dır. Odasına

gittik. İmtihanlara derhal girip giremeyeceğimi sordu. Müspet cevap verdim, memnun oldu. Dedi ki:

— Endişe edecek bir şey yok. Senden önce Galatasaray'ı ikmal etmiş olan Muhtar ve Aziz Efendiler imtihana girdiler ve muvaffak oldular. İnşallah sen de olursun.

Zeki Bey'in bahsettiği Muhtar'ı bilâhare çok yakından tanıdım. 31 Mart irtica olayı üzerine İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nda bulunuyordu ve rütbesi Kurmay Binbaşı idi. Âsilerin kurşunu ile şehit oldu. Aziz'e gelince; Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Birliğini kurmak yolundaki faaliyetleriyle tanınan meşhur Mısırlı Aziz'dir. Son zamanlara kadar Nâsır'ın akıl hocası ve Mısır'ın Moskova büyükelçisi idi.

Mayısın sonlarına doğru başlayan imtihanlar, haziran ortalarında bitti. Başarı kazandım ve 1899 yılı haziran ayının sonlarına tesadüf eden bir cuma günü Harbiye'li elbisesini giyerek okulun Dahiliye Müdürü Kalafat namıyla maruf Albay İbrahim Bey'in huzuruna çıktım. Hâtıralarımın başında da yazdığım gibi daha ilk gün mesut bir tesadüf beni Mustafa Kemal Atatürk'le tanıştırdı ve bağdaştırdı.

Dört Sınıf Arkadaşı Ertesi günü derslere başladım. Birinci sıranın baş tarafında Başçavuşumuz İspartalı Faik oturuyordu. Bu talebe efendi, Bursa Askerî İdadisi'nin birincisi idi. Zeki ve bilgili bir gençti. Ne yazık ki, son sınıfta bir kazaya uğradı ve askerlikten ayrılmak zorunda kaldı. İspartalı Faik'in yanında Mustafa Kemal ve Ömer Abdülkadir Yanya vardı. Bu zat, Birinci Dünya Savaşı'nda Sadrazam Talât Paşa'nın yâverliğini yapmıştır. Ben yeni geldiğim için arka sıralarda idim. Fakat bir kaç gün sonra durum değişti. Mustafa Kemal, İspartalı Faik ile konuşmuş:

— Salacaklı Fuat'ı bizim sıraya alalım.

Demiş, İspartalı da bu teklifi iyi karşılamış olacak ki, öğle yemeğinde yanıma gelen Mustafa Kemal:

— Bizimle beraber oturmak ister misiniz?

Diye sordu. Çok memnun oldum.

— Siz nasıl emrederseniz, çavuşum.

Cevabını verdim. Öğleden sonra birinci sıraya geçtim. Şimdi sağımda Mustafa Kemal, solumda Ömer Abdülkadir Yanya vardı. Dördümüz de iyi anlaşmıştık.

Yeni Tanıdıklar Günler geçtikçe yeni arkadaşlar edindim. Bunların arasında ikinci sınıfta okuyan Pirlepelî Ali Fethî (rahmetli Fethî Okyar) da vardı. Bir gün öğle namazından çıkarken Mustafa Kemal elimden tuttu. Yanımızdan geçmekte olan Ali Fethî'ye:

— Sana bahsetmiş olduğum arkadaşım, Salacaklı Ali Fuat.

Diye takdim etti. El sıkıştık. Nazik ve terbiyeli bir çocuktu. Hafta tatilinde üçümüz beraber çıktık. Beyoğlu'nda gezdik. dolaştık. Onlar beni vapura kadar götürüp uğurladılar. Cafer Tayyar Edirne (General Cafer Tayyar Eğilmez) de Fethî'nin sınıfında idi. Kendisi ile çok yakın arkadaşlığımız olmuştur. Ağabegimin sınıfından Enver'i (Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olan Enver Paşa) de orada tanıdım. Yakışıklı ve güzel bir gençti. Selahaddin Adil (Rahmetli Korgeneral) de aynı sınıfta idi. Enver'in amcası Halil (Birinci Dünya Savaşı'nda Ordu Kumandanlığı yapan rahmetli Orgeneral Halil Kut) bizim sınıfın üçüncü kısmında okuyordu. Halil Paşa ile olan arkadaşlığımız o tarihte başlar.

Erzincan Askerî Rüştiyesi'nden tanıdığım bazı talebe efendiler, ben Fransız Lisesi'nde lisan öğrenmek için iki yıl ihzariye devam mecburiyetinde kaldığım için Harbiye'de üçüncü sınıfa geçmişlerdi. Bunların arasında Fahrettin (Emekli Orgeneral Fahrettin Altay) da vardı.

Öğretmenlerimiz Hocalarımızdan memnunduk. Tâlim öğretmenlerimizin başında tahsilini Almanya'da yapmış olan Rahmi Paşa bulunuyordu. Maiyetinde Birinci Dünya Savaşı'nda ölen Hünkâr yaverlerinden Binbaşı Fazıl Bey, Yüzbaşı Naci (Rahmetli Korgeneral ve Milletvekili Naci Eldeniz) ve teğmen Erzurumlu Osman Efendi vardı. Osman Efendi tâlim yaptırırken:

— Birinci mangadan sağdan itibaren beş kişi kop da gel!

Diye bizleri çağırırdı. Bundan dolayı kendisine Kopdagel adını vermiştik. Bilâhare bu lâkabı kendisi de beğemiş olacak ki, soyadı olarak almıştır.

Mustafa Kemal en ziyade Yüzbaşı Naci Bey'i sayar ve se-verdi. Hatırimda yalnız kalmadı ise, Manastır'dan tanışıyorlardı. Bu saygı ölünceye kadar devam etti. Çok yıllar önce Naci Paşa kolordu kumandanı iken bir münasebetle Atatürk'ü ziyaret etmişti. Ben de orada idim. Kendisine çok itibar etti.

— Buyurunuz hocam.

Diye yer gösterdi ve sonra bana döndü:

— Naci Paşa hazretlerinin dedi, ikimizin üzerinde de e-meği vardır.

Ben, okula geldikten on beş gün kadar sonra Ders Nazırlığına Yanyalı Esat Paşa tayin edildi. O zaman rütbesi albaydı. Taşkentli Mehmet Kaçın sülâlesinden olan Esat Paşa vatanperver ve bilgili bir askerdir. Harp Okulu'nda ve Harp Akademisi'nde bir çok ıslâhat yapmıştır. Bu zat Balkan Savaşı'nda Yanya Savunması'nda benim kumandanımdı. Onun kolordusunun Kurmay Başkanlığını yaptım, yine onun emri altında 23. Tümen Kumandan Vekili olarak Pasita ve Pizani mevkilerini müdafaa ettim. Yaralandığım zaman çok üz-ülümüşü.

Esat Paşa, Çanakkale Savaşları'nda Atatürk'e de kumandanlık etmiştir. Atatürk'ün meşhur 19. Tümeni Esat Paşa'nın kumandasındaki 3. Kolordunun kuruluşu içinde idi.

**Harp Okulu'ndan Yıldız
Sarayı'na**

Bu başlık altında doğrudan doğruya beni ve ailemi ilgilendiren garip bir olayı anlatacağım. Aynı zamanda rahmetli arkadaşım Mustafa Kemal'in vefakârlığının bir misalini vermiş olacağım.

Harp Okulu'na sınıf arkadaşlarımdan bir kaç ay geç girdiğimden onlara yetişebilmek için çok fazla çalışmak zorunda kalıyordum. Eksik olmasın, Mustafa Kemal teknik derslerde bana yardım ediyor, ben de onun Fransızcasını ilerletmek için elimden geleni yapıyordum.

Harp Okulu'nda genel imtihanlardan başka iki de özel sınav vardı. Beraberce hazırlanıyorduk. 1899 yılı eylül ayı ortalarında bir cumartesi günü gecesi idi. Yat borusu ile beraber yataklarımıza girmiş, tatlı bir uykuya dalmıştık ki, nöbetçi subaylarından biri bizim koğuşa gelerek beni uyandırdı ve şu emri tebliğ etti:

— Derhal giyininiz ve Nizamiye kapısındaki nöbetçi zabıtlığı odasına geliniz.

Sonra çekildi, gitti. Acaba ne için çağırıyorlardı? Böyle gece vakti çağırılan talebe efendilerden bazılarının geriye dönmediğini duymuştum. Giyinmeğe başladım. Bu sırada Mustafa Kemal de uyanmış, mütereddit nazarlarla bana bakıyordu. Başıma bir kaza gelmesi ihtimalinden endişe ediyor, bununla beraber renk vermemeye çalışıyordu. Koğuştan çıkarken ya-vaşça:

— Merak etme kardeşim, Allah büyüktür.

Dedi ve metin olmamı tavsiye etti. Nöbetçi subaylığı odasına girdiğim zaman Mehmet Ali ağabeyimi de orada buldum. Demek ki, onu da uykusundan uyandırıp buraya getirmişlerdi. Köşedeki sandalyede bir yüzbaşı oturuyordu. Omuzundaki kordondan Hünkâr yaverlerinden biri olduğunu anladım. Nöbetçi subayı bize:

— Yaver bey, sizi Saraya götürecektir. Orada alacağınız emre göre hareket edersiniz.

Dedi. Sesinin tonundan ve bakışlarından bize acıdığını anladım. İki kardeş yaverin peşine düştük. Onun mabeynden getirdiği arabaya binerek Yıldız'ın yolunu tuttuk. Sükûtumuz bir hayli devam etti. Sonra ağabeyim Hünkâr yaverine sordu:

— Yüzbaşım, bizi nereye götürüyorsunuz? Acaba ne olmuş?

Yaver:

— Bu akşam Mabeynde nöbetçi idim, Süvari Feriki (Kor-general) Kabasakal Mehmet Paşa beni çağırdı, sizin künyelerinizi verdi, bu iki talebe efendiyi çabuk al gel dedi. Başka bir şey bilmiyorum.

Cevabını verdi. Çok saygılı bir tavırla ısrar ettik. Hakikaten bir şey bilmiyordu. Fakat nöbetçi subayı gibi onun da bize acıdığı muhakkaktı. Bu görevi istemeyerek üzerine almış gibi bir hali vardı. Bizi teselli etti.

— İnşallah hayırlıdır. Merak etmeyiniz.

Fakat biz meraktan çatlıyorduk. Acaba suçumuz neydi? Ne yapmıştık? Neden bizi böyle uykudan uyandırıp yola düştürmüşlerdi? Bu sorularımızın cevabını bulamıyorduk.

Yaverin bahsettiği yelpaze gibi olan sakalından dolayı Kabasakal lakabı ile anılan bu paşa bizi tanıyordu. Vaktiyle babam Hünkâr yaveri bulunduğu sıralarda süvari çavuşu idi. Alaydan yetişmişti. Fazla okumuş yazmış bir adam değildi. Abdülhamid devrinde okuması ve yazması olmayan paşalar da vardı ve yekûnu bir hayli kabarıktı. Bunlar, Padişaha itimat telkin ettikleri için en yüksek askerî rütbelere gelmiş kimselerdi.

Sarayda Garip Bir Soruşturma

Ne ise, Yıldız Sarayı'na geldik. Bizi derhal yelpaze sakallı paşanın huzuruna çıkardılar. Kendisini askerce selâmladık. Mülâyim davrandı:

— Babanız İsmail Fazıl Beyefendinin, Padişahımız efendimize sadakatinden, hizmetinden şüphe edilemez. Hünkâr yaveri bulunduğu tarihlerde yanında idim. Kendisini tanırım. Fakat anlayamadığımız bir hâdise karşısında kaldık. Bunun esasını söyler, ben de Padişahımız efendimize arzedersem, hem babanız, hem de aileniz için iyi olur.

Ben sustum, çünkü Paşa'nın ne demek istediğini anlayamıyordum. Mehmet Ali ağabeyim cevap verdi:

— Paşa hazretleri, biz bir şey bilmiyoruz ki, eğer lûtfedip anlatırsanız, hâdiseyi aydınlatmaya gayret ederiz.

Paşa'nın yüzünde bir hayret ifadesi belirdi. Allah Allah der gibi başını iki tarafa salladı:

— Haberiniz yok mu? Anneniz cuma günü hareket eden Fransız Mesajeri vapuriyle pasaportsuz olarak Fransız sefirinin tavsiyesiyle gizlice vapura binmiş ve bir daha çıkmamış. Çanakkale'den Zatı Şahane'ye çektiği bir telgraftan Paris'e firar ettiğini anladık.

Bu sefer hayret sırası bize geldi. İkimiz birden:

— Ne diyorsunuz, Paşa hazretleri, sakın bir yanlışlık olmasın?

Diye hayretimizi açığa vurduk. Mehmet Paşa kelimelerin üzerine basarak tekrarladı:

— Yanlışlık yok, anneniz Paris'e kaçmıştır.

Annemizin Fransa'ya gittiğinden katiyen haberimiz yoktu. Geçen perşembe günü akşamı izinli olarak büyük validemiz Ayşe Hanım'ın Salacak'taki evine gitmiştik. Hattâ Pirlepeli Ali Fethi ile Mustafa Kemal de vapura kadar gelip bizi uğurlamışlardı, çünkü okuldan çıktıktan sonra beraberce Beyoğlu'nda biraz dolaşmıştık. Salacak'taki evde annemizi bulamamıştık. Ancak geç saatlerde, vaktiyle bize mürebbiyelik yapmış olan yaşlı bir matmazel ile gelmişti. İkimizi de öpmüş, bir arzumuz olup olmadığını sormuştu. Bu gece teyzemizin evinde kalacağını ertesi günü de mühim bir iş için İstanbul'a inece-

ğini söylemişti. Haftalıklarımızı da o geceden vermişti. Üzünlü bir hali vardı. Fakat matmazeli de yanına alarak çıkıp gitmişti. Bir daha yüzünü görmedik.

Mehmet Ali ağabeyim, olayı olduğu gibi anlattı. Fakat Paşa tatmin olmadı.

— İnanmıyorum, dedi. Nasıl olur da bir anne, artık gençlik çağına gelmiş olan çocuklarına yapacağı işler hakkında malûmat vermez? Olmaz öyle şey.

Ağabeyim aynı şeyleri tekrarladı. Paşa türlü sorular soruyor, ailemiz içinde bu seyahatten malûmatı olan kimse bulunup bulunmadığını öğrenmek istiyordu. Nihayet:

— Peki, dedi, anneniz bu seyahate neden lüzum görmüş olabilir?

Diye baklayı ağzından çıkardı. Dedi ki:

— Annemiz, babamıza Trabzon'da yapılan muameleden dolayı çok müteessirdi. Kaç defa ağlarken görmüştük. Belki de Avrupa'ya gitmesine en büyük âmil bu teessürü olmuştur.

Biraz duraladı. Hâdiseyi o bizden daha iyi biliyordu. Babam Albay İsmail Fazıl Bey, Erzincan'daki 4. Ordu Müşiriyeti'nden izin alarak annemi vapura bindirmek üzere Trabzon'a gelirken, Bayburt'ta önüne çıkan bir süvari müfrezesi tarafından tevkif edilmişti. Buna sebep babamın Avrupa'ya kaçacağına dair saraya verilen bir jurnaldı. Alaylı Paşa, bu hâdiseye dair bizimle konuşmak istememişti.

— Bir sualım daha var, dedi. Annenizin Avrupa'ya gideceğini size haber vermemiş olmasını neye hamlediyorsunuz?

Bunun cevabı hazırды:

— Paşa hazretleri, babalarına reva görülen haksız muamelelerin oğularının da başına gelmemesi için saklamış olacak.

Sorgumuz bu minval üzerine bir hayli sürdü. Paşa, bizi bir aralık yalnız bırakarak dışarıya çıktı. Döndüğü zaman memnun görünüyordu. Son bir teklifi olduğunu söyledi. Vapur

İzmir'e hareket ediyordu. Annemize müşterek imza ile şu anlamda bir telgraf çekecektik. «Bizi yalnız bırakarak, haber bile vermeden yabancı bir memlekete gidiyorsun. Çok üzüldük. İzmir'den dönmeni rica ediyoruz.» Rızı olduk, istediği telgrafi derhal ve orada yazdık. Annem nasıl olsa, bu telgrafi tazyik sonunda yazdığımızı anlayacak ve yolundan dönmiyecekti. O gece sarayda kaldık. Bize mevkuf muamelesi yapmadılar. Sabahleyin mükellef bir kahvaltı getirdiler. Tekrar Paşa'nın huzuruna çıktık.

— Padişah efendimiz hazretlerine sadakatte devam ediniz. Onun şefkat ve merhametine sığınırsanız, gerek sizin ve gerekse aileniz için iyi olur.

Dedi, yaverlerden birini çağırarak:

— Efendiler, Harbiye-i Şahane'ye gidecekler. Hazır arabalardan biriyle yollayınız.

Emrini verdi. Padişaha beylik dualardan birini etmeyi ve Paşa'ya da teşekkürü unutmadık.

Bu konuyu biraz uzatmamın sebebi, Sultan Hamid devri ve o devrin garip zihniyeti hakkında genç nesle bir fikir vermek içindir.

Harp Okulu'na döner dönmez Mustafa Kemal'i buldum. Boynuma sarıldı, gözlerinden gece uyumamış olduğunu anladım. Vefakâr arkadaşım beni beklemişti.

— Ne oldu? Ağabeyini de götürmüşler.

Dedi. O gece hiç uyumamış, sabah namazında ağabeyimi aramış, bulamayınca onun sınıfında bulunan Diyarbakırlı Kâzım Efendi'ye (Rahmetli General ve Milletvekili Kâzım İnanc) sormuş, o da gece nöbetçi subayı tarafından uyandırılarak Nizamiye kapısına götürüldüğünü ve bir daha dönmediğini söyleyince telâşı artmış, Pırlepelî Ali Fethi ile bütün ihtimalleri düşünmüşler.

Kendisine sarayda yapılan sorguyu olduğu gibi anlattım.

— İnşallah hayırlı olur.

Dedi. Dediği çıktı. Annem telgrafı alınca; bunu Sarayın tesiriyle yazdığımızı anlamış ve yoluna devam etmişti. Bir hafta, on gün sonra da babam serbest bırakılmış, rütbesi mir-livalığa (generalliğe) yükseltilerek Genel Kurmay Dördüncü Şubesine tâyin olunmuştu. Erzincan'dan bize yolladığı mektupta yakında İstanbul'a geleceğini yazıyordu.

Harp Okulu'nun İkinci Sınıfında

Umumî imtihanlara, derslerimizi iyice pişirerek girdik ve başarı gösterdik. İkinci sınıfa geçtik.

Mustafa Kemal yedi yüz küsur kişilik sınıfın dokuzuncusu iken bu sefer altıncılığa yükselmişti. Beni, dışarıda sınavla okula girdiğim için sınıfın en sonlarına kaydetmişlerdi. Bu sefer ben de yirmi beşinci oldum. Koluma da onbaşı şeridi taktım. Memnundum, askerlikte bir rütbe bir rütbedir. Ağabeyim Mehmet Ali, okuldan iyi derece ile mezun olmasına rağmen kurmay sınıflarına ayrılmamış, teğmen rütbesiyle önce Cidde'ye Redif taburuna gönderilmek istenmiş, sonra da Topkapı Askerî Rüşdiyesi Fransızca öğretmenliğine tâyin edilmişti.

Bu yıl Mustafa Kemal, Selânik'e annesi Zübeyde Hanım'ın yanına silaya gitmişti. Döndüğü zaman yanında bir arkadaşı da vardı. Bana tanıştıırken:

— Sana Selânikli Mustafa Nuri'yi takdim ediyorum. Benim Selânik Rüşdiyesi'nden ve Manastır'dan arkadaşımıdır. Çok iyi bir çocuktur.

Dedi. O günkü bu genç Harbiyeli, Cumhuriyet devrinde milletvekilliği yapmış olan Nuri Conker'dir.

Mustafa Kemal, döndükten sonra bir şey dikkatimi çekti. Kısa denecek bir sürede fevkalâde güzel vals öğrenmişti. İleride kurmay subay olduğumuz takdirde —ki bütün gayemiz, emelimiz bu idi— dansın da bilinmesi lüzumlu şeyler arasında olduğunu söylüyordu. Teneffüslerde sınıf arkadaşlarımızdan isteyenlere ve bu arada Arif'e (Ayıcı lakabı ile maruf olan Al-

bay Arif Bey'dir. Suikast olayında idam edilmiştir) de dans öğretiyordu.

Birinci sınıfta olduğu gibi biz ikinci sınıfta da aynı sıradaydık. Ben on sekiz, Mustafa Kemal on dokuz yaşlarında idik.

Mustafa Kemal Evimize İlk Defa Geliyor

Babam İsmail Fazıl Paşa, İstanbul'a gelip Genel Kurmay 4. Şubesi'nde göreve başladıktan bir müddet sonra benden sınıf arkadaşlarım hakkında bilgi istedi. Yakın arkadaşlarımı sordu. Bu, onun âdeti idi. Daha ben Erzincan Rüşdiyesi'nde iken öğretmenlerden ziyade arkadaşlarımı sorar, bilgi alır ve bazılarını yemeğe çağırmamı söylerdi. Tereddüt etmeden:

— Çavuşum Mustafa Kemal Selânik.

Dedim ve emrederse, bir hafta tatilinde kendisini alıp gelebileceğimi söyledim. Vaktiyle Erzincan'a yazdığım bir mektupta da ondan bahsettiğim için isim yabancı gelmemişti.

— Getir, çok memnun olurum. Ona da söylemişsin, büyükannen de merak ediyor.

Dedi. Ertesi hafta sözleştik. Arkadaşımı sabah vapur iskelesinde bekledim. Buluştuk ve vapurla karşıya geçtik. Vakit öğleydi. Salacak'taki evimizin kapısına geldiğimiz zaman kendisini biraz mütereddit gördüm. Her halde Paşa tarafından nasıl karşılanacağını düşünüyordu. Müteazzım insanlardan hoşlanmadığını biliyordum. Feleğin çok kahrını çekmiş olan babamın mütevazî bir asker olduğunu söyledim. Önce büyükannemin, sonra da babamın elini öptük. Ayşe Hanım'ın:

— Maşallah, Harbiyeli elbiseleri de ne güzel yaraşmış.

Dediğini hiç unutmam. Babam da yüzünü hafifçe okşadı.

— Fuat'la kardeş gibi geçiniyor muşsunuz, memnun oldum. İnşallah meslek hayatında birbirinizden ayrılmazsınız.

Arkadaşım mahcup bir gençti. Büyüklerin yanında bu mahcubiyeti daha da artardı. Yemekte biraz açıldı. O geniş

ihata kudreti ve keskin zekâsiyle bazı sorularına verdiği cevaplar babamı bir an için şaşırtmıştı.

— Her ikinizi de erkâmı harp zabiti olarak görürüm.

Dedi ve biz bir kaç yıl sonra birer kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisi'nden mezun olduğumuz zaman en çok sevenlerden biri de kendisi olmuştu. Annem Zekiye Hanım henüz Paris'ten dönmediği için Mustafa Kemal'i görmemişti. İkindiden sonra okula beraberce dönmek üzere evden ayrılırken, babam arkadaşına çok iltifat etmiş:

— Seni çok sevdim oğlum, Kuzguncuk'taki evimize de beklerim. Muhakkak geliniz.

Demmişti. Sonra bana dönmüş:

— Seni de tebrik ederim, böyle değerli ve iyi bir gençle arkadaşlık kurmuşsun. Okul sıralarında başlayan arkadaşlıklar kolay kolay sarsılmaz.

Yakında Salacak'taki kira evinden çıkarak Kuzguncuk'a nakledecektik. Babam, büyükannemin bir kısım emlak ve arazisini satmış, elde ettiği para ile Kuzguncuk'ta yeni bir köşk yaptırmaya başlamıştı.

Kâzım Karabekir'le İkinci Tanışma

Akşam yoklamasından önce yapılacak bir işim vardı. Kuleli Askerî Lisesi'nden Harp Okulu'na gelen tale-

be efendilerden birini arayıp bulacaktım. Büyükannem:

— Mehmet Emin Paşa'nın oğlu Harbiye'ye girmiş, bana ne için haber vermedin?

Diye serzenişte bulunmuştu. Aslen Karamanlı olan bu aile ile sıhriyeti vardı. Mehmet Emin Paşa'nın oğlunun adı Kâzım'dı. Babası, albay rütbesinde iken Van Jandarma Kumandanlığına tâyin edilmiş, görev başına giderken bir kaç gün Erzurum'da bizde misafir kalmıştı. O tarihlerde ikimiz de pek küçük yaşlarda olduğumuz için siması hafızamdan silinmişti. Mevcudu iki bini aşan okulumuzun içinde onu arayıp bulmak

pek kolay olmadı. Ancak üç gün sonra bizi bir tesadüf karşı karşıya getirdi. Salacak'ta oturan ve bize komşu olan şimdi adını pek hatırlayamadığım bir tanıdık vardı. O da bu yıl Kuleli Lisesi'ni bitirerek Harbiye'ye gelmişti. Onu buldum, oradan buradan konuşurken yanıma on yedi on sekiz yaşlarında kara gözlü, kara kaşlı tıknazca bir genç geldi. Bu sima bana yabancı değildi. Fakat nerede ve ne münasebetle gördüğümü hatırlıyamıyordum. Semt arkadaşım tanıttı:

— Kâzım Zeyrek, Kuleli'de beraber okuduk. Sınıfımızın birincisi idi.

Hemen elini sıktım.

— Ben de sizi arıyordum. Büyükanнем Ayşe Hanım sorup duruyor. Bu hafta muhakkak bize gideceğiz.

Ertesi günü Kâzım'ı, Mustafa Kemal'e tanıttım, kol kola girdik.

Rahmetli ve aziz arkadaşım, kahraman Kâzım Karabekir'le ikinci tanışmamız işte böyle olmuştu.

Biz, üç general, olarak da Kurtuluş Mücadelesi'ne beraberce ve kol kola atılmıştık.

Bir Olay Ve | Bu yazılarım, rahmetli arkadaşım Atatürk'le
Bir Hâtıra | beraber okul sıralarında geçen müşterek hayatın tam bir hikâyesi olmaktan uzaktır. Bazi olaylar, yarım asrı geçen bir mazinin nisyan bulutları arasında kaybolup gitmişlerdir. Şimdi onları ben de hatırlayamıyorum. Fakat hafızamda öyle çizgiler kalmıştır ki, bu nisyan perdesi onları henüz silememiştir, silemeyecektir. Büyük vatan şairi Namık Kemal'i, okul idaresinin aldığı bütün tedbirlere rağmen yatakhaneде gizli gizli okuduğumuzu nasıl unutabilirim? Mustafa Kemal'in bir gece vakti yanıma gelerek, Kemal'in «Vatan Kasidesi» nin teksir edilmiş bir nüshasını:

— Fuat kardeşim, bunu ezberleyelim.

Diye bana verirken yavaş bir sesle, fakat büyük bir heyecanla okuduğu:

Felek, her türlü esbab-ı cefasın toplansın, gelsin

Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azimetten.

Mısralarını nasıl unutabilirim

Söz Namık Kemal'den açılmış iken ufak bir hâtıramı da burada anlatmak isterim. Bir gün üç beş arkadaş, felâketle sonuçlanan 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşına dair konuşuyorduk. Mustafa Kemal, birden teessürle Namık Kemal'in:

Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini

Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini.

Beytini okumuştı.

Millî Mücadele yılları idi. Heyeti Temsiliye, merkezini Ankara'ya taşımak kararını vermişti. 18 aralık 1919 da arkadaşlarıyla beraber Sivas'tan ayrılan Mustafa Kemal, 24 aralıkta Kırşehir'e gelmişti. Burada Gençler Derneği'nde bir konuşma yapmıştı. Geceleyin şerefine fener alayları tertip eden halka, yukarıdaki mısraları aşağıdaki şekilde değiştirerek okumuştı:

Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini

Elbet bulunur kurtaracak bahtı kara mâderini.

Düşman İzmir'e çoktan çıkmış, vatanın bağrına hançerini dayamıştı. Fakat onun kurtaracak Türk bulunmuştu. Bu büyük Türk, benim aziz arkadaşım Atatürk'tü.

27 aralıkta Ankara'da kendisini muazzam bir törenle karşılamıştık. Dikmen sırtlarında şehre doğru hareket ettiğimiz zaman otomobilinde ben ve Ankara Valisi Yahya Galip (Cumhuriyet devrinde Milletvekili Rahmetli Yahya Galip Kargı) de vardı. Mustafa Kemal orada da bu mısraları fısıldar gibi tekrarlamıştı. Yahya Galip, kendisine hitap ediliyor sanmış olacak ki:

— Bir emriniz mi var, paşa hazretleri?

Diye sormuştu.

Memleket Nereye Gidiyordu? Harp Okulu'nun üçüncü sınıfına hâdisesiz olarak geçmiştik. Mustafa Kemal, Selânik'e silaya gitmiş, sevgili annesine kavuşmuştu. Biz de Salacak'taki kira evini bırakmış, Kuzguncuk'ta set üzerinde denize nâzır olan yeni evimize taşınmıştık. Mustafa Kemal Selânik'e hareket etmeden önce, bir kaç gece bizde misafir kalmış, Avrupa'dan dönmüş olan annem Zekiye hanımla da tanışmıştı. Gündüzleri Boğaz'da gezintiler yapıyor, akşamları eve dönüyorduk. Yemekten önce bir kaç şişe bira içtiğimiz de oluyordu. Arkadaşım birayı çok seviyordu. O zamana kadar ağzına rakı almamıştı.

Üçüncü sınıfta derslere başladığımız zaman artık genç dımağlarımız derslerden başka şeylerle de ister istemez meşgul oluyordu. Günde kaç defa «Padişahım çok yaşa!» diye barbar bağırdığımız devrin Padişahı Sultan Abdülhamid II. gözümüzden yavaş yavaş düşüyordu. Tıbbiye'deki genç ve aydın hürriyet taraftarlarının sürgünlere gönderilip ocaklarına incir dikildiğini duydukça âdeta feveran ediyorduk. Bir gün bizim de başımıza böyle bir şey gelebilirdi. Devlet idaresinin iyi işlemediğini, suistimallerin alıp yürüdüğünü, memurların ve subayların maaşlarını alamadıklarını, buna mukabil saraya mensup sırmalı hafiyelerle tevabilerine maaşlarından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid'e esasen pek de kuvvetli olmayan güvenimiz büsbütün sarsılıyordu.

Ordunun fena eller idaresinde değer ve itibarını kaybettiğini görüyorduk. Merkezi Şam'da bulunan 5. Ordu'da seri ateşli toplar bile yoktu. Talimler, ancak Nuhnebîden kalma toplarla yapılıbiliyordu.

Donanma da kara ordusundan pek farklı değildi. Sultan Aziz devrinin muazzam armadasından hazin bir hâtradan başka bir şey kalmamıştı. Toplarının kamaları çıkarılmış, gemiler Haliç'te âdeta çürümeye mahkûm edilmişti. 1897 de do-

nanmanın Çanakkale Boğazı'ndan çıkması hâdise olmuştu. Yolda savaş gemileri birbirlerini kaybetmişler, kazanlar patlamıştı. Hattâ şiddetli yağmurlarda deniz subaylarının, kamalarından içeri giren sulardan kendilerini muhafaza için şemsiye ile oturdukları rivayet olunuyordu. Fakat kimse ortaya çıkıp:

— Nereye gidiyoruz, memleketi nereye götürüyorsunuz?

Diye soramıyordu, sormak cesaretini gösteremiyordu. Şarkın alışıktığı miskin bir tevekkül içinde susuyordu. Çünkü Padişah'tan ve onun hafiyelerinden korkuyorlardı.

Hürriyet taraftarlarının âdeta omuzlarına basarak 31 ağustos 1876 da tahta çıkan Sultan Hamid, en müstebit hükümdarlardan biri olmuştu. Memlekette hürriyet yoktu. Biz genç Harbiyeliler, Fransız İhtilâli Beyannamesi'nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmiştik.

Hürriyet Yolunda Mustafa Kemal'i, üçüncü sınıfta meşgul eden en önemli şey, işte bu hürriyet meselesi idi, bunu kurtardıktan sonra her sahada idareyi düzeltmek mümkün olabilirdi. Bunun için de muhakkak teşkilatlanmak lâzımdı. Teşkilâtı memleket içinde ancak genç subaylar yapabilirlerdi. Mustafa Kemal'in şöyle bir tasavvuru vardı:

Üçüncü sınıf kalabalıktı. Bunlardan ancak, pek az bir kısmı Harp Akademisi'ne girebilecekti. Geri kalanlar tâyin edildikleri kıtalara dağılacaklardı. Bunlardan emniyet ettiklerine daha şimdiden gittikleri yerde teşkilât kurmaları için telkinlerde bulunuyordu. Bir gün bana:

— Fuat, demişti, biliyorum, bu arkadaşlar erkânı harp olamayacaklar. Fakat bizlere nazaran daha avantajlı durumda bulundukları da muhakkak. Çünkü bizden önce ordu saflarına katılacaklar, eğer Rumeli'ye giderlerse, erkânı harp çık-

tığımız zaman bizim için bir zemin ve vasat hazırlamış olacaklardır.

Demişti. Kurmay sınıflarına geçmiş olan Pirlepelî Ali Fethî (Okyar) de aynı kanaatte idi.

Mustafa Kemal, muhakkak kurmay subay olacağına inanıyordu. Bir gün:

— Ya erkânı harp olamazsan, ne yaparsın?

Diye yarı ciddî, yarı şaka takılan sınıf arkadaşımız Arif'i derhal susturmuştu:

— Seni bilmiyorum, fakat ben muhakkak erkânı harp olacağım.

Mustafa Kemal kurmay oldu. Arif, mümtaz yüzbaşı olarak okuldan çıktı.

Harp Okulu'nda teşkilâtın ilk nüvesini kurduk. Tabii gizli olarak. Mustafa Kemal'e benden başka yardım edenler arasında Muhittin Baha Pars'ın ağabeyi İsmail Hakkı ile Ömer Naci ve bir kaç arkadaş daha vardı. İsmail Hakkı şairdi, güzel yazı yazıyordu. Ömer Naci ise hatipti, güzel konuşuyordu. Arkadaşları üzerinde şayanı hayret bir telkin kudreti vardı. Sesinin tonu da çok tatlı idi.

Fikirlerimizi, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşlamak için sınıfta el yazısı ile bir dergi çıkarmaya karar verdik. Bu görevi başta Mustafa Kemal olmak üzere Ömer Naci ile İsmail Hakkı ve diğer bir kaç arkadaş üzerlerine almışlardı. Üçüncü sınıfta hatırımda yanlış kalmadı ise, bu dergilerden iki veya üç sayı çıkarabildik. Asıl faaliyetlerimiz Harp Akademisi'nde oldu. Bu yüzden az daha okuldan kovulacaktık. Sırası gelince, bu olaydan da kısaca bahsedeceğim.

**Osman Nizâmi Paşa'nın
Kehaneti**

Kuzguncuk'ta yeni yaptırdığımız binaya taşınmıştık. Bir kaç hafta sonra babam:

— Mustafa Kemal Efendi'yi göreceğim geldi. Beklediğimi kendisine söyle ve al getir.

Dedi. Büyükanneemin parası ile yapılan köşk çok güzeldi. Bütün aileyi raht rahat alacak kadar da büyüktü. Üç cephesi denizdi. Boğaz'dan Marmara'ya kadar görüyordu. Ben bu köşkte uzun yıllar kalamadım. Ordu saflarına katıldıktan sonra İstanbul'dan uzaklaştım.

1902 yılı haziran ayı sonlarına doğru bir perşembe günü Mustafa Kemal ile beraber Kuzguncuk'a geldik. Babam evde yoktu. Mustafa Kemal akşam yemeğini bizde yiyecek, yemekten sonra İstanbul'a dönecekti. Harp Akademisi'nin birinci sınıfına geçmiş bulunan Pirlepeli Ali Fethi (Okyar) ile randevusu vardı. Biraz istirahatten sonra Boğaz'da gezmeye çıktık. Döndüğümüz zaman babamı evde bulduk. Elini öpen arkadaşımın o da yüzünden gözünden öptü.

— Oğlum, burası senin evin sayılır, ne için sık sık gelmiyor da davet bekliyorsun?

Diye serzenişte bulundu. Birinci katta Boğaz ve Galata rıhtımını kâmilten gören odalardan birinin bu gecelik Mustafa Kemal'e ayrılması için talimat verdi. Arkadaşım yemekten sonra İstanbul'a dönmek zorunda olduğunu söylediği zaman izin vermedi:

— Katiyen olmaz, yarın Fuat'le beraber dönersiniz. Hem sizi çok değerli bir erkânı harp mirlivası (tuğreneral) ile tanıştıracam. Kendisine senden bir kaç defa bahsetmiştim. Alâka gösterdi ve bu çocuğu ben de görmek isterim, dedi. Yarın bize ögle yemeğine gelecek.

Babam, sonra arkadaşı Osman Nizamî Paşa hakkında bilgi verdi. Paşa, ağırbaşlı, iyi tahsil görmüş bir kurmay subaydı, kumandanlıktan çok kendisini fenne vermiş bir askerdi. Almanca ve Fransızca'yı ana dili gibi bilirdi, edebiyatlarına da hakkıyla vakıftı. İngilizceyi de hatasız konuşurdu.

— Biraz menfi yaradıışlıdır.

Dedi. Babamın bundan neyi kasteddiğini anlayamadım. Yalnız kendisiyle serbestçe konuşmamızı tavsiye etti.

Osman Nizamî Paşa, Meşrutiyet yıllarında Berlin'de büyükelçilik, Balkan Savaşı'nda Sait Halim Paşa Kabinesinde kısa bir zaman Nafia Nazırlığı yapmıştır.

Ertesi günü öğleden evvel, Osman Nizamî Paşa ile tanıştık. Daha doğrusu Mustafa Kemal tanıştı. Babamın bu eski arkadaşını ben bir kaç defa görmüştüm. Paşa, konuşmaktan çok dinlemeyi seven bir zattı. Fakat o gün, temkinli olmakla beraber çenesi biraz da olsa açılmıştı. Ancak ihtiyatı elden bırakmamaya gayret ediyordu. Konuşmaların ruhu memleketin fenaya doğru gitmekte olan durumu idi. Osman Nizamî Paşa'ya göre; Sultan Hamid, vehimli ve idarei maslahatçı bir hükümdardı. İstibdat idaresinin değişeceğine, hattâ yumuşıyacağına dair onda hiç bir belirti yoktu.

Mustafa Kemal, Paşa'nın gelecek hakkındaki sözlerini hayretle ve irkilerek dinliyordu. Paşa:

— İstibdat idaresi bir gün elbette yıkılacaktır. Fakat onun yerine Batılı mânada bir idare gelip memleketi her bakımdan acaba kalkındıracak mıdır? Ben buna inanmıyorum.

Dedi, Mustafa Kemal'in hayreti bir kat daha arttı. Paşa, Sultan Hamid'in adamlarından biri olamaz mı idi? Acaba genç Harbiyeli'nin ağzını mı arıyordu? Bununla beraber Mustafa Kemal şu cevabı verdi:

— Paşa hazretleri, Garplı mânadaki idareler de zamanla gelişmişlerdir. Bugün uyur gibi görünen milletimizin çok kabiliyeti ve cevheri vardır. Fakat bir inkılâp vukuunda bugün işbaşında olanlar, yerlerini muhafaza etmeye kalkarlarsa, o vakit buyurduğunuz kabul etmek lâzım gelir. Yeni nesiller içerisinde her hususta itimada lâyık insanlar çıkacaktır.

Osman Nizamî Paşa buna cevap vermedi. Yüzünden de tasvip edip etmediğini anlamak mümkün değildi. Yemeğe

oturduk. Bu konuşma bir daha açılmadı. Yalnız Mustafa Kemal'e bazı sorular sordu, arkadaşımın verdiği cevapları yakın bir ilgi ve dikkatle dinledi.

Aynı günün akşamı, Harp Okulu'na dönmek üzere olduğumuz için, taşlıkta Boğazın serin rüzgârlarıyla günün sıcağını azaltmaya çalışan iki arkadaş, Generalin müsaadelerini almak üzere yanlarına gittiğimiz zaman Osman Nizamî Paşa şu sözleri söylemişti:

— Mustafa Kemal Efendi oğlum, görüyorum ki, İsmail Fazıl Paşa seni takdir etmek hususunda yanılmamış. Şimdi ben de onunla hemfikirim. Sen, bizler gibi yalnız erkânı harp zabiti olarak normal bir hayata atılmıyacaksın. Keskin zekân ve yüksek kabiliyetin memleketin geleceği üzerinde müessir olacaktır. Bu sözlerimi bir kompliman olarak alma. Sende memleketin başına gelen büyük adamların daha gençliklerinde gösterdikleri müstesna kabiliyet ve zekâ emareleri görmekteyim. İnşalah yanılmamış olurum.

Esasen mahcup olan arkadaşım, bu medih karşısında başını önüne eğdi.

— Paşa, hazretleri, aslâ lâıyk olmadığım iltifatı gösterdiniz.

Diye teşekkür etti. Paşa'nın uzattığı eli saygı ile öptü.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harp Akademisi'nde Mustafa Kemal, 1902 de 459 mevcuttaki sınıfın sekizincisi olarak Harp Okulu'nu bitirdi. (Piyade — 1474) sicil numarasıyla ve teğmen rütbesiyle Türk ordusunun şerefli bir subayı oldu. Yirmi bir yaşında idi.

Harp Okulu'ndan üstün derece ile mezun olanlar, o zaman uygulanan rejime göre, yine aynı çatı altında bulunan ve bugünkü Harp Akademisi'ne esas teşkil eden Erkân-ı Harbiye sınıflarına devam ederlerdi. Harp Akademisi'nin süresi üç yıldır. Bu üç yıllık öğrenimde iyi derece ile başarı gösterenler kurmay, diğerleri mümtaz yüzbaşı olarak orduya katılırlardı. Ben de Mustafa Kemal ile beraber kurmay sınıflarına ayrılmıştım. Yine aynı sırada oturacaktık. Giyinişi, yürüyüşü, konuşması ve her hali ile Mustafa Kemale benzemeye çalışan ve o öğrendi diye dansa başlayan Arif Adana (İzmir suikast olayında idam edilen Kurmay Albay Arif) de aynı sırada oturmak istiyor:

— Vallahi benden uysal arkadaş bulamazsınız.

Diye ısrar ediyordu. Mustafa Kemal:

— Dur hele, sılaya gidip dönelim, kolay.

Cevabını veriyordu. Arif sima itibariyle de Mustafa Kemal'e çok benziyordu. O kadar ki, kardeş sananlar bile vardı.

Bizim arkamızdaki sıranın başında Çerkez Fahri oturuyordu. (Birinci Dünya Savaşında yararlılıkları görülmüş, 48. Pi-

yade Tümeni Kumandanı iken 25 ocak 1918 de Suriye Cephesinde Katrani'de şehit düşmüş olan Albay Hâmid Fahri), Fahri yakın arkadaşlarımızdandı.

Mustafa Kemal, Harp Akademisi'ne ayrılamayarak tâyin edildikleri görevleri başına gitmek üzere hazırlanan yeni subay arkadaşlarıyla ve bilhassa Rumeli'ye gideceklerle meşgul oluyor, onlarla uzun uzun konuşuyor, tavsiyelerde bulunuyordu. Bize:

— En müsait iklim Makedonya'dır.

Diyordu. Selânik'e sılaya gittiği zaman, bu genç subaylarla temas edecek, hem kendilerinden yeni malûmat alacak, hem de tavsiyelerde bulunacaktı. Okulda kurulacak gizli teşkilât, ilk meyvalarını Makedonya'da verecekti. Rumeli'ye gidenler, üç yıl sonrası için bizlere bir vasat hazırlamış olacaktı.

Harp Akademisi'nin birinci sınıfı topçu ve süvari okullarından gelen teğmenlerle kırk üçü buluyordu. Asım Kütahya (Emekli Orgeneral Gündüz), Ahmet Bursa (Sivas Valiliğinden emekli), Mustafa İzzet Çanakkale, Sedat Bursa (Emekli Korgeneral) ve Ahmet Saraçhane gibi üstümüzdeki sınıftan hastalıkları yüzünden bizim sınıfa kalan arkadaşlar da bu yekûna dahildi. Topçudan gelenler arasında İhsan Cihangir de vardı. İhsan Cihangir, Birinci Dünya Savaşı sonlarında 6. İstiklâl Savaşı'nda büyük taarruzdan bir müddet önce 1. Ordu Kumandanlıklarında bulunan General Ali İhsan Sâbis'tir. İtiraf etmeliyim ki, ne ben ve ne de Mustafa Kemal, okul sıralarında Sâbis ile yakın bir dostluk kuramadık.

Akademi'deki Yeni Öğretmenlerimiz

Harp Akademisi'nde başlıca öğretmenlerimiz şunlardı: Eski Osmanlı Seferleri Öğretmeni Topçu Feriki Ahmet Muhtar Paşa idi. Muhtar Paşa, yazılı sınavlarda, soruların cevapları üzerinde fazla durmaz. kim fazla sahife doldu-

rusa, en iyi notu ona verirdi. Hocaların huyunu çok iyi bilen öğrenciler, çala kalem sahife doldurmaya başlarlardı. Meselâ, eğer soru Niğbolu Meydan Savaşı ise, o savaşın Başkumandanı Sultan Yıldırım Bayezid'in şehzadelik hayatından konuya girilirdi. Bu işin uzmanı da sınıf arkadaşımız Halil Yenimahalle (Rahmetli General Halil Kut) idi. Hattâ bazı arkadaşlar kendisine takılır:

— Halil, Yıldırım Bayezid'in babası Sultan Birinci Murad'dan başla.

Derlerdi. Napolyon Bonapart ve Frederik savaşlarını Kurmay Binbaşı Refik Bey okutuyordu.

Refik Bey büyük kumandanların plân ve sevkü idaredeki özelliklerine lâıkiyle nüfuz edemez, nüfuz edemediği için de derinliğine bir özet yapamazdı. Arkadaşların devamlı soruları karşısında şaşırır, dersten bir sonuç çıkaramazdı. Kendisine «General Mak» adını takmıştık. Napolyon Bonapart, Bavyera'da Ulm'da 19 ekim 1805 de Avusturyalıları müthiş bir yenilgiye uğratmış, General Mak kumandasındaki 40 bin kişilik bir Avusturya ordusu silâh patlatmadan Fransızlara esir düşmüştü. Refik Bey de dersin sonunda General Mak'ın durumuna düştüğü için kendisine bu adı vermiştik.

Yüksek matematik hocası Kurmay Yarbey Macit Bey'di. Macit Bey, gerek yazılı ve gerekse sözlü imtihanlarda ne yapar yapar, talebeyi şaşırtır ve numarasını kırardı. Bundan da zevk duyardı. Ahmet Muhtar Paşa'nın notu ne kadar bol ise, bunun da o kadar kıttı.

Pertev Paşa (Demirhan) Erkânı Harbiye Vazifeleri ile 1866 ve 1871 Prusya - Avusturya ve Prusya - Fransa savaşlarını tathikî surette okuturdu. Dersleri pek istifadeli olurdu. Pertev Paşa'nın başka bir vazifeye tâyini üzerine yerine Kurmay Albay Hasan Rıza Bey getirilmişti.

Hasan Rıza Bey, aslen Kastamonu vilâyetinin Tosya ilçesindendi. Bağdat valiliği yapmış olan Namık Paşa'nın oğlu

idi. Bundan dolayı kendisine Bağdatlı da denirdi. 1895 de kurmay yüzbaşı olarak orduya katılmış, kurmay görevleri öğretmeni olarak Harp Akademisi'nde vazife almış, 1897 de Yunan savaşında Alasonya Ordusu kurmay heyetine tâyin edilmişti. Yirmi yedi yaşında binbaşılığa, yirmi sekiz yaşında yarbaylığa terfi etmiş, bizim Harp Okulu'na girdiğimiz 1899 yılı görgü ve bilgisini artırmak üzere Almanya'ya gönderilmişti. General Hezler kolordusunun alaylarından birine subay olarak verilmiş, bir yıl kadar da Alman Genel Kurmayının muhtelif şubelerinde çalışmıştı. Aynı zamanda Berlin Harp Akademisi'nin son sınıfına da devam etmişti. Almanya'dan ayrılırken, Alman Genel Kurmayının kendisi hakkında verdiği rapora şu takdîr-kâr cümleyi koyduğu rivayet ediliyordu: «Türk ordusu Büyük Erkânı Harbiyesinde Başkanlık yapabilir.» Ömrü vefa etseydi, belki bu makama da ulaşabilirdi. Fakat Balkan Harbi'nde İşkodra'yı şerefle savunurken, Esat Paşa Toptânî'nin adamları tarafından alçakça şehit edilmiştir.

Hasan Rıza Bey (bilâhare paşa), bize öğretmen olarak tâyin edildiği zaman otuz iki, otuz üç yaşlarında genç ve istikbal parlak bir yarbaydı. Cesur, dirayetli ve bilgili bir askerdi.

— Arkadaşlar, Alman ordusunu ayakta tutan kudret, mutlak disiplindir. Ordu saflarına katıldığınız zaman bunu daima gözönünde tutun.

Derdi. Alman ordusundan misaller verirdi. Derslerinden çok faydalanırdık.

Halepli Kurmay Albay Zeki Bey kale savaşlarını okutur, hem dershanede harita üzerinde, hem de aramızda tatbikat yaptırırdı. Derslerini ilgi ile takip ederdik.

Zeki Bey tatbikatta herkese bir vazife verirdi. Şahısları değiştirirken bazan hakikatte oluyormuş gibi:

— Seni azlettim, yerine filâncayı tâyin ettim.

Derdi. Bir gün arkadaşlarımızdan Müfit Kırşehir (Ata-

türkün yakın arkadaşlarından olup Cumhuriyet devrinde uzun süre milletvekilliği yapmış olan Müfit Özdeş) boş bulunmuş itiraz etmişti:

— Fakat ben vazifemi yaptım. Ne için azlediyorsunuz, kabahatim nedir?

Albay Zeki Bey yarı ciddî yarı şaka şu cevabı vermişti:

— İşte şimdi kabahat yaptınız, dikkatli değilsiniz. Çünkü azil muamelenizin bir ders devresine münhasır olmaktan ileri gitmiyeceğini anlamanız lâzımdı.

Müfit'in, ciddî bir azil muamelesi karşısında kalmış gibi davranmış olmasına o gün hepimiz gülmüştük. Dersten sonra Mustafa Kemal kendisine:

— Mülâzımlıktan mazul Kırşehirli Müfit Efendi, buraya geliniz.

Diye takılmıştı.

Zeki Bey, Balkan Savaşı'nda Komanova Ordusu Kumandanlığına kadar yükselmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda Cemal Paşa'dan evvel Şam'da ordu müfettişi iken Alman İmparatoru nezdine askerî murahhas olarak gönderilmişti. Bir aralık 1870 - 1871 Fransa savaşını Kurmay Yarbey Fevzi Bey'de okutmuştu. Fevzi Bey, Çanakkale Savaşlarında, Anafartalar kolordusu kumandanı iken, 5. ordu kumandanı Liman von Sanders Paşa ile aralarında ihtilâf çıkmış, kumandadan iskat edilerek emekliye sevk edilmiş, yerine Mustafa Kemal tâyin olunmuştu. Emekliliği çok kısa süren Fevzi Bey, Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Avusturya - Macaristan hükümeti nezdine Viyana Ataşemiliteri olarak gönderilmişti.

Mustafa Kemal, Anafarta'da hocasının yapamadığını yapmış, çok önemli ve parlak bir zafer kazanarak haklı bir şöhret kazanmıştır.

Kurmay Yarbey Nuri Bey Öğretmenlerimizden en önce bahsedilmesi lâzım gelen zatı en sonraya bıraktım. Bunun sebebi kendisi hakkında kısa da ol-

sa biraz bilgi verebilmek içindir. Mustafa Kemal ve ben yeni öğretmenlerimiz içinde en ziyade Trabzonlu Nuri Bey'i sayıyor ve takdir ediyorduk. Babam İsmail Fazıl Paşa bir gün, her ikimize:

— Nuri Bey'in derslerine ilgi gösterirseniz, kendisini dikkatle dinlerseniz çok şey kazanırsınız. Mesleğinde kuvvetli ve geniş bir görüşe sahip bilgili bir askerdir.

Diye nasihat etmişti. Nuri Bey hakikaten geniş kültürlü, devrine göre aydın fikirli, stratejide üstat sayılan bir kurmay yarbaydı. Tâbiye okutuyordu. Aradaki mesafeyi muhafaza etmekle beraber öğrencilerine karşı samimî ve ağabeyce davranıyordu. Yalnız ders vermekle yetinmiyor, genç kurmay namzetlerinin çeşitli sorularını da cevaplandırmaktan zevk duyuyordu.

— Bir erkânı harp zabiti, askerlik dışında kalan bilgilerle de mücehhez olmalıdır. Yarın hepiniz birer kumandan olacak, mesuliyet yükleneceksiniz.

Diyordu. Nuri Bey, Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde kolordu kumandanı olmuş, fakat savaşa girmeden önce bir kaza neticesinde ölmüştür.

Gerilla Nedir, Ne Değildir?

Şimdi, Mustafa Kemal'in hayatında etkisi olan bir olay-

dan bahsetmek istiyorum.

Yarbay Nuri Bey, bir gün tâbiye dersinde gerilladan genişçe bir şekilde bahsetti. «Gerilla nedir, ne değildir?» konusu üzerinde uzun uzun durdu. İzahat verdi ve bir ara:

— Efendiler, dedi. Gerilla yapmak ne kadar güçse, onu bastırmak da o nisbette güçtür.

Arkadaşlar, kendisinden bir kaç misal vermesini rica ettiler. Mustafa Kemal ise, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, hâdisenin memleketin herhangi bir yerinde olmuş gibi izahının mümkün olup olamayacağını sordu. Onu arkadaşım

Tevfik Selânik de destekledi. Bunun üzerine Nuri Bey:

— Öyle ise, Boğaza ait haritalarınızı açın.

Emrini verdi. Demek hocamız misali bu kadar yakından vermek istiyordu. Hep beraber haritalarımızı açtık. Elindeki cetvelle Dudullu köyünü işaret etti:

— İsyanın bu köyde çıktığını farzedin.

Dedi. İlgimiz bir kat daha arttı. Hocamıza göre, isyan iki kol halinde, inkişaf ediyordu. Bir kol Beykoz'a, bir kol da Üsküdar üzerine yürüyordu. Üsküdar'a yürüyen kol hükümet kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve dağıtılmıştı. Fakat Beykoz'a kadar gelmeye muvaffak olanlar, gece karanlığından faydalanarak kayıklarla önce Ortaköy'e geçmişler, sonra yaya olarak ve süratle Ortaköy sırtlarına çıkmışlardı.

Merakımız büsbütün artmıştı. Sonra acaba ne olmuştu? Bu kolun hedef ve gayesi ne idi?

Nuri Bey:

— Mesele burada bitmiştir.

Dedi ve bize çözülmek üzere iki görev verdi. Bu isyan ne için yapılabilir ve nasıl idame ettirilebilirdi? Hükümet ve ordu isyanı nasıl bastırabilecekti? Mustafa Kemal, derhal söz istedi ve şu suali sordu:

— Neden isyanın Dudullu'da çıktığını farzediyorsunuz da, başka bir yer göstermiyorsunuz?

Nuri Bey cevap verdi:

— Tatbikat meselelerinde mümkün olduğu kadar hakikî durumları bulmağa çalışmak lâzımdır. Bir isyan ya içeride, ya dışarıda olabilir.

Biraz durdu ve sonra ilâve etti:

— Ne demek istediğimi anladınız mı?

Hocamızın ne demek istediğini anlar gibi olmuştuk. Fakat bunun orada izahı mümkün değildi.

Dersten sonra Mustafa Kemal, hocanın arkasından gitti.

— Efendim, bu söylediğiniz Gerilla hakikat olabilir, değil mi?

Nuri Bey kendine mahsus olan, daima kullandığı nev'ima kelimesini de ekliyerek:

— Olabilir, dedi. Fakat artık bu kadari kâfi.

Bu olaydan Mustafa Kemal çok bahsetmiştir. Sayın profesör Âfet İnan, kendisinden dinliyerek edebî bir üslûpla kaleme almıştır. Benim bu yazdıklarım, hafızada kalan sadece keskin çizgilerdir.

Mustafa Kemal, bu tâbiye dersinin ilk tatbik sahasını Trablusgarp Savaşları'nda buldu. Bana Tobruk'tan yolladığı bir mektupta, Kurmay Yarbay Nuri Bey'in Gerilla metotlarını başarı ile tatbik ettiğini yazıyordu.

Harp Akademisi'nde Yapılan Bir Baskın

Daha önce de bir münasebetle söylediğim gibi, fikirlerimizi, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşlamak için, daha kurmay sınıflarına geçmeden gizli bir teşkilât kurmuş, Muhittin Baha Pars'ın ağabeyi İsmail Hakkı ile Ömer Naci ve birkaç arkadaşın da gayreti ile el yazısı iki nüsha dergi çıkarmıştık. Liderimiz Mustafa Kemal'di. Gelebilecek sorumluluğun en büyük yükü de O'nun omuzlarında idi.

Hürriyet yolundaki faaliyetlerimize kurmay sınıflarında da devam etmeği kararlaştırmıştık. Harp Akademisi'nin birinci sınıfının yanında ufak bir dersane vardı. Veteriner okullarından teğmen olarak çıkan efendiler, geri kalan tahsillerini burada tamamlarlar, yüzbaşı rütbesiyle orduya katılırlardı. Sayıları bize nazaran çok azdı. İçlerinde aydın fikirli gençler vardı. Dergiyi bu dershanede hazırlıyorduk. Sonra gizlice elden ele dolaştırıyorduk. Faaliyetimiz nasılsa, Mektepler Nazırı Zülüflü İsmail Paşa tarafından duyulmuştu. Bu zat, Sultan Hamid'in korkunç hafiyelerinden biri idi. Okul Nazırı Ali Rıza Paşa, saraya çağırılarak takdir edilmiş, kendisine

ağır şeyler söylenmiş. Padişaha sadakatsizlikle itham olunmuştu. Ali Rıza Paşa:

— Yalandır, iftiradır, aslı esası yoktur. Talebe efendilerin sevgili padişahımıza sadakatleri tamdır.

Diyerek ve yemin üstüne yemin ederek yakasını kurtarmıştı Ancak günlerden bir gün, Mustafa Kemal ile beraber dergiyi çıkaran arkadaşlar, yine Veteriner dershanesine girerek, kapıyı kapamışlar, çalışmağa başlamışlardı. Ben o gün orada yoktum. Bu sırada durumdan haberdar edilen Ali Rıza Paşa ansızın dershaneye girmiş, arkadaşları cürmümeşhut halinde yakalayivermişti.

Ali Rıza Paşa, belki ideal bir Harp Okulu Müdürü olamazdı. Değerli bir asker de değildi. Fakat şunu itiraf etmek lâzımdır ki, namuslu ve vicdanlı bir insandı. Eğer o gün isteseydi, bu arkadaşların istikballerine mâni olabilirdi. El yazısı dergiyi görmemezlikten geldi.

— Neden derslerinizle meşgul olmuyor da, başka şeylerle uğraşıyorsunuz?

Diye kendilerini azarlamakla beraber hiç bir ceza vermedi. Ben, olayı, bizim üstümüzdeki sınıftaki arkadaşım Pirlepeli Ali Fethi (Okyar) den haber aldım. Fethi ateş püskürüyor, bir eliyle Yıldız Sarayı'nı işaret ederek:

— Hep oradaki adamın başının altından çıkıyor bunlar. Sarayı başına yıkılmadıkça rahat yok. Elime fırsat geçse, oraya bomba koyarım.

Diyordu. Bahsettiği kimse, Sultan Hamid'di. 23 temmuz 1908 de sarayı değil, fakat onun istibdat idaresi yıkılmış, dokuz ay kadar sonra da 27 nisan 1909 da hal'edilerek muhafaza altında Selânik'e gönderilmişti. Tesadüfe bakın ki, Abdülhamid'i Selânik'e götüren muhafız Fethi Okyar'dan başkası değildi.

Derhal Mustafa Kemal'i bularak, geçmiş olsun dedim. Dergi yayınlama işine artık ara verecektik. Ali Rıza Paşa-

dan kurtulmuştuk ama, Zülüflü İsmail Paşa'dan kurtulmamızın imkânı yoktu. Bu adam ocağımıza incir dikerdi.

Cumhuriyet devrinde bir gün, Kadıköy vapurunda Ali Rıza Paşa'ya tesadüf etmiştim. Beni derhal tanıdı ve yanıma geldi. Biraz hoş beşten sonra söz, Harp Akademisi'ndeki tahsil hayatımıza intikal etti. Paşa bu olayı hatırlıyordu.

— Allaha şükürler olsun, dedi. Tanrı o gün fena bir karar almaktan beni korudu. Türk milleti için de pek hayırlı oldu.

Sonra, Ankara'ya giderek Gazi'yi ziyaret etmeği çok arzuladığımı söyleyerek yardımımı istedi. Bize hiç bir fenalığı dokunmamış olan bu ihtiyar ve emekli askerin arzusunu yerine getirdim. Galiba 1933 yılı idi, Ankara'ya geldi. Gazi tarafından kabul edildi ve iltifat gördü.

İstanbul'da Bir Alman Birahanesi

Derslerimize muntazam çalışmakla beraber, kendimizi güzelim İstanbul'un eğlenceli muhitlerinden de mahrum bırakmıyorduk. Tatil günlerinde ve bazan da kaçamak olarak bunlara karışıyorduk. Kâh Mustafa Kemal ile başbaşa, kâh Arif Adana, Müfit Kırşehir ve Tefvik Selânik'le beraber Beyoğlu'ndaki eğlence yerlerini dolaşır, hattâ bir ara da içer ve müzik dinlerdik. Bazan Adalara gittiğimiz de olurdu. Bir perşembe günü son vapuru kaçırdığımız için Büyükdada'da çamlar altında sabahladığımızı çok iyi hatırlarım.

Yaz mevsiminde Beyoğlu'nda çoğunlukla Zeuve birahanesine gider, burada nefis Alman birası içerdik. Birahanenin sahibi emekli bir Alman assubayı idi. Kendisi kasada oturur, ailesi müşterilere hizmet eder, içki ve meze getirirlerdi. Burada Avrupa'da çıkan gazeteleri de bulmak mümkündü. Mahzen gibi bir yerdı ama, yaz günleri serin olurdu. Sonra çok temizdi. Müşterileri de seçilmiş kimselerdi. Sık sık yabancılar da buraya uğrarlardı. Ya sahibinin Alman tebaası olması veyahut sapa bir mevkide bulunması yüzünden Zeuve birahanesine hafiyeler gelmezlerdi.

Eski Günleri Anış Mustafa Kemal, özel sohbetlerinde bu birahanedен çok bahsetmiş, hatta zaman zaman eski günleri anarak, hasretini duyduğu da olmuştur. Cumhuriyet devrinde bana kaç defa:

— Fuat Paşa, yahu, şuraya gidip bir bakalım, acaba ne haldedir?

Diye sormuş, şimdi ne halde olduğunu bilmediğimi, bilmek de istemediğimi, kapandığını ve ya eski şeklini değiştirerek âlelâde bir dükkân haline gelmiş ise ikimizin de üzüleceği cevabını vermiştim.

— Doğru, çok doğru demişti. Bırakalım, gençlik hatıralarımız zedelenmeden kalsın.

Ama öyle olmadı. Ölümünden dört yıl kadar önce idi. Bir akşam saat 19 da saraydan telefonla Gazi'nin beni akşam yemeğine dâvet ettiğini haber verdiler. Gönderilen motöre bine rek Kuzguncuk'tan Dolmabahçe'ye geldim. Beni karşılayan nöbetçi yaver:

— Gazi Paşa Hazretleri bu akşam Tokatlıyan'da yemek yiyecekler, sizi de dâvet ettiler. Araba hazır, buyurun.

Dedi. Tokatlıyan'a geldiğim zaman salonun arka tarafında sofra kurulmuş bulunuyordu. Sofrada Profesör Âfet Hanım'la Gazi'nin manevî evlâtlarından Sabiha Gökçen Hanım da vardı. Gazi dedi ki:

— Eski günleri hatırlıyalım diye buraya geldik.

Solunda Sabiha Hanım vardı. Onu başka yere oturttu ve beni soluna aldı. Bir iki kadeh içki aldıktan ve şundan bundan bahsettikten sonra bana doğru eğildi:

— Fuat Paşa, hani hep söylerim, biz Erkânı harbiye sınıflarında iken birlikte bir Alman birahanesine giderdik. Burasının, Tokatlıyan'dan pek uzak olmadığını sanıyorum. Sen yerini daha iyi hatırlıyorsan, bu akşam en müsait fırsattır, artık ısrar etme, yine beraber gidelim. Belki Âfet Hanım'la Sabiha'yı da alırlar.

Sonra sesini daha yavaşlattı:

— Yalnız sofradakilerin haberi olmasın, sonra mâni olmağa kalkarlar.

— Ben yerini biliyorum, fakat birahane çoktan kapanmıştır.

— Olsun bir kere görelim.

Muvafakat cevabı verdim. Memnun oldu.

— Ben şöyle bir plan düşünüyorum, şimdi önce siz sofradan kalkın, tuvalete doğru gidip dışarıda biraz vakit geçirin, sonra salonun arka tarafından otelin kapısına çıkarsınız, köşe başında beklersiniz. Ben oraya hanımlardan biriyle gelirim, birbirimizi görür görmez birleşir, gideriz.

Hanımların, kimseye sezdirmeden masadan nasıl kalkabileceklerini sordum. Onu da planlamıştı. Otelin vestiyerinde kart postal satılıyordu. Âfet ve Sabiha Hanım'lar, Büyükkada'nın bir kaç resmini almak istediklerini söyliyerek masadan kalkacaklardı.

Plan, iyi tatbik edilmişti. Ben otelin Balıkpazar'ına giren köşesinde bekledim. Üç beş dakika kadar sonra bir de baktım, Gazi Paşa şapkasını giymiş, hatırımda yanlış kalmadı ise, yanına Sabiha Gökçen'i de almış bana doğru geliyordu. Buluştuk. Postahane binasını geçtik. Bugünkü İş Bankasına gelmeden sol tarafta eski Fransız sefaretine inen yokuşun baş taraflarındaki vaktiyle devam etmiş olduğumuz Zeuve birahanesinin yerini bulduk. Fakat tahmin ettiğim gibi yıllarca önce kapanmış ve şeklini de değiştirmişti. Gazi bir çocuk gibi üzüldü.

— Hakkın varmış Fuat Paşa, dedi. Keşki gelmeseydik.

Ben de müteessir oldum. Hayalimizde yaşattığımız gençlik hatıralarından biri daha yıkılmıştı. Döndük, tekrar caddeye çıktık. Bir de ne görelim, otelin önü allak bullak olmuş, bir telâştır gidiyor, Salih Bozok:

— Aman Paşam, neden bizlere haber vermediniz? Deliye döndük.

Dedi. Mustafa Kemal şu cevabı verdi:

— Sizlerin benimle ne kadar ilgilendiğinizi denemek istemiştim. Eski mektep arkadaşım ile beraber vaktiyle çok uğramış olduğumuz bir birahaneye gittik ve orada serin birer bira içtik.

Con Paşa'nın Lokantası Harp Akademisi'nde iken, Zeuve²⁹ den sonra en çok uğradığımız yer bir İngiliz lokantası idi. Sultan Hamid, üniformalı subayların umumî yerlerde alenen içki içmelerini bir irade ile yasaklamıştı. Bu yasak önemle takip ediliyordu. Aksine hareket edenler rütbeleri ne olursa olsun cezalandırılıyordu. Halbuki, gerek Mustafa Kemal ve gerekse ben hafta başları izinli çıktığımız zamanlarda bir kadeh bira, rakı veya viski içmeyi ihmal etmiyorduk. Tünelin Galata kapısından çıkıldıktan sonra köprü istikametine giderken soldaki köşede üç katlı bir bina vardı. Bu bina hâlâ mevcut olup altında şimdi bir de meze-ci dükkânı bulunmaktadır. Burası vaktiyle İdâre-i Mahsusa (Denizyolları) Müdürlüğü yapmış olan Con Paşa adında aslen Ermeni olan bir zata aitti. Birinci kat çoğunlukla İngiliz malları satan bol çeşitli bir bakkaliye dükkânı, ikinci kat ise tam bir İngiliz lokantası idi. Öğle yemekleri verir, içki olarak da yalnız viski soda içilirdi. Lokantaya çoğunlukla İstanbul'da bulunan İngiliz tebaası tüccar ve memurlar gelirdi. Tanınmış bir yer olmadığı ve bakkal dükkânının içindeki merdivenlerden çıkıldığı için kimsenin dikkat nazarını çekmez, inzibatlar ise hiç uğramazdı.

İzinli olduğumuz günler buraya da gelir bir İngiliz soda-siyle halis Skoç viskisi içerdik. İzinli çıkarken Mustafa Kemal:

— Çok ayıp oldu, bu hafta Con Paşa'ya uğrıyalım.

Der, bunun mânasını anlamıyan Arif Adana derhal so-rardı:

— Kim bu Con Paşa, yoksa aranızda bir parola mı var? Mustafa Kemal kahkahayı basar:

— Yok canım, Manastır'da tanıdığım bir arkadaşın babasıdır. Kendisini Fuat'le beraber ziyaret edeceğiz. Neden parola olsun?

Cevabını verirdi. Fakat, bir gün Tevfik Selânik, Con Paşa'nın kim olduğunu kendisine söylemiş, Arif Adana:

— Con Paşa'nın oğlunu ben de tanırım. Aman beraber gidelim.

Diyerek peşimize takılmıştı. Bir kaç defa o da bizimle gelmişti. Aynı yere bir defa da Kâzım Zeyrek (Karabekir) i götürmüştüm.

Mustafa Kemal de, ben de viskiye burada başlamış, burada alışmıştık.

Sonradan Türkiye'yi ziyaret eden İngiltere Kralı Edward, İstanbul'a geldiği zaman Gazi Paşa, protokol dışı olarak kendisini ve refakatinde bulunan Madam Simpson'u Florya Köşkü'ne yemeğe dâvet etmişti. Ziyafet masasında ben ve Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine de vardı. Misafirlere viski ikram edildi. Gayet dostane ve samimî konuşmalar sırasında İngiltere Kralı:

— Zannedersem, Türkiye'de daha ziyade rakı içiliyor, benim için itiyadınızı bozmasaydınız. Ben de rakı içerdim.

Dedi. Mustafa Kemal, hafif bir tebessümle:

— Doğrudur, bizde daha çok rakı içilir. Fakat ben ve gerekse huzurunuzda bulunan yakın ve eski arkadaşım Ali Fuat Paşa, daha okul sıralarında iken muhtelif vesilelerle viski içmiş ve zamanla da buna alışmıştık.

Cevabını verdi. Sonra bana döndü:

— Paşam, Con'un lokantasını hatırladın değil mi?

Bütün teferruatıyla hatırladığımı söyledim. Gazi, Krala Con'un lokantasını kısaca anlattı. Kral Edward Londra'ya döndükten sonra Gazi'ye ve bana en iyi cinsten ve kendi ka-

vından kasalarla viski gönderdi. Viski şişelerinden iki tane-sini bir hâtıra olarak son yıllara kadar saklamıştım.

Alemdağı'nda Bir Köşk Babam İsmail Fazıl Paşa'nın cins iki atı vardı. Hayvanlar Kuzguncuk'ta oturan aile dostlarımızdan birinin konağının ahırında durur, fakat bakımı ile bizim Satılmış Çavuş meşgul olurdu. Kendisine çavuş diye hitab ederdik ama, rütbesi filan yoktu. Çok iri yapısına rağmen bir çocuk kadar saf ve temiz olan bu Anadolu delikanlısını babam, Erzincan'dan gelirken emireri olarak beraberinde getirmişti. Evde yer, içerdi. Hayatından memnun görünüyordu. Sahil çocuğu olmamasına rağmen denizi çok severdi. Kısa zamanda yüzmeye de öğrenmişti.

Tatil günlerinde bazen yalnız ve bazen de Satılmış Çavuş'la birlikte atla gezmeğe çıkar, saatlerce dolaşırdık. Babam:

— Bir zabıt iyi ata binmelidir.

Derdi. Benim de, küçük yaştanberi hayvana merakım vardı. Kurmay Yüzbaşı olarak Beyrut'da süvari stajını yaptığım sıralarda çoğunlukla günlerim at üzerinde geçmiştir. 3. Ordu'da bir süvari tümeninin kurmay başkanlığına tayin edildiğim zaman, bu merak hastalık halini almıştı. Tümen Kumandanı Giritli İsmail Paşa bir gün:

— Fuat Bey oğlum, ben de süvariyim, fakat bu kadarı fazla.

Demişti.

Harp Akademisi'nin üçüncü sınıfına geçtiğimiz zaman Mustafa Kemal, Selânik'e silaya gitmeden önce bizde misafir kaldı. O günlerin birinde Satılmış Çavuş'u da alarak Alemdağı'na kadar uzandık. Arkadaşım, samîmi bir tabiat âşığı idi. Ormanlık yerlerden çok hoşlanırdı. Öğleye doğru bir pınar başında mola verdik. Satılmış, hayvanlarımızı alarak beş on

adım geride bir ağacın dalına bağladı. Sonra beraberinde getirdiği bir Erzincan keçesini asırlık bir ağacın gölgesine serdi. Oturduk. Uzaklarda bir kasır vardı ve manzarası hârikulâde güzeldi. Âdeta Mustafa Kemal'i büyüledi.

Kasır, Sultan Aziz Köşkü diye meşhurdur. Bir rivayete göre, Serasker Hüseyin Avni Paşa (Sonraları sadaret makamına gelmiş ve Abdülaziz'in hal'inde en önemli rolü oynamıştır) birkaç defa buraya gelmiş, padişahı süvarî kuvvetleriyle çevirip yakalamak ve hal' etmek istemiş, fakat Aziz'in bir geceden fazla kalmaması bu teşebbüse mani olmuştu. Bu rivayetin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilmiyorum. O tarihlerde kulağımıza öyle gelmişti. Kimbilir, belki de sadece bir söylentiden ibarettir.

Öğle yemeğini asırlık ağacın gölgesinde yedik. Nevalemiz annem Zekiye Hanım'ın hazırladığı kuru köfte, sigara böreği ve haşlanmış yumurta idi. Yolda bir okka da üzüm almıştık. Nevalenin yarısını Mustafa Kemal ile biz bölüştük. Diğer yarısını da iri yapılı ve fevkalade iştahlı bir genç olan Satılmış Çavuş'a verdik. Hem konuşuyor, hem yiyorduk. Henüz köfteleri bitirmiştik ki, bizden dört beş adım geride oturan Satılmış'ın:

— Yarabbi şükür!

Diyerek oturduğu yerden kalktığını gördük. Kendi payına düşen yemeği bir iki dakika içinde silip süpürmüştü. Doymadığı da muhakkaktı. Bizim haşlanmış yumurtaları da kendisine vermek istedik. Doyduğunu ileri sürerek almadı. Mustafa Kemal ısrar etti:

— Çocuğum, bak askerlikte emir emirdir. Ben ne diyorsam sen onu yapacaksın. Biz zaten doyduk. Al bu yumurtaları da afiyetle ye. Sonra sana bir salkım üzüm de fazladan.

Satılmış Çavuş, utana utana yumurtaları ve üzümü almak zorunda kaldı.

Yemekten sonra pınarın buz gibi suyunda elimizi yüzümüzü yıkadık. Oradan ayrılırken Mustafa Kemal:

— Fuat, dedi. İnsan yaşlandıktan sonra şehirlerin gürültülü hayatından muhakkak uzaklaşmalı, böyle sakin ve ağaçlık bir yere çekilmelidir. Bak, şu karşıdaki köşk insanın ruhuna nasıl bir ferahlık veriyor.

Bir Köşkün Bana Hatırlattıkları O günden sonra ne ben ve ne de Mustafa Kemal, Alemdağ'ına bir daha gitmedik. Bu gün ne haledir, onu da bilmiyorum, fakat bu köşkün bende hazine ve unutulmaz bir hatırası vardır.

Birer genç teğmen olarak yaptığımız Alemdağı seyahatinin üzerinden otuzbeş yıl geçmişti.

1937 - 1938 kış aylarını nispeten rahat geçirmiş olan Mustafa Kemal, Ankara'da 19 Mayıs Stadyomu'nda yapılan spor bayramı gösterilerini seyretmiş, aynı günü akşamı, Güney vilayetlerinde bir inceleme gezisine çıkmıştı. Fakat Çukurova'nın sıcak iklimi, birbirini takib eden merasimler, askerî manevralar ve geçit resimleri kendisini yorgun düşürmüştü, hastalığının tekrarlamasına sebep olmuştu. 26 Mayıs 1938'de Ankara'ya dönmüş, ertesi günü de tedavi ve istirahat için İstanbul'a gelerek Dolmabahçe Sarayı'nda yerleşmişti. Ünlü hekimlerden mürekkep bir kurul kendisini muayene etmiş ve hastalığının karaciğerde olduğu ortaya çıkmıştı. O günlerde gördüğüm Profesör Neşet Ömer bana:

— Durum, sandığımızdan daha da ciddi olabilir.

Demişti.

Çok üzgün görünüyordu. O tarihlerde Savarona Dolmabahçe önünde demirlemiş bulunuyordu. Atatürk, yatta istirahat etmek arzusunu gösterince, hekimler de bunda bir sakınca görmemişlerdi. 5 Haziran'da Savarona'ya taşındı. Aynı gün

beni ve en eski arkadaşlarından biri olan Fehti Okyar'ı da yanına çağırttı.

— Paşa, benim misafirim olmanızı çok arzuladım. Fakat bir iki gün sonra bırakıp gitmek yok.

Dedi. Bu arzunu emir telâkkî ettim. Bir aya yakın Savarona'da kaldım. Gece gündüz yanında bulundum. Arkadaşım, gerek benim ve gerekse Fethi'nin misafirliğinden memnun oldu. Sıhhati iyiliğe doğru gidiyordu, yahut bize öyle geliyordu. Bazen Harp Okulu ve Harp Akademisi'ndeki müşterek talebelik hayatımızdan, bazen 5 ve 3. Ordulardaki birlikte geçirdiğimiz acı ve tatlı hatıralardan konuşuyorduk. Şayanı hayret bir hafızası vardı. Bir gün :

— Fuat Paşa, dedi, iyileşir iyileşmez yine Alemdağı'na gidelim. Yine kuru köftemizi, haşlanmış yumurtalarımızı, sigara böreklerimizi yanımıza alalım. Acaba halâ o asırlık ağacın dalları gölge veriyor mu? O ufak pınarın suları yine buz gibi soğuk mu? Yoksa zaman onu da kurutmuş mu?

— Ne zaman emrederseniz gideriz. Fethi Bey kardeşimizi de alırız.

Cevabını verdim. Satılmış Çavuş'u da unutmamıştı. Mustafa Kemal'de mazinin hasreti vardı. Bir gün yine beni kamarasına kabul ettiği zaman, başkasının işitmesini istemiyormuş gibi yavaşça sordu:

— Fuat Paşa, doktorlar benim için ne diyorlar?

Bir an içim burkuldu. Doktorlar iyi söylemiyorlardı. Fakat ben, gözlerinin içine baka baka yalan söyledim.

— Sihatinizin her gün biraz daha salâha doğru gittiğinde doktorlar, müttefik. Dün Neş'et Ömer Bey'le konuştum.

Sonra öğrendim ki, aynı soruyu Okyar'a da sormuş o da aynı cevabı vermiş.

Mustafa Kemal sönmek bilmeyen bir enerji ile Savarona'da da devlet işleriyle yakından ilgileniyor, iç ve dış meselelerle meşgul oluyordu. 19 haziranda, özel olarak İstanbul'a ge-

len Romanya Kralı Karol'un ziyaretini yatta kabul etmiş, bu münasebetle yapılan protokol şartlarının bütün icaplarını yerine getirmiş, kralla saatlerce konuşmuştu. Ertesi gün de hatırımda yalnız kalmadı ise, uzun süren bir kabine toplantısına başkanlık etmişti. Bütün bunlar, kendisini lüzumundan fazla yormuştu.

Atatürk'ün hastalığı gün geçtikçe fenaya doğru gidiyordu. Dolmabahçe Sarayı'na nakletmek zuhureti hasıl oldu. Kendisine veda ettiğim sırada :

— Fuat Paşa, demişti. Beni yalnız bırakma.

Aynı arzuyu, 3 şubat 1938 de Ege ile Mudanya'dan İstanbul'a gelirken birdenbire hastalandığını zaman da izhar etmişti.

— Paşam, sizi hiç bir vakit yalnız bırakmayacağımdan emin olabilirsiniz. Sizin yanınızda ve hizmetinizde her zaman bulunacağım.

Mustafa Kemal'in hastalığı ilerliyordu. Hekimler acz içinde bunalıyorlar, aziz ve kahraman arkadaşımı bir türlü ayağa kaldırıp sihhate kavuşturamıyorlar, çırpınıp duruyorlardı. Her gün Dolmabahçe Sarayı'na uğruyor fakat yanına bir türlü giremiyordum. Bunun sebebi benim için halâ meçhuldür. Başyaver Celal Üner'le Atatürk'e yakın olduklarını iddia eden bir iki zat bütün ısrarlarıma rağmen türlü bahaneler icat ederek beni huzuruna sokmak istemiyorlardı. Nihayet bir gün odasına bin müşkilât ile girebildim.

Beni hasta yattığı odasında kabul ettiği zaman, yatakta, arkasında birçok yastıklar konulmak suretiyle yarım kalkmış vaziyette bulunuyordu. Yeni traş olmuş, saçları muntazam arkaya doğru taranmış, mavi gözleri sert bakışlarından hiçbir şey kaybetmemişti. Fakat gözleri epeyce çukurda idi. Ve etrafını siyah bir halka çevirmişti. Arkasında ipekli ropdöşambr vardı. Metanetini muhafaza ediyordu. Yanına yaklaşmışım zaman :

— Fuat Paşa, beni çok zamandır aramadınız, böyle mi kararlaştırmıştık ?

Vaziyetten şikâyet edip kendisini üzmemek için şu cevabı verdim :

— Paşam, emin olun her gün saraya gelerek sihhatinizle alâkadar oluyorum. Eğer yanınıza kadar gelememiş isem, bilin ki, rahatsız etmemek içindi. Mademki emrediyorsunuz, pekâlâ sık sık ziyaret ederim. İstirahat etmediğinizi görürsem odanıza da girerim.

Zekî insan, bütün gayretime rağmen durumu sezmiş, nöbetçi yaveri çağırarak şu emri vermişti:

— Fuat Paşa ne zaman gelirse gelsin, derhal yanıma getireceksiniz.

Sonra bana bakarak:

— Bundan sonra artık hiç bir muhalefetle karşılaşacağınızı sanmıyorum.

Dedi. Nöbetçi yaveri ile konuşması onu yormuş ve üz-müştü. Mustafa Kemal ile iç ve dış meseleler üzerinde bir bu-çuk saatten fazla konuştum. Bunları daha önce siyasi hâtıralarımda yayınladığım için tekrarlayacak değilim. Bir ara:

— Hatırıma ne geldi biliyor musun, dedi. Savarona'da da söylemiştim. Alemdağı'ndaki köşk. Doktorlara da söyledim. Kabul ettiler. Ankara'ya dönmeden önce orada bir müddet kalmak istiyorum. Şimdi hazırlık yapıyor.

İçinde tuhaf bir his vardı. Alemdağı'ndaki Sultan köşkünde istirahat ederse, iyileşeceği kanısında idi.

Garip Bir Olayın Hikâyesi

Hatırladıkça hâlâ gülerim. Çok garip bir tesadüf bizi istibdat devrinin en korkunç ve zalim bir saray hafiyesiyle aynı masada içki içmek zorunda bırakmıştı. Harp Akademisi'nin üçüncü sınıfında idik. 1904 yılı ağustos ayının çok sıcak bir cuma günü idi. Hafta başı izninden Mustafa Kemal ile bir-

likte okula dönüyorduk. Okula dönerken de eğlence yerlerinden bir ikisine uğramayı âdet edinmiştik. Bu eğlence yerleri yolumuz üzerinde bulunan Tepebaşı ve Taksim Bahçeleri idi. Her ikisinde de Avrupa'dan getirilmiş tanınmış orkestralar çalardı. Beyoğlu'nun zengin Hristiyan aileleriyle saraya mensup bazı paşalar ve beyler her iki bahçenin devamlı müşterileri arasında idiler.

Kafa dengi iki arkadaş önce Taksim Bahçesi'ne uğradık. Böylece şöyle bir kaç tur atacak, ayakta biraz müzik dinleyecek, sonra çıkacaktık. İçeriye girdiğimiz zaman bir Macar orkestrası nefis bir vals çalıyordu. Bahçe oldukça kalabalıktı. Bu güzel ve zevkli manzara karşısında Mustafa Kemal:

— Fuat, dedi. Biraz otursak da bir iki kadeh bir şey içmenin beraberce yolunu bulsak. Canım çok istiyor.

Aynı iştah ve arzu bende de vardı. Çünkü bugün Con Paşa'nın lokantasına uğramamıştık. Bu sıcak günde orada kapanıp kalmak istememiştik. Padişahın içki yasağı iradesi de malûm olduğuna göre, bunu nasıl yapacaktık? Aklıma şöyle bir plan geliverdi: Birer viski soda ısmarlar, limonata bardaklarına konan kamışlarla bunu yavaş yavaş yudumlayabiliriz. İnzibatlar, ne içtiğimizin farkına bile varmazlardı. Arkadaşım:

— Tamam, oldu.

Dedi. Sonra ilâve etti:

— Yalnız içerken yüzümüzü buruşturmayalım, tatlı bir limonata içiyormuş gibi davranalım.

Boş masalardan birisine iluştik. Viskilerimizi ısmartadık. Ne olur, ne olmaz garsona bahşişi peşin verdik. Gelen viskileri limonata içer gibi kamışlarla yavaş yavaş yudumlamaya başladık. Önümüzden, bize selâm vererek geçen inzibatlardan hiç birisi işin farkına varamadı. Çünkü içki onlara göre mezeyle içilirdi. Sonra o renkte ve kamışla içilir bir içkiyi de belki ömürlerinde görmemişlerdi.

Keyfimize diyecek yoktu. Buluşumuzu mektepte arkadaşlara anlatacak, biraz caka satacaktık. Çünkü Arif Adana, Tevfik Selânik ve Halil Yenimahalle geçen hafta beraberce buraya gelmişler, canları çok içki istediği halde birer gazozla iktifa etmek zorunda kalmışlardı. Esasen üçünün de viski ile başları hoş değildi.

Biz kendi âlemimize dalmış, oradan buradan konuşuyorduk. Bir kazaya kurban gitmezsek, bu yıl sonunda birer kurmay subay olacağımıza inanıyorduk. Çok çalışıyorduk, muhakkak muvaffak olacaktık. Bilhassa Mustafa Kemal'in üçüncü sınıftaki notları çok iyi idi. Benim de fena sayılmazdı. Birinci ve ikinci sınıflarda aldığımız eksik notları fazlasıyla telâfi etmiştik.

Mustafa Kemal, viskisini zevkle yudumluyor:

— İnşallah kıt'a stajlarında da aynı yere düşeceğiz, beraber olacağız. Meselâ Selânik'te. Doğduğum şehir olarak söylemiyorum, Selânik hakikaten güzel yerdir.

Diyordu. Tam bu sırada Fehim Paşa, beraberinde Okul Nâzırı bizim Ali Rıza Paşa ve Albay Gani Bey olduğu halde çıkageldi. Bizde de şafak attı.

Yeni nesil, Fehim Paşa'nın istibdat idaresinin ne müthiş ve zalim bir adamı olduğunu belki bilmez. Kendisini bir iki satırla tanıtayım. Fehim, Esvapçıbaşı İsmet Bey'in oğludur. İsmet Bey, Sultan İkinci Abdülhamid'in sütkardeşi ve çocukluk arkadaşı olduğu için oğlu küçük yaştanberi sarayın türlü imtiyazlarına sahip olmuştu. Harp Okulu'nun Zadeğân sınıfından yüzbaşı olarak çıkmıştı. İki yıl sonra padişahın özel yâverleri arasına girmişti. Ermeni ayaklanmasında istihbarat vazifesi görmüş, ondan sonra da birdenbire parlamıştı. O kadar ki, henüz yirmi beş yaşında iken paşa oluvermişti. Sultan Hamid'in başhafiyesi idi. Geniş nüfuz ve yetkisine dayanarak yapmadığını bırakmamış, bir çok namuslu insanların sürülmesine sebep olmuş, Beyoğlu'nda türlü skandallar yaratmış, halkı yıldırılmış, rezaletleri ayyuka çıktığı halde daima padi-

şahın affına ve ihsasına nail olmuştu. Biz kendisini tanıdığımız zaman otuz bir, otuz iki yaşlarında, çok genç bir ferik, yani korgeneral idi. Bir generalden ziyade bir operet paşasına benzliyordu.

Fehim Paşa, Meşrutiyet'te Bursa'da halk tarafından linç edilmek suretiyle öldürülmüştür.

Ali Rıza Paşa, daha önce de bir münasebetle söylediğim gibi Mustafa Kemal'e de, bana da hayırhah davranmıştı. Fena kalbli bir insan değildi. Devrin gidişine ayak uydurmuştu. Fehim Paşa ile olan arkadaşlığının nereden geldiğini bilmiyorum. Ama ondan çekindiği de muhakkaktı.

Fehim Paşa ve iki arkadaşı, bize çok yakın olan boş masalardan birine oturdular. Biraz sonra Ali Rıza Paşa beni çağırdı.

— Erkânıharbiye mektebinin çok iyi ve çalışkan talebelelerinden. Babası İsmail Fazıl Paşa hazretleri, benim asker ocağına intisabında hayli yardımı olmuştur.

Diye arkadaşlarına tanıttı ve sonra Fehim Paşa'ya döndü:

— Müsaade ederseniz, bizimle otursunlar.

Fehim Paşa, muvafakat etti. Ben şaşırmış kalmıştım. Padişahın serhafiyesi, Okul Nazırı ile zorlu hafiye Albay Gani'nin bizimle beraber oturmak istemelerine bir mâna veremedim, Ali Rıza Paşa Mustafa Kemal'i de masaya çağırdı. Sonra şu emri verdi:

— Siz ne içiyorsanız, bize de ondan ısmarlayın.

Garsona lâzım gelen talimatı verdim. Biraz sonra viski, soda ile kamışlar geldi. Biz de bardakları yeniledik. Bir iki kadeh aldıktan sonra neş'elendiler. Hayatlarında galiba ilk defa viski içiyorlardı. Yalnız bu içkinin adını soramıyorlardı. Çünkü padişah iradesiyle her türlü alkollü içki, biz subaylar için yasaklanmıştı. Rütbe farkı yoktu. Aradan bir saatten fazla zaman geçti. Yoklama zamanı geldiği için okula gitmek üzere izin istedik. Rıza Paşa:

— Olmaz, dedi, merak etmeyin. Benimle beraber olduğunuza dair size bir kâğıt veririm.

Sonra Fehim Paşa'nın kulağına eğilerek bir şeyler söyledi. Fehim gülerek, muvafık der gibi başını salladı. Okul Nazırı şu emri verdi:

— Haydi çocuklar, bizi şimdi Kristal'e götürün, hem yemek yeriz, hem de biraz varyete seyredereziz.

Biz, bu gaziinoya hiç gitmemiştik. Çünkü burası zamanın en lüks ve en pahalı yerlerinden biri idi. Galatasaray civarında, Yapı Kredi Bankası'nın büyük binasının karşısında bulunan binanın ikinci katında idi.

Tepebaşı bahçesindeki bizim hesapları da onlar gördüler. Yola düzüldük. Kristal'e geldik. Hakikaten lüks ve zevkle döşenmiş bir salondur. Yemekler ısmarlandı. Emir bu sefer Fehim Paşa'dan geldi.

— Haydi dedi, içeriye git, şef garsona söyle, Tepebaşı Bahçesi'nde içtiğimiz şerbetten getirsinler, fakat biraz daha sert olsun.

Bizi buraya kadar ne için sürüklemiş olduklarını şimdi anlamıştık. İki paşa ile albay, bahçede içtiğimiz içkinin adını bilmedikleri ve sormağa da cesaret edemedikleri için bizi buraya getirmişlerdi.

Fehim Paşa'nın emrini yerine getirdim. Biraz sonra viski sodalar geldi. Saat on ikiye kadar yedik, içtik ve eğlendik. Bol bol varyete seyrettik, müzik dinledik.

Kristal Gazinosu'ndan Gece saat on ikide izin istedik.
Harp Akademisi'ne Ali Rıza Paşa vaadinde durdu.
 Kartını çıkardı. Üstüne: «Mustafa Kemal Selânik ve sınıf arkadaşı Fuat Salacak Efendiler benim emrimle kalmışlardır. Kendilerine mümanaat edilmemesi tebliğ olunur» diye yazdı.

— Bu kartı dahiliye müdürüne verirsiniz.

Dedi. İki kafa dengi arkadaş Kristal Gazinosu'ndan çıktık. Kolkola girerek ve birbirimize destek olarak okulun yolunu tuttuk. İçeriye almak istemediler. Nöbetçi Subayı Süvari Yüzbaşısı Ethem Efendi'yi uyandırdılar. Çakal namıyla maruf Ethem, pürhiddet kapıya geldi. Derhal Ali Rıza Paşa'nın kartını verdim, nedense okumadı bile. Yüzümüze şöyle bir baktı:

— Maşallah pek keyifli görünüyorsunuz. Gece vakti nelerden böyle?

Cevap hazırdı:

— Serhafiye Fehim Paşa hazretleri ve Okul Nazırımız Ali Rıza Paşa hazretleriyle beraberdik.

— Siz içkiyi biraz, biraz değil çok fazla kaçırmışsınız. Başka kimse yok mu idi?

Mustafa Kemal atıldı:

— Vardı yüzbaşım. Fehim Paşa hazretlerinin muavini Miralay Gani Beyefendi de bizimle beraberdi.

Çakal Ethem, inanmıyordu:

— Artık saçmalıyorsunuz.

Diye bağırdı. İkimiz birden:

— Elinizdeki kartı okuyun. Ali Rıza Paşa'nın emrine karşı mı geliyorsunuz?

Dedik, o zaman aklı başına geldi. Karta baktı ve vaziyetini birdenbire değiştirdi.

— Ya, pekâlâ. Fakat bu kart dahiliye müdürüne hitaben yazılmış. Düşün önüme, ona gideceğiz.

Üçümüz birden Dahiliye Müdürü Topçu Albay Kalafat İbrahim Bey'in huzuruna çıktık. Saat gece yarısını çoktan geçmişti. Yüzbaşı durumu anlatınca, İbrahim Bey kaşlarını çattı. Mustafa Kemal ile beni bir iyi paylıyacağımı sandım. Fakat öyle olmadı, yüzbaşıya çikişti:

— Bunun sabahı yok mu idi? Neden gece vakti beni rahatsız ediyorsun?

Albayı selâmlıyarak dışarıya çıktık. Ethem:

— Bu iş burada bitti, haydi yatakhanelenize gidin.

Dedi. Yatakhanelere gittiğimizde bazı arkadaşların uyumadıklarını ve bizi merak ettiklerini, başımıza bir felâket gelmiş olmasından korktuklarını anladık. Tevfik Selânik, Hayri Davutpaşa, Arif Adana, Halil Yenimahalle, Çerkez Fahri ve diğer bir kaç arkadaş etrafımızı aldılar. Fakat bizim uzun uzun tafsilât verecek halimiz yoktu. Mustafa Kemal ıslıkla bir vals çalarak:

— Fuat'le beraber, önce Tepebaşı bahçesine giderek viski içtik. Sonra Kristal gazinosuna da uğradık. Eğlendik.

Dedi. Fakat kimlerle beraber olduğumuzu söylemedi. Söyleseydi de kimse inanmazdı ya. Ertesi günü ne Çakal Ethem, ne de Albay İbrahim bu olaydan dolayı bize bir şey söylemediler. Resmî bir muamele de yapmadılar. Aradan yıllar geçti. Birinci Dünya Savaşı seferberliği idi. Ben merkezi Şam'da bulunan 8. Kolordu'nun Kurmay Başkanı idim. Çakal Ethem çıkageldi. Yaşlanmıştı, yarbaylıktan emekliye ayrılmış, fakat seferberlik ilân edilir edilmez, tekrar hizmete alınarak bizim kolordunun emrinde Maan'da teşekkül edecek nakliye taburuna kumandan tayin etmişlerdi. O vakit Maan denilen yer, çöl ortasında bir istasyonla, jandarma karakolu ve nahiye binasından ibaret seyyar bedevîlerin ortasında ufak ve çok iptidai bir yerdi.

Ziyaretime gelen Ethem, dert yandı:

— Benim sizde emeğim vardı, dedi. Size de, arkadaşınız Mustafa Kemal'e de mektepte iyilik yaptım. Şimdi sıra sizde. Bu yaşta Maan'da ben ne yaparım? Ocağınıza düştüm.

Evet, Çakal Ethem bize iyilik etmişti. Eğer o akşamki olayı bir mesele yapıp resmiyete koysa idi, disiplin durumumuz bakımından kötü bir not alabilirdik. Kolordu kumandanının da muvafakatiyle, Humus'ta kurulmakta olan nakliye taburuna tayin ettirdim.

**Bir Gün Gelecek Biz de
General Olacağız**

Fehim Paşa ile aynı masada viski içerek geçirdiğimiz gecenin bizim üzerimizde çok menfi bir et-

kisi oldu. Bir askerden ziyade operet paşalarına daha çok benzeyen bu elma yanaklı general, bu rütbeye nasıl çıkabilmiş, göğsünü süsleyen madalyaları ne gibi bir başarı göstererek kazanmıştı? Ömründe hiç bir savaşa, hattâ çete musademe-lerine bile katılmadığı muhakkaktı. Sultanın kötü ve zalim bir âleti olması ona bu mevkii vermişti. Şeref yerine, şan yerine kendi milletinin nefretini kazanmıştı. Namuslu insanları jurnal ederek, ocaklar söndürerek ve müstebit padişahın vehimlerini her gün biraz daha artırarak nişan üstüne nişan, rütbe üstüne rütbe almıştı.

Mustafa Kemal diyordu ki:

— Fuat bir gün gelecek, biz de paşa olacağız. Fakat mesleğimizde şerefle hizmet ederek belki yavaş belki de süratle yükseleceğiz. Rütbelerimizi muharebe meydanlarında kazanacağız, yoksa Fehim gibi, müstebit bir padişaha kul köle olarak değil.

Benim için de ideal terfi ve yükseliş buydu. Tanrıya şükürler olsun, ikimiz de bu yolda yürüyerek kısa fasıllarla yükseldik ve general olduk.

Mustafa Kemal, 1 nisan 1916'da general üniformasını giydi, otuz beş yaşında idi. 16. Kolordunun kumandasını üzerine almıştı. Ben o zaman Kafkas cephesinde 5. Tümen Kumandanı idim, rütbem kurmay albaydı. Generalliğini bütün kalbimle ve bütün samimiyetimle tebrik ederek, «Muazzez paşam, paşa kardeşim...» diye başlayan mektubu yazdığım zaman, Harp Akademisi'nin üçüncü sınıfında bana söylediği yukarıdaki sözleri hatırlamıştım.

Ben de arkadaşımın biraz arkasından, 1918 başında otuz altı yaş içinde iken generalliğe yükseldiğim zaman 20. Kolordu Kumandanı idim. Aziz ve büyük arkadaşım Mustafa Ke-

mal'den 29/1/1918 tarihli beni minnettar eden şu samimî ve içten yazılmış tebrik mektubunu aldım:

Kardeşim,

Sina Cephesinde başlayan Filistin Harekât-ı askerîyesinin kan ve heyecanla mâlî safhalarında hasbelzarur ref ve def edilemeyen felâketli günlerin tevalisinde ihraz buyurduğunuz cesaret ve kudret-i askerîyeye, resmî ve muhtelif menabiin raporlarına istinaden harekâtı takip sırasında vâkıf oldum.

Bilâhare, gelen zabitanadan dahi şifahen malûmat almıştım, en nihayet hidemat-ı âliyenizin mirlivalığa terfiinizle resmen teyid ve ilân edildiğini işitmekle mübahi oldum. Sureti mahsusada tebrik ve bu rütbede dahi vatanımızı istihlâs uğrunda parlak muvaffakiyetlere mazhariyetinizi temenni ederim.

Falkenhayn Paşa ile Sinâ harekâtına dair ilk karar ve tedabirde ve sevk ve idare noktasında anlaşılmak ve bugün vâki, o gün için bir kusurdan ibaret olan hakayik-i fecayi-i ricâl-i devletimize de kabul ettirmek ve ona göre sevki tedabir ve muvaffak olmak mümkün olamaması yüzünden Yedinci Ordu ve ondan sonra verilen İkinci Ordu'yu kabul etmeyip İstanbul'a gelmiş olduğum mesmuu âlileridir. Burada pek aksi olarak rahatsızlıktan baş alamıyorum. Veliahd hazretleriyle Almanya seyahatine yataktan kalkıp gittim. Yirmi gün seyahat esnasında bir şey yok. Tam avdette trende yeniden hastalandım, bir aydır yatmaktayım.

Birinci ve Beşinci Ordular'dan Liman Paşa'nın idaresinde bir grup teşkili takarrür etti. Bana Beşinci veya Esat Paşa ile becayiş suretiyle Birinci Ordu Kumandanlıklarından birini teklif ettiler, fakat icraat teahhur etti.

Bu mektubumu, eski arkadaşım Ordunuz Sıhhiye Reisi Hüseyin Bey'in hareketinden bilistifade yazabiliyorum.

Gözlerinizden öper ve yeni ve inşallah bundan sonra da İngilizlerin ricatlerini müntic muvaffakiyetlerinizi işitmekle mesut olurum, kardeşim.

Karargâhı Umumiyye memur
Ordu Kumandanı
M. Kemal

**Sultan Murad'ın Ölümünü
Nasıl Haber Aldık?**

Boğaziçi'nin Rumeli sahilinde
bu gün sadece enkazı kalmış
olan Çırağan Sarayı, Kuzgun-

cuk'tan bütün güzelliği ile görünürdü. Dört milyon altın liraya yapıldığı söylenen sarayın dış manzarası harikulâde idi.

Mustafa Kemal bizde misafir kaldığı günlerden birinde:

— Ne güzel saray, yazık ki, içinde talihsiz bir hükümdar mahbes hayatı yaşıyor.

Demişti. Çırağan Sarayı'nda yirmi kûsûr yıldanberi mah-lû Hakan Beşinci Murad oturuyordu. Dışarısı ile her türlü irtibatı kesilmişti. İçli besteler yaptığı söyleniyordu. Bu şarkılar zamanımıza kadar gelmiş midir, bilmiyorum.

Tanzimat devrinin üç güzide simasından hayatta kalan Âli Paşa da 1871 yılının eylül ayı ikinci yarısında ölmüş, bundan sonra Sultan Aziz müstebit bir idareye yönelmiş, bilahare sadaret makamına gelen Mahmut Nedim Paşa, padişahın diktatörlük hislerini büsbütün körüklemişti. Abdülaziz tahtta kaldıkça, meşrutî bir idareye geçmenin imkânsızlığını çok iyi kavrayan aydın fikirli devlet adamları ve kumandanları, hazırladıkları bir planla kimsenin burnu kanamadan Abdülaziz'i hal' etmişler, 30 mayıs 1876'da Beşinci Murad'ı tahta çıkarmışlardı. Babam o tarihlerde Harp Akademisi'nin son sınıfında talebe idi ve olayı ayrıntıları ile biliyordu. Mustafa Kemal ile bana bütün çıplaklığıyla anlatmıştı.

Hal' olayında en önemli rolü, Mekâtib-i Askerîye (Askerî okullar) Nazırı Süleyman Hüsnü Paşa oynamıştı. Harbiyeli'-

lerin başında olarak sarayı o basmıştı. Tarihlerimizde adı “Şıpka Kahramanı” olarak geçen ve pek çok değerli eser yazmış olan Türk milliyetçisi Müşir Süleyman Paşa bu zattır. Babam kendisini yakından tanımıştır. Dedem Müşir Mehmet Ali Paşa ile Moskof Savaşında Tuna Orduları Başkumandanlığında halef selef olmuşlardı. Birbirlerini çok sevdiklerini babam söylerdi. Süleyman Paşa’dan daima sevgi ve takdirle bahse-derdi:

— Her bakımdan büyük insandı. Ne yazık ki, Sultan Hamid’in hışmına uğradı.

Derdi, Askerlik tarafını da överdi.

Murad, tahta yorgun, sinirli ve hasta olarak çıkmıştı. İçkiye fazlaca düşkün olması genç yaşında asâbı üzerinde derin tesirler bırakmıştı. Amcası Sultan Aziz’in intiharını haber aldığı zaman sinirleri büsbütün bozulmuştu. İlk cinnet belirtisi, huzuruna çıkan nazırları kucaklamak, kendisini havuza atmak gibi gayritabiî olaylar olmuştu. Hastalık günden güne ve süratle artmıştı. Devletin başına, aklı başında bir hükümdar getirilmesi çareleri aranmıştı.

Ağustos ayı içinde Mütercim Rüştü ve Mithat Paşalar veliaht Abdülhamid Efendi’yi, Maslak’taki kasrına giderek ziyaret etmişlerdi. Veliaht istibdat idaresine taraftar olmadığını, meşrutiyetin ilanını candan istediğini, padişah olursa Kanunu esasî (Anayasa) yi derhal ilân edeceğini söylemiş, teminat vermişti. Bunun üzerine Beşinci Murad 93 gün süren bir saltanattan sonra hal’ edilmiş ikinci Abdülhamid tahta çıkarılmıştı.

Abdülhamid, Anayasayı ilân ve parlamentoyu açmış olmasına rağmen bilâhare sözünden dönmüş, meclisi bir daha açılmamak üzere kapatmış, hürriyet taraftarlarını sürdürmüş, Sultan Aziz’den daha şiddetli bir istibdat idaresine yönelmişti. Bu arada Murad da Çırağan Sarayı’na kapatılmıştı. Fikir ve siyaset hayatımızın önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali

Suavî, Abdülhamid'i tahttan indirmek ve memleketi daha iyi idare edeceğini sandığı Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için 1878 yılı mayısının ikinci yarısında cüretli bir teşebbüse geçmişti. İstanbul'da bulunan Rumeli göçmenlerinden mürekkep bir kafile ile Çırağan Sarayı'na gelmiş, içeriye kadar girmeğe muvaffak olmuş, fakat tam bu sırada olay yerine yetişen Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın sopası altında can vermişti. Bu olay Sultan Hamid'in vehimlerini büsbütün arttırmıştı. Çırağan Sarayı'nın etrafında çok sıkı muhafaza tertibatı aldirtmıştı. Öyle zamanlar olmuştu ki, değil Sultan Murad'dan bahsetmek, bu adı telâffuz etmek bile suç sayılmıştı. Analar babalar, 1877'den sonra doğan erkek çocuklarına Murad ismini koymaktan bile korkmuşlardı. Mesela ne bizim sınıfta ve ne de bizden sonraki sınıfta Murad adını taşıyan hiç bir talebe yoktu.

Murad, hal' olunduktan bir müddet sonra iyileşmiş, fakat mahbesinden kurtulamamıştı. Mustafa Kemal, Çırağan Sarayı'nı uzaktan da olsa gördükçe bu talihsiz hükümdara acırdı.

Ben, Murad'ın hazin âkıbetini tuhaf bir tesadüfle öğrendim. Haftabaşı tatillerinin birinde idi. Annem Zekiye Hanım'ın süt kardeşi Ömer Naili Paşa'nın oğlu olan Süvari Yüzbaşı Hasan Bey, babamı ziyaret için Kuzguncuk'a gelmişti. O anlattı. Davutpaşa kışlasında bir Ertuğrul ve bir de Mızraklı Süvari Alayı vardı. Bu alayların birinde neferlikten yetişmiş, ferikliğe (korgeneralliğe) kadar yükselmiş yaşlı bir paşa kumandandı. Hasan Bey adını söylemişti ama, şimdi hatırıma gelmedi. Yaşlı paşa, iki üç gün önce akşam üzeri kışladan atıyla eve dönerken Yenicami civarında karşı taraftan cemaati çok az bir cenazenin getirildiğini görmüş, arkasından kendisini takîb eden at çavuşuna cenazenin kime ait olduğunu öğrenmesi emrini vermişti. At çavuşu, cemaatten birine yaklaşıp sormuştu:

Sultan Murad efendimizin cenazesidir.

Cevabını alınca, Paşa'ya durumu bildirmişti. Dindar bir zat olan kumandan, atından inerek cemaate karışmış ve cenaze namazını kılmıştı. Sonra vapura binmek üzere köprüye doğru yoluna devam etmişti. Bu sırada bir inzibat subayı gelerek kendisini Aziziye Karakolu'na çağırılmış ve derhal Karakol Kumandanı Mustafa Paşa'nın huzuruna çıkarmışlardı. Adamcağızı bir hayli sıkıştırmışlar, Sultan Murad'ı eskiden tanıyıp tanımadığını sormuşlardı. Soruşturma saatlerce sürmüştü.

Yüzbaşı Hasan Bey, hikâyenin burasında biraz durdu. Çünkü yaşlı paşa, kendisinin kumandanı idi ve ona karşı saygısı vardı. Sözlerini:

— Zavallı adamı menfâya gönderdiler.

Diye bitirdi. Yüzbaşı Hasan Bey, Milî Mücadele başlarında yaverlerimden biri olan Üstteğmen Saim'in (Emekli General Saim Önhon) babasıdır.

Ertesi günü Akademi'ye döndüğüm zaman, Mustafa Kemal ile Tevfik Selanik'i bir kenara çekerek durumu anlattım, hayretler içinde kaldılar. Mustafa Kemal:

— Yazık, dedi, çok yazık. Bir padişahın cenazesi böyle mi kaldırılır?

Sultan Hamid hakkındaki fikirlerimiz biraz daha berraklık kazanmıştı. Padişah, biraderinin cenazesini böyle gizlice kaldırtmakla, ölümünü milletten saklıyordu. Çünkü milletten korkuyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Biz, Kurmay Yüzbaşılar 1904 yılı aralık ayında Harp Akademisi'ni bitirdik. Kurmay Yüzbaşı olarak diploma aldık. Mustafa Kemal'in 11 ocak 1905'te mezun olduğuna dair yazılan biyografiler doğru olmasa gerektir. Harp Akademisi'nin birinci sınıfında kırk üç kişi idik, yalnız on üç arkadaş, kurmay olmak hakkını kazandık. Hatırimda yanlış kalmadı ise, üç yıllık ders notlarına göre, sıra şöyle idi:

Birinci — İhsan Cihangir (Birinci Dünya Savaşı sonlarında 6. İstiklâl Savaşı'nda Büyük Taarruz'dan kısa bir müddet önce 1. Ordu Kumandanlıklarında bulunan General Ali İhsan Sâbis).

İkinci — Asım Kütahya (Genel Kurmay İkinci Başkanlığından emekli Orgeneral Asım Gündüz),

Üçüncü — Tevfik Selânik (Mustafa Kemal'in ve benim en yakın arkadaşlarımızdan biri olan pek değerli bir kurmay subaydı. Genç yaşında Selânik'te vefat etti).

Dördüncü — Hayri Davutpaşa, (rahmetli general),

Beşinci — Mustafa Kemal Selânik (Atatürk),

Altıncı — Mustafa İzzet Çanakkale (rahmetli emekli albay),

Yedinci — Ali Seydi Kavak (rahmetli albay),

Sekizinci — Ali Fuat Salacak (General Ali Fuat Cebesoy),

Dokuzuncu — Şevki Kıztaşı (rahmetli binbaşı),

Onuncu — Süleyman Şevket İzmir (rahmetli Prag Sefiri),

On birinci — Sedat Üsküdar (rahmetli general),

On ikinci — Kemal Ohri,

On üçüncü — Müfit Kırşehir (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Müfit Özdeş).

Eğer derece son sınıfta alınan notlara göre olsaydı, Mustafa Kemal birinci idi. Ne önemi var, okulda olmadı ama, hayatta birinci, en birinci oldu.

Diğer arkadaşlar mümtaz yüzbaşı olarak mezun oldular. Arif Adana ile Halil Yenimahalle çok üzüldüler, fakat bizleri kardeşçe ve arkadaşça tebrik ettiler. Üç, dört yıl sonra onlar da genel bir imtihana girerek kurmay oldular.

Üçüncü sınıfa geçen Nuri Conker'in, yaşlı gözlerle Mustafa Kemal'in boynuna sarılarak tebrik ettiğini hatırlarım.

Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra Mustafa Kemal, bir kaç gün bizde kaldı. Biz Kuzguncuk'a geldiğimiz zaman annem Zekiye Hanım:

— Paşa, erkânı harp zabitleri teşrif ettiler.

Diye bağırarak yukarı katta oturan babama haber verir, babam da:

— Buyursunlar, şimdi geliyorum .

Diye aşağıya iner, elini öptürür, önce Mustafa Kemal'in sonra da benim yüzümden gözümden öperdi. Yemekleri muhakkak bizimle beraber yer, hattâ bir iki kadeh bir şey içmemize de izin verirdi. Annem, bunu bildiği için biz eve gelir gelmez uşağı gönderir, bakkaldan bir kaç çeşit içki getirtirdi.

Mustafa Kemal ve tâyinlerini bekliyen bir kaç arkadaş Sirkeci'de bir pansiyon kiraladılar. Ara sıra bu pansiyonda toplanıyor, memleket meseleleri üzerinde konuşuyoduk. Başlıca konumuz, rejim meselesi idi. Memleketin kurtuluşu için meşrutî bir idare kurulması şarttı. Hükümdarı meşrutî idareye ancak ordu zorlayabilirdi. Arkadaşlar gidecekleri yerlerde bunu telkin etmeliydiler ve gizli birer teşkilât kurmalıydılar. Bizden

evvel Harp Okulu'ndan kıta subayı olarak mezun olan sınıf arkadaşlarımız, oralarda bize bir vasat hazırlayacaklardı. Kendimizi yalnız hissetmiyecektik. Mustafa Kemal yine tekrar ediyordu:

— Bizim için en müsait iklim Makedonya'dır.

Bu toplantılara katılan arkadaşlar arasında bir de sivil vardı. Fethi adında olan bu zatı tanımıyordum. Mustafa Kemal'e sordum, askerlikten çıkarıldığını, yatacak yeri ve parası olmadığı için burada kaldığını söyledi. Mazisi hakkında bir bilgisi yoktu.

Yolculuk hazırlıkları çoktan başlamıştı. Yeni elbiseler yaptırıyorduk. Mustafa Kemal ile birlikte Mercan Yokuşu'nda o zamanın en iyi askerî terzi olan Altın Makas'a birer elbise ısmarlamıştık. İkinci proyasını da yaptırmıştık. Bir salı günü almaya gittim. Hakikaten güzel dikilmişti. Oracıkta giyindim, kuşandım, eski elbiselerimi de bilâhare almak üzere orada bıraktım. Makasdar:

— Arkadaşınız Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey de dün gelip elbisesini alacaktı. Fakat uğramadı.

Dedi. Aklıma fena bir şey gelmedi. Dört gündür Kuzguncuk'tan İstanbul'a inmediğim için arkadaşımı da görmemiş-tim. Perşembe günü ona uğrayacak, bize götürecektim. Kâzım Zeyrek (General Karabekir) de gelecekti.

Altın Makas'tan çıktım, meydan muharebesi kazanmış bir mareşal edasıyla ve kılıcımı şakırdatarak Mercan Yokuşu'ndan indim. Hayallerim gerçekleşmiş, yirmi iki yaşında parlak bir kurmay subay olmuştum.

Nasıl Tuzağa Düşürüldük? Köprüye geldiğim zaman, bir-
denbire yanımda atlı bir araba
duruverdi. İçinde sarayın eczacıbaşısı Ahmet Refik Paşa var-
dı. Bu zat büyükannemin âhretliği Munise Hanım'ın oğlu idi. Kendisini tanıyarak selâmladım.

— Ne iyi tesadüf, buyurmaz mısınız?

Diye beni arabasına aldı, hal hatır sordu. Sonra birden-bire kulağıma eğildi:

— Sizi büyük bir felâketten kurtarmak istiyorum oğlum. Bu yıl Erkânı Harbiye Mektebi'nden çıkan erkânı harb ve mümtaz yüzbaşılardan bazıları bir komite teşkil etmişler, bu komitenin başında hatırımda yalnız ismi kalan Selânikli Mustafa Kemal Efendi varmış. Siz de komiteye dahilmişsiniz. Aranızda para toplamışsınız. Padişahımız efendimize Ramazanın on beşinde Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Şerif ziyaretine gideceği sırada arabasına bomba atılmak üzere bir suikast hazırlanmış.

Derhal aklıma geldi. Bu zat sadece sarayın başeczacısı değil, aynı zamanda baş hafiyelerinden biri idi. Sözünü kes-tim:

— Bu söylediklerinizin hepsi, ama hepsi yalan.

Gayet sâkindi.

— Ben de pek ihtimal vermeyorum, diye sözüne devam etti. Mustafa Kemal Efendi'yle diğer bir kaç yüzbaşı tevkif edildiler. Tevkif sebepleri de malûm. Şimdi beni dinleyiniz. Ben sizin büyükannenizin yetiştirdiği bir kimse ve ailenizin bir mensubuyum. Bana itimat ediniz.

Bu sırada arabamız Beşiktaş yolunu tutmuştu. Sordum:

— Ne yapmamı, nasıl hareket etmemi emrediyorsunuz?

Geniş bir nefes aldı. Budala, avını tuzağa düşürdüğünü sanıyordu. Sesine daha mülâyim bir ton verdi:

— Kurtulmanız, hattâ askerlik mesleğinde süratle yüksel-meniz pek kolay ve çok basit. İşin esasını ve doğrusunu bana anlatırsınız, biz de bunu padişahımız efendimize arzederiz. Her ikimizin de, yani senin de, benim de sadakatimizden dolayı rütbelerimizi birer derece yükseltirler. Meselâ siz derhal binbaşı olabilir ve İstanbul'da kalabilirsiniz. Peşinen söyliyeyim ki, saraya jurnal edilen bu hâdise belki de doğru olmaya-

bilir. Ancak bunu ciddî imiş gibi anlatmak da bir hamiyet iktizasıdır. Çünkü aslı olmıyan bu gibi haberlerin arkasında mutlaka bir hakikat saklıdır.

Bu sözler, o devir ve o devrin hafiyeleri hakkında bir fikir vermeye yeter sanırım. Bunların mevki için, rütbe için ve para için yapmıyacağı fenalık yoktu. Bunların kendi çıkarları için uydurdukları yalanlar, bir çok namuslu ve vatanperver insanların ocağına incir dikmiş, nice aile yuvası yıkmıştı.

Aziz arkadaşım Mustafa Kemal'in tevkif edilenler arasında bulunması beni pek müteessir etmişti. Demek hapsedildiği için terziye uğrayamamış, mevzun vücudüne o çok yakışacak olan elbisesini alamamıştı.

Başımдан neler gelip geçtiğini o sırada kestiremiyordum. Harp Akademisi'nden başarı ile mezun oluşumun, yeni giydiğim üniformanın bana verdiği gurur, neşe ve zevk birdenbire hüzne inkılâp etti. Fakat kendimi çabuk topladım ve sesimi yükselttim:

— Paşa hazretleri, babam İsmail Fazıl Paşa'nın arzusu hilâfına asker ocağına girdim, sebat ettim, çalıştım. Erkânı harp yüzbaşı olarak orduya katıldım. Mesleğimdeki tecrübe ve kabiliyetimi arttırarak memleketime ve padişahıma hizmet etmeye karar verdim. Sizin de pekâlâ takdir edeceğiniz gibi bu muvaffakiyet ancak başkumandanımız padişahımızın emirlerine doğrulukla, sadakatle hizmet etmekle ve çalışmakla mümkündür. Askerî vazifeme başlarken bu yoldan hususî bir menfaat için uzaklaşmak, yaptığım sadakat yeminine de aykırıdır. Buna padişahımız efendimizin razı olamayacağına bütün kalbimle inanıyorum.

Ahmet Refik Paşa, gözlerini kısarak beni dinliyor, nereden yakalayacağını ve nasıl yere vuracağını düşünüyordu. Yakalamak istediği avı tuzağa düşüremediğini anlamıştı. Bir an arabadan inmeyi ve bu iblisi yalnız başına bırakmayı düşündüm,

sonra vazgeçtim. Bu hareket tarzı belki benim aleyhimde olabilir. Birden gözlerini açtı.

— Seni dinliyorum, devam ediniz.

Dedi. Ben devam ettim:

— Anlattıklarınızın hiç biri doğru değildir. Arkadaşlarımdan hiç birisinin ve bilhassa yakın arkadaşım Mustafa Kemal'in hatır ve hayalinden geçecek şeyler değildir. Benim bildiğim bazı bekâr arkadaşlar üç ayda bir maaş alabildikleri için ailelerinden gelen paraları aralarında itimat ettikleri bir iki arkadaşına saklattırırlar, lüzum gördükçe oradan para çekerler. İşte sizin aralarında para topladılar diye söylediğiniz hâdise budur. Benim ise ailem İstanbul'da bulunduğu, hal ve vaktim de yerinde olduğu için böyle bir mecburiyetim yoktur.

Refik Paşa, benden fazla bir şey öğrenemeyeceğini anlayınca:

— Siz bilirsiniz, dedi. Korkarım ki, hem kendinizi, hem de ailenizi yeni bir felâkete sokacaksınız.

Bu sözlerle babamın ve annemin vaktiyle başından geçenleri hatırlatmak istemişti.

Hava kararmış, arabamız Beşiktaş'tan Serencebey Yokuşu'na doğru çıkmaya başlamıştı. Bundan sonra Yıldız Sarayı'nın dış kapısından girdiğimizin farkına vardım. Vaktiyle Mehmet Ali ağabeyimle aynı kapıdan bir kere daha girdiğimi hatırladım. Acaba bu sefer de o kapıdan kolaylıkla çıkmak mümkün olabilecek mi idi?

**Harp Akademisi'nden
Zindana**

Eczacıbaşı Refik sarayda, beni Kabasakal Mehmet Paşa'nın odasının yanındaki odaya bıraktı. Köprü'de

neden arabasına binmişim, bin defa nâdim oldum. Fakat artık iş işten geçmişti. Refik:

— Arabada söylediklerimi unutma, sonra sen zararlı çıkarsın.

Diyerek çıkıp gitti. Bir süre odada yalnız kaldım. Yanımdaki odadan bazı sesler ve gürültüler geliyordu. Belki benden önce gelen veya zorla getirilen arkadaşlara zulüm yapıyorlar diye düşündüm. Acaba bunların arasında Mustafa Kemal de var mı idi? Gürültüler sona ererken içeriye bir perde çavuşu girdi, selâm vermek lüzumunu bile duymadan:

— Buyurun, paşa hazretlerinin yanına gideceğiz.

Dedi ve yürüdü. Ben de yürüdüm. Acaba bu paşa hazretleri de kimdi? Birden kendimi Kabasakal Mehmet Paşa'nın huzurunda buldum. Beni derhal tanıdı.

— İsmail Fazıl Paşa'nın oğlusunuz, değil mi?

Diye sordu ve sonra ilâve etti:

— Bundan dört beş yıl evvel ağabeyinizle beraber bir defa daha buraya gelmiştiniz. O vakit masum olduğunuz anlaşılmıştı. Fakat bu defaki hâdise çok mühim. Her şeyi olduğu gibi anlatacağınızı padişahımız efendimize olan sadakatinizden beklerim.

Dedi. Benden önce Ahmet Refik Paşa ile konuştuğu muhakkaktı. Gözlerimin içine sert sert bakmaya başladı. Cevap vermedim. Daha doğrusu verilecek cevap yoktu, sustum. Soru:

— Niye anlatmıyorsunuz, niye hakikatleri saklıyorsunuz?

Hükümdara karşı Akademi'nin üçüncü sınıfı tarafından hazırlandığı ileri sürülen suikast tertibinin hakikatle en ufak bir ilgisi olmadığını, bunu her suretle ispata muktedir bulunduğumuzu söyledikten sonra, yapılan iftiranın tamamen uydurma olduğunu, para toplama meslesinin hainane bir surette değiştirilmesinden ileri geldiğini ilâve ederek dedim ki:

— Hiç birimiz, padişahımız ve başkumandanımıza karşı sadakatten gayri bir şey düşünmüyoruz.

Ne söylesem boştu. Sözlerimin, yelpaze sakallı paşa üzerinde hiç bir etkisi olmadığını görüyordum. Zaten beni fazla konuşturmadı:

— Doğruyu söyleyecek misiniz, söylemiyecek misiniz, önce buna cevap verin. Yoksa ben şiddet kullanmasını da bilirim.

Israr ettim:

— Yapmış olduğum sadakat yemininden asla inhiraf etmeden tekrarlıyorum. Söylediklerimin hepsi doğrudur. Bunlardan gayrisi yalandır, iftiradır.

Cevabım sert, fakat askerce olmuştu. Bunun üzerine Paşa, oturduğu masadan hiddet ve şiddetle kalktı, zile bastı. İçeriye uzun boylu, güçlü kuvvetli iki perde çavuşu girdi. Ben ne olacak diye bakıyordum. Kabasakal Mehmet Paşa masanın altından uzun bir değnek aldı ve çavuşlara:

— Yüzbaşıyı çeviriniz, darp cezası tatbik edeceğim.

Perde çavuşları üzerime yürürken bütün gücümle karşı koyarak bağırdım:

— Padişahımızın da tasdik buyurdukları ceza kanununda bir asker, askerlikten tard edilmedikçe ve üniforması üzerinden alınmadıkça hükmen darp cezası tatbik edilemez. Siz, başkumandanımız ve padişahımızın sarayında onun tasdik ettiği kanuna karşı gelemezsiniz. Eğer gelerseniz, ben de onun bana verdiği bu şerefli rütbenin hakkını var kuvvetimle müdafaaya kalkarım. O vakit hakikî suçlu ben değil, siz olursunuz. İşte bu kadar.

Kabasakal Mehmet Paşa, biraz duraladı. Önce bir şeyler söylemek istedi. Sonra vazgeçti. Perde çavuşlarına:

— Alın yüzbaşı efendiyi, götürün!

Emrini verdi. Önce sarayda muhafaza altında kaldım. Ertesi günü Harp Okulu'ndaki zabitan tevkifhanesine gönderdiler. Bir gün sonra Mustafa Kemal'in de oraya getirildiğini öğrendim. Resmen ihtilâttan menedilmiştik ama, temas çarelerini aradım buldum. Arkadaşımın da tevkif sebebini öğrendim. Onu ve diğer arkadaşlarımı, acıyarak evlerine aldıkları ve yardım ettikleri askerlikten matrut Fethi ihbar etmişti. Meğer bu zat, Askerî Okullar Nazırı Zülüflü İsmail Paşa'nın casuslarından biri imiş. Benim gibi Mustafa Kemal'in de

sorgusu sarayda yapılmıştı. Sorguda Kabasakal Mehmet Paşa'dan başka Mabeyin Başkâtibi Tahsin ve Zülüflü İsmail Paşa'lar da bizzat hazır bulunmuşlardı.

Ben hapishanede yirmi gün kadar kaldım. Bayramı müteakip serbest bıraktılar ve dediler ki:

— İstanbul'dan bir yere ayrılmayınız, hakkınızda yapılacak tebligata intizar ediniz.

Mustafa Kemal liderdi ve benden bir hafta on gün sonra serbest bırakıldı.

Ne İçin Rumeli'ye Gönderilmedik? Tevkifhaneden kurtulmuş olmamıza rağmen huzursuzluk devam ediyordu.

Her gün başka bir rivayet çıkıyordu.

Kâh sürgüne gönderileceğimiz, kâh askerlikten tardedileceğimiz söyleniyordu. Eğer sürgün edilirse, Avrupa'ya kaçmayı ve mücadelemize orada devam etmeyi düşünüyorduk. Akademi'de iken işitmiştik, Harp Okulu'nun üçüncü sınıfında okuyan Yusuf Akçura ile arkadaşı Ferit Soğukçeşme (Cumhuriyet Devrinde İçişleri Bakanı ve Büyükelçi Ferit Tek) hafiyelerin hışmına uğramışlar, okuldan alınarak Divanı Harbe verilmişler ve sonra da Fizan'a sürülmüşlerdi. Galiba yıl 1896 idi. Yani biz Harbiye'ye girmeden üç yıl önce. Fizan'a gitmeden önce Trablusgarb'e uğramışlardı. Burada Recep Paşa adında mert, namuslu, hürriyet âşığı bir kumandan vardı. Sürgünleri Fizan'a göndermez, padişahın iradesine rağmen Trablusgarp'taki askerın talim ve terbiyesi için orada alakor, onlarla yakından alâkadar olur, yardımını esirgemezdi. Recep Paşa, Yusuf Akçura ile Ferid'i de himaye etmiş, onların Avrupa'ya kaçmasını yalnız göz yummakla kalmamış, kolaylaştırmıştı.

Eğer Fizan'a sürülürsek, Recep Paşa'ya müracaat etmek aklımıza geldi. Paşa'yı tanımıyor, fakat onun şöhretini biliyorduk.

Mustafa Kemal:

— Paşanın himayesine mazhar olursak, biz de Avrupa'ya kaçırız.

Diyordu. Recep Paşa 1908 Meşrutiyet İnkılâbı'nda İstanbul'a gelerek Harbiye Nazırı olmuş, bu makamda üç beş gün kaldıktan sonra ölmüştür.

Korktuğumuz başımıza gelmedi. Ne tard edildik, ne de sürgüne gönderildik. Bunda zamanın Seraskeri Rıza Paşa önemli bir rol oynamış, duruma bizim lehimizde müdahale etmişti.

Makedonya'da karışıklıklar birbirini kovalıyordu. Tam ve mutlak bir âsaiyet olduğu iddia edilemezdi. Sırp ve Bulgar çeteleri dağlara çıkıyor, Müslüman köylerini basıyorlardı. Arnavutluk'taki durum da pek iyi sayılmazdı. Ordu birlikleri âsaiyeti korumakla, eşkiya çetelerini tenkil ile uğraşıyordu. Harp Akademisi'ni bitiren kurmay subaylarla, Akademi'de okuduğu halde kurmay olamıyan mümtaz yüzbaşılar, bu bölgeye gönderiliyordu. Mustafa Kemal ile ben merkezi Selânik'te bulunan 3. Ordu'ya verileceğimizi tahmin ediyorduk.

— Artık Selânik'te bana misafir olursun.

Diyordu. Tevfik Selânik de bana bir oda verebileceğini söylüyordu. Evinin bahçesindeki meyva ağaçlarını sayıp döküyordu. Biz kendi kendimize gelin güvey oluyorduk. Başka bir yere gönderileceğimiz hiç aklımıza gelmeyordu.

Bir müddet sonra bizi o zamanki adı Erkânı Harbiye Dairesi olan Genel Kurmaya çağırdılar ve müjdeyi verdiler. 2. Ordu ile 3. Ordu'ya gönderilmemiz kararlaştırılmıştı. 2. Ordu'nun merkezi Edirne idi. Askerî bir heyet, genç subaylara kur'a çekileceğini, fakat subaylar eğer aralarında anlaşırlarsa, buna lüzum kalmıyacağını bildirdi. Arkadaşlar göze geldik. Mustafa Kemal, bana gayet yavaş:

— 3 üncü ordu, dedi.

Arkadaşlar başka bir odada toplandık. Bir iki dakika içinde aramızda bir taksim yaptık. Ben, Mustafa Kemal ve diğer üç kurmay subay arkadaş 3 üncü, diğerleri 2 nci Ordu'ya talip olduk. Fakat bu bir kaç dakika içinde uyuşuvermemiz,

şüphe uyandırdı. Ertesi günü bizlere bir kısmımızın 4. ve bir kısmımızın da Şam'da bulunan 5. Ordu'ya tâyin edildiğimizi bildirdiler. Sarayın, olaya müdahale ettiği açıktı. Her ne kadar Serasker Rıza Paşa:

— İkinci ve üçüncü ordularda böyle iyi yetişmiş erkânı harb ve mümtaz zabıtlere daha çok ihtiyaç vardır.

Diye directmek istemiş ise de, teklifi kabul edilmemişti. Olaydan çok yıllar sonra Serasker Rıza Paşa'nın oğlu Süreyya (Rahmetli Süreyya İlmen) Paşa bize dedi ki:

— Babam, çok ısrar etti ise de, sözünü saraya dinletemedi. Bunda Zülüflü İsmail Paşa'nın menfi bir rol oynadığı muhakkaktır. Saray sizlerden şüpheleniyordu.

Kuzguncuk'ta Geçirdiğimiz Son Gece

Mustafa Kemal de, ben de müteessir olmuştuk. Hayallerimiz tahakkuk etmemişti. He-

vesimiz kursağımızda kalmıştı. Seraskerlik Dairesi'nden ayrıldıktan sonra, bir faytona atlıyarak Galata'ya gelmiştik. Yolda hiç konuşmamıştık. Arkadaşım:

— Haydi, Beyoğlu'na çıkalım, Zeuve'nin birahanesine uğrayalım.

Dedi. Ben:

— Bizim eve gidelim.

Diye ısrar ettim. İtiraz etmedi. Fakat üzgün hali devam ediyordu. Tünelin ağzındaki Con Paşa'nın bakkaliye dükkânından bir şişe Skoç viski ile dört beş şişe İngiliz sodası ve biraz da çerez satın aldık. Vapurla karşıya geçtik. Yolda, Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra annesine yakında Selânik'e geleceğini yazdığını söyledi.

— Zavallı anneciğim, beni çok bekliyecek.

Derken, gözlerinin nemlendiğini gördüm. Eve geldiğimiz zaman akşam olmak üzere idi. Hava oldukça soğuktu. Allah-tan emektar uşağımız, Boğaz'a ve İstanbul'a nazır olan alt kattaki büyük odanın çini sobasını daha önce yakmıştı. Ba-

bam evde yoktu. Bizim tarafta oturan Genel Kurmayda beraber çalıştıkları bir paşa arkadaşının evine misafirliğe gitmişti. Annem de kendisiyle beraberdi. Akşam yemeğini orada yiyeceklerdi.

Masayı Mustafa Kemal ile beraber hazırladık. Viskilerimizi yudumlamaya başladık. Artık limonata kamışlarına ihtiyaç yoktu.

İki kafa dengi arkadaş, dertleşiyor, ordu saflarında başlayacak olan staj devresinde neler yapabileceğimizi konuşuyorduk. 5. Ordu mıntikasını hürriyet hareketlerine müsait bir iklim olarak görmüyorduk. Esasen Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra Mustafa Kemal'in, bizzat gittikleri yerde vasat hazırlamalarını tavsiye ettiği sınıf arkadaşlarımızın büyük bir çoğunluğu Rumeli'de bulunuyorlardı. Bunlar arasında Ömer Naci de vardı.

Önce vapurla Beyrut'a gidecektik. O tarihlerde eğlence yerleri bol, güzel bir şehir olduğunu duymuştuk.

Mustafa Kemal :

— Oldu, olacak, Beyrut'ta bir kaç gün kalırız.

Diyordu. Bizim için en büyük saadet kurmay stajını aynı birlikte yapmak olacaktı. Acaba buna imkân bulabilecek mi idik?

Saatin nasıl geçtiğini bilmiyorduk. Babamla annem eve gelmişler, fakat bizi rahatsız etmemek için sessizce üst kata çıkmış, yatmışlardı.

Sohbet gece yarısına kadar sürdü. Mustafa Kemal :

— Ben, burada yatayım, diyordu. Sabahleyin erken kalkar, doya doya Boğaz'ı ve Marmara'yı seyrederim.

Köşede bir sedir vardı. Yatağı oraya yaptırdım. Arkadaşımı yalnız bırakarak üst kata çıktım. Alkolün verdiği gevşeklikle hemen uyumuşum.

Ertesi sabah uyanır uyanmaz babamı ziyaret ettim. 5 . Ordu'ya tayin edildiğimizi bizden önce öğrenmişti. Mustafa

Kemal'in de, benim de, müteessir olduğumuzu, moralimizin bozulduğunu söyledim. Teselli etti. Bir an önce Rumeli'deki Ordulardan birine gönderilmemiz için çalışacağı vaadinde bulundu. 5. Ordu Müşiri Hakkı Paşa'nın namuslu ve vicdanlı bir asker olduğundan bahsetti.

Bir kaç gün sonra görevimizin başına hareket edeceğimiz için, Mustafa Kemal'i de görmek istiyordu. Zaten arkadaşım dün akşam:

— Paşa babanın elini öpeceğim ve veda edeceğim.

Demmişti. Aşağıya indim. Mustafa Kemal kalkmış, traş olmuş ve elbiselerini giymişti. Yandaki odaya geçerek beraberce kahvaltı ettik. Babam ikimize de başarılar diledi.

— Mektep sıralarındaki yakın dostluğunuzu ve arkadaşlığınızı ordu saflarında da devam ettirirsiniz, dedi.

Babam, Mustafa Kemal'i Kendi Evlâdı Gibi Severdi

Babam, Mustafa Kemal'i sever ve bizlerden ayırd etmezdi. Bu sevgi, babam ölünceye kadar

sarsılmadan devam etmiştir. Onu genç yaşında tanımış olmaktan iftihar duyduğunu her vesile ile söylerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal'in yaptığı Çanakkale Savaşları'nı çok yakından izlemiş, ben Filistin Cephesi'nde iken İstanbul'dan yazdığı bir mektupta: «Mustafa Kemal, büyük bir asker olduğunu ispat etmiştir.» Diye uzun uzun ondan bahsetmişti.

Mütareke yıllarının felâketli günlerinde Mustafa Kemal, vatanın kurtuluşu mücadelesine atılmak için Anadolu'ya geçmek çarelerini aradığı sıralarda :

— Mustafa Kemal Paşa, beni çağırdığı anda gelmez ve emrine girmezsem, nâmerdim.

Demmişti. Mustafa Kemal'in de, o gün bu mülâkatta hazır bulunan Hüseyin Rauf'un (Rahmetli Başvekil ve Büyükelçi Rauf Orbay) da gözleri dolu dolu olmuştu. Rauf, Mustafa Ke-

mal ile beraber İstanbul'dan ayrılmaya çoktan karar vermişti.

19 Mayıs 1919 da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, millî kurtuluş davasının öncüsü olmuş, mukaddes ihtilâlin bayrağını kuvvetli elleri arasına almıştı. Ben, Ankara'da önce 20. Kolordu, daha sonra Batı Anadolu Milli Kuvvetler Başkumandanı olarak bütün samimiyetim ile, inanışım ile ve bütün mevcut imkânlarım ile kendisini destekliyor ve onu lider olarak tanıyordum. Doğuda da aynı desteği şimdi Tanrının rahmetine kavuşmuş olan Kâzım Karabekir yapıyordu.

Sivas Kongresi toplanmak üzere idi. Kongreye katılmak için Sivas'a giden arkadaşlar Ankara'ya da uğruyorlardı. 29 Temmuz 1919 da hiç beklemediğim bir olayla karşılaştım. 20. Kolordu karargâhının kumandanlık odasında idim. Birdenbire içeriye Kurmay Başkanım Binbaşı Ömer Halis Bey (Rahmetli İstanbul Kumandanı Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay) girdi.

— İstanbul'dan eski bir asker geldi. Sizi görmek istiyor. Dedi. Kim olduğunu sordum.

— Babanız İsmail Fazıl Paşa hazretleri.

Ben hayretler içinde iken paşa babam da içeriye girmiş bulunuyordu. Onun İstanbul'da verdiği söze sadık kalarak mukadele ve millî mukavemet hareketlerinde bilfiil yer almış olması bizim için çok önemli bir kazançtı. Bu gelişten en ziyade memnun olacak Mustafa Kemal'di. Diğer taraftan rahatını düşünen meşakkate katlanmak istemiyen, bu yüzden de İstanbul'dan ayrılmayı göze alamıyan payitahttaki devlet ricaline de bir fedakâlık örneği olmuştu. Ancak babam altmış dokuz yaşında idi. Dinç görünmesine rağmen girdiği savaşlarda, istibdat devrinde geçen ve uzun yıllar süren menfa hayatında bir hayli yıpranmıştı. Bunu yakından biliyordum. Sonra ailemizin reisi idi. Anadolu'ya geçmekte ihtiyar anneçigimi yalnız bırakmış olacaktı.

Endişelerimi kendisine söyledim. Bugün gibi hatırlarım, kaşlarını çatarak şu ihtarda bulunmuştu:

— Milletin istiklâli bahis mevzuu olurken, aile endişesi nazarı itibara alınmaz. Çünkü ailesinin huzur ve rahatı ancak milletin huzur ve kurtuluşu ile kaimdir.

Sonra ilâve etmişti:

— Ben Mustafa Kemal ile beraber, onun emrinde, onun gittiği yolda sonuna kadar yürüyeceğim. Bu kararı İstanbul'dan ayrılmadan çok evvel vermiştim.

Gözlerimde yaşlar tanelenmişti. Babam üç beş gün Ankara'da kaldı. Sonra kongrede murahhas olarak bulunmak üzere Sivas'a hareket etti. Vedâ ederken :

— Biliyor musun, Fuat dedi. Mustafa Kemal Paşa'yı ne kadar göreceğim geldi. Bir oğlumu İstanbul'da bırakmıştım. İkincisini Ankara'da buldum. Üçüncüsüne Sivas'ta kavuşacağım.

Babamın birinci oğlum dediği İstanbul'da irtibat subayı olarak bıraktığım ağabeyim Yüzbaşı Mehmet Ali, ikincisi de bendim. Sivas'ta kavuşacağını söylediği üçüncü oğlu ise Mustafa Kemal'di.

İsmail Fazıl Paşa, ilk Millî Hükümet'in nafia vekili, yani bayındırlık bakanı olmuştur.

Yukarıda yazdıklarım, benim için hazin olan ufak bir hâtıramı da ekleyerek bu bahsı kapatacağım. Batı Cephesi Kumandanlığı'ndan ayrılmış, 21 kasım 1920 de Moskova Büyük Elçiliğine tâyin olunmuştum. Hasta babamı yalnız başına bırakacaktım. İtiraf etmeliyim ki, işlerimin fazlalığından kendisiyle lüzumu kadar meşgul olamamıştım. Doktorlar damar sertliği hastalığının Ankara'nın sert havasıyla bağdaşmıyacağını, Avrupa'yı ve İstanbul'u arzu etmediğine göre, Antalya'ya giderek bir müddet istirahat tavsiyesinde bulunmuşlardı. Arkadaşları da Almanya'ya gönderilmesi fikrini ileri sürmüşlerdi. Mustafa Kemal, bir kabine toplantısından sonra beni bir kenara çekerek:

— İsmail Fazıl Paşa'nın sıhhi durumunu iyi görmüyorum. İstirahata çok ihtiyacı var. Fakat Ankara'dan ayrılmak istemiyor. Bir kere de siz ısrar ediniz.

Demişti. Aynı ricayı babama iki üç defa tekrarlamıştım. Fakat hepsinde de red cevabı almıştım. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın emrini yerine getirmek için son bir defa daha müracaate karar verdim. Akşam buluştuğumuz zaman muhakkak suretle Almanya'ya gitmesini, annemi de yanına almasını söyledim. Biraz düşündü, sonra :

— Hayır, dedi. Ankara'dan ayrılmayacağım.

Sordum:

— Neden babacığım?

— Ankara'da oturmaktan büyük zevk duyuyorum. Hastalığımı bende biliyorum. Fakat ısrar etme ve artık bir şey sorma.

Rica ve ısrarlarım yine boşa çıkmıştı.

Ankara'dan ayrılacağım gün, vedâ ziyaretine gittiğim zaman, babamı fazla heyecanlı buldum. Yüzümden, gözümden öptü. İşte o zaman neden Ankara'da kalmak istediğini ilk defa açıkladı:

— Bu mukaddes mücadelenin zaferle neticelenmesini görmek müyesser olmazsa, beni bu millî idarenin merkezinde bir yere gömersiniz. Bu arzumu Mustafa Kemal'e de söyle. Bir oğlum sen isen, bir oğlum da odur.

Başımı öne eğdim. Ağlamamak için dudaklarımı ısırıyordum. Müteessir olduğumu anlar anlamaz konuyu değiştirdi.

Babam İsmail Fazıl Paşa, büyük zaferi görmeden 1921 yılı nisan ayında öldü. Onu Ankara'da ebedî istirahatgâhına tevdi ederlerken, ben Moskova'da bulunuyordum. Nur içinde yatsın.

İstanbul'dan 5. Ordu'ya

5. Ordu'ya, 5 şubat 1905 de tâyin edilmiştik. Hazırlıklarımızı kısa

zamanda tamamladık. İstanbul'da daha fazla kalmak tehlikeli idi. Yeni yeni hafiyelerin karşımıza çıkması ve saraya jurnal verilmesi her zaman için mümkündü. Aynı günlerde çantasında Jön Türklerin Avrupa'da yayınladıkları derginin son sayısı bulunduğu için genç Tıbbiyelilerden birinin tevkif edildiğini duymuştuk.

Mustafa Kemal, ben, Müfit Kırşehir ve diğer bazı mümtaz yüzbaşılar İstanbul limanından kalkan bir Nemse vapuruyla Beyrut'a hareket ettik. Soğuk ve karlı bir hava idi. Buna rağmen üç kurmay arkadaş, geminin güvertesinde bir hayli kaldık. Teessürümüz artık geçmişti. Çünkü biz, bu mübarek ve aziz askerlik mesleğini seviyorduk. Mustafa Kemal :

— Bizim için hayat yeni başlıyor.

Diyordu. O akşam, geminin yemek salonunda kendimize güzel bir ziyafet çektik. Birinci mevki kamarada seyahat ediyorduk. Gece gayet neşeli geçti. Güldük, eğlendik. Yalnız ihtiyatı elden bırakmıyorduk. Gemide hafiye ve casus olabildi.

Ertesi günü öğle üzeri İzmir'e geldik. İzmir'i ilk defa görüyordum. Üç arkadaş bir araba tutarak Kordonboyu'nda dolaştık. Şehir fevkalâde güzeldi. Sahildeki gazinolarda orkestralar çalıyordu. Birine girmek istedik, fakat sonra vapuru kaçırmaktan korkarak bundan vazgeçtik.

Beyrut'a kadar tatlı bir yolculuk yaptık. Fazla deniz de olmadı. Talihimiz varmış. Beyrut'ta önceki kafiye ile gelen sınıf arkadaşlarımızdan Kurmay Yüzbaşı Hayri Davutpaşa ile Mümtaz Yüzbaşı Trabzonlu Halil Rifat bizi karşıladılar. Bunlar, ordu merkezi Şam'a giderek, kendilerini Beyrut'taki nişancı taburuna tâyin ettirmek imkânını bulmuşlardı. O gece bizi bırakmadılar, çalgılı bir gazinoya götürdüler, temiz ve rahat bir otelde de misafir ettiler. Trabzonlu Rifat, Beyrut'u çok medhediyor:

— Buraya tayin edilseniz, İstanbul'u aramazsınız.

Diyordu. Şam da fena sayılmazdı. ama, burasıyla mukayeseye imkân yoktu.

Trenle Şam'a geldik. Üç arkadaş, beraberce Ordu Müşiri Hakkı Paşa'yı ziyaret ettik. Bize karşı iyi davrandı. Babamın sıhhatini sordu. Yeni tayin edileceğimiz vazifelerimizde başarılar diledi. Hüsnüniyet sahabi ve babacan bir müşirdi. Ne çare ki, ordusu bir kudret ve kuvvet olmaktan çok uzaktı. Sokakta rastladığımız askerlerin de kılık kıyafetlerinin düzgün olmadığını görmüştük.

Kumandanın odasından çıktıktan sonra kapıda Müşir'in oğlu Haydar'ı gördük. Haydar'ı okuldan tanıyordum. Bizden bir sınıf aşağıdaki Zadeğân sınıfından çıkmıştı. Hünkâr yaveri ve üsteğmen rütbesinde idi. Benim yanıma yaklaştı.

— Babamın emri var, dedi. Bizde, misafir olacaksın.

Mustafa Kemal ile Müfit bizden önce gelen kafiyeledeki arkadaşlarda misafir kalacaklardı.

Şam'da üç gün kaldım. Haydar bizi bazı eğlence yerlerine götürdü.

Kurmaylık Stajı Başlıyor Mustafa Kemal 30., Müfit Kırşehir 29. Süvari Alaylarına tayin edildiler. Bunların merkezi Şam'dır. ~~Staj görevlerine derhal~~ başladılar, beni de Beyrut'taki süvari alayına gönderdiler. Beyrut'taki süvari alayının tarihi bir özelliği vardı. Lübnan muhtariyet kazandıktan sonra 1866 da teşkil olunmuştu. Pağışahın tayin ettiği Hristiyan mutasarrıfın muhafazası görevi de bu alaya verilmişti. İlk sıralarda alayın efradı Türk, subayları da Hristiyan olacaktı. Teşekkül tarihinde, subayların çoğunluğu Polonyalı ve Macar mültecilerdi. Ben tayin edildiğim sıralarda, alayda o zamandan kalan Polonyalı bir binbaşı ile karşılaşmıştım.

Süvari alayının bir bölüğü, Lübnan mutasarrıfının oturduğu Betetin Sarayı'nda muhafız olarak vazife almıştı. Bir tesadüf, beni bu bölüğe gönderdiler. Mutasarrıf, aynı alaydan yetişmiş ve müşirliğe kadar yükselmiş olan aslen Polonyalı Muzaffer Paşa idi.

Mustafa Kemal ile teması muhafaza ediyorduk. Bazan ben Şam'a gidiyordum, bazan yanına Müfid'i de alarak O Beyrut'a geliyordu. Devlet idaresindeki kötülükten, idare adamlarının kayıtsızlığından, bu yüzden halkın çektiği ıstıraplardan, ordunun eğitim ve öğretim alanındaki eksikliklerinden, subayların bilgi kifayetsizliğinden yana yakıla dem vururdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesinde olduğu gibi Suriye'de de ayaklanmalar eksik olmuyordu. Ordu ve bilhassa süvari birliklerinin başlıca görevi ise, bu isyanları bastırmaktı. 29. ve 30. Süvari Alayları da tenkil hareketlerinde görev alıyordu. Fakat bir isyan neden çıkar, halkı bu isyana kimler zorlar, bunu araştıran çıkmıyordu. Bir defasında, Mustafa Kemal ile arkadaşına Havran'da çıkan karışıklıklar üzerine teşkil edilen mürettep tûmende görev vermek istememişlerdi. Mürettep kuvvetler, yalnız isyanı bastırmakla kalmıyorlar, sömürücü bir zihniyetle talan da yapıyorlardı. Elbette Mustafa Kemal'in, bunun sebebini soracağını anladıkları için onu beraberlerine almaktan korkmuşlardı. Fakat o demir gibi irâde ve azmiyle kendini kabul ettirmişti. Bu olaydan bahsederken:

— Budalalar, beni para ile satın alacaklarını bile sandılar, fakat sonra avuçlarını yaladılar, diyordu.

Mustafa Kemal, henüz siyasî faaliyete başlayamamıştı. Yürekli ve inanmış beş on arkadaşı Şam'da bir araya toplanamıyor, istediği ortamı bir türlü bulamıyordu. Beyrut'ta da müşterek bir iki teşebbüsümüz olmuş, fakat müspet bir sonuç alamamıştık.

Beyrut'a geldiği zamanlar, itiraf etmek lâzımdır ki, eğlence âlemlerinden pek uzak kalamıyorduk. Yirmi üç, yirmi

dört yaşlarında, kanı kaynayan genç subaylardık. Basal otelelinin karşısında ve bugünkü Hotel Neus'ün yerinde bir Alman birahanesi vardı. Deniz kenarında ve direkler üzerinde kurulmuştu. Schrender adındaki bu gazino hem yemek, hem içki verirdi. Aileler de gelirdi. Akşamları burada oturur, bir iki kadeh bira içerdik. Çalgı olmadığı için nispeten sakin sayılırdı. Uzun uzun konuşmaya ve dertleşmeye müsaitti.

Bugünkü Avenue de France caddesinin limana gelmeden sol tarafında muazzam bir yazlık bahçe açılmıştı. Avrupa'dan getirtilmiş orkestralar çalardı. Schrender'den çıktıktan sonra buraya uğrar, hem müzik dinler, hem de Alman birahanesinde yarım kalan içkilerimizi burada tamamlardık.

Şam'a gittiğim zamanlar, Hakkı Paşa'nın oğlu Haydar beni bırakmaz, ben de Mustafa Kemal ile Müfid'i bırakmadığım için dördümüz birleşirdik. Haydar, eğlenceye düşkün bir gençti, bize nazaran malî durumu da iyi idi. Fakat ona yük olmamaya çalışırdık.

Şam'ın en büyük eğlencesi, Sahra âlemleri idi. Bahçelerin içinden sular geçerdi. Bu güzelim gönül açıcı bahçelerde bazan bir kaç gece kaldığımı hatırlarım. Ünlü Arap muganniyeleri gelir, şarkılar söylerlerdi. Bu âlemlere bir iki defa Süvari Alayı Kumandanı Lütfü Bey de katılmıştı. Şimdi pek hatırlayamıyorum, rütbesi ya binbaşı veya yarbaydı. Fena bir insan değildi. Hürriyete taraftar gözüktüyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürüklenmekte olduğu âkıbeti seziyor, memleket durumu ile ilgileniyordu. Eğer içkiyi biraz fazla kaçırmış ise:

— Bu iş böyle devam edemez!

Diye atıp tuttuğu da oluyordu. Ama tesebbüs enerjisinden yoksundu, bunu zaman zaman kendisi de itiraf ediyordu.

Mustafa Kemal, kuracağı gizli teşkilât için ilk kancayı bu süvari subayına atmayı düşünüyordu.

Mustafa Kemal'in Suriye'deki Siyasî Faaliyetleri

Mustafa Kemal, nihayet emeline muvafak oldu. «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti»

adımı verdiği gizli teşkilâtı Şam'da kurdu. Bu olayın tafsilâtını kendisinin ağzından bir kaç defa dinlemişimdir. Mustafa Kemal olayı şöyle anlatır:

— Bir gün Kumandan Lütfü Bey'le beraber Hamidiye Çarşısı'nda dolaşıyorduk. Müfit de vardı. Ufak bir dükkânın önüne geldik. Kumandan, Mustafa Bey neredesin? diye seslendi. Ayağında ayakabı yerine takunya olan genç bir adam peyda oldu. Oturacak yer olmadığı için, dükkânın dışına arkalıksız üç dört sandalye getirerek bize yer gösterdi. Ticaretle meşgul olduğunu söyleyen bu zat, Suriye'nin yerlisi değildi. İstanbul Türkçesi konuşuyordu. Cümleleri çok düzgündü. Genç olmasına rağmen gün görmüş bir adama benziyordu. O, Lütfi ve Müfit ile konuşurken içeriye girdim. Bir bacağı sallanan tahta masanın üzerinde gördüğüm bir kaç kitap beni hayretler içinde bıraktı. Bunlar Fransızca tıp, felsefe ve sosyolojiye ait eserlerdi. Dışarıya çıkarak kendisinden sordum. Bu kitapların eskiden kaldığını, unutmamak için ara sıra okuduğunu söyledi. Fazla bilgi vermedi.

Bir kaç gün sonra mesele anlaşılmıştı. Lütfi Bey'in, Mustafa Kemal'le Müfid'i buray getirmiş olması sebepsiz değildi. Mustafa Bey (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Mustafa Cankın) İstanbul Tıp Fakültesi'nde talebe iken siyasete karıştığı ve hürriyet için telkinler yaptığından mektepten kovulmuş, üç yıl kalebendliğe mahkûm edilmiş, sonra Şam'a gelerek ticaret yapmaya başlamıştı. Fakat uslanmamıştı. Burada edindiği yeni arkadaşlarla teşkilât kurmaya kalkışmış, ancak bir başarı sağlayamamıştı. Şimdi aynı gaye için Mustafa Kemal ile birleşmeye hazırdı. Cemiyet kuruldu ve «Vatan ve Hürriyet» adı verildi.

Ben, Şam'a son gelişimde cemiyet kurulmuştu. Doktor Mustafa'yı da ülkü arkadaşı Mustafa Kemal ile beraber bul-

muştum. Süvari Alayı Kumandanı Lûtfi Bey son dakikada teşkilâta girmekten çekinmişti.

— Ben çoluk çocuk sahibiyim, aynı kanaati taşımakla beraber benden fiilî bir hareket beklemeyiniz.

Demişti. Atatürk'ün hayatına dair yazılan bazı eserlerde, bu gizli cemiyetin 1906 yılı ekim ayında kurulduğu ileri sürülmektedir. Bunda bir yanlışlık olsa gerektir. Çünkü bu tarihte Mustafa Kemal Şam'da değildi.

«Vatan ve Hürriyet Cemiyeti» nin Beyrut şubesini ben ve sınıf arkadaşlarımla diğer bir kaç genç subay beraberce kurduk. Fakat bu kozmopolit muhitte gelişmesi imkânsız gibi idi.

Hürriyet Mücadelesi İçin En Müsait İklim

Bir gün öğleye doğru süvari bölüğüne Mehmet Efendi adında genç bir teğmen geldi. İki kur-

may subayın beni çok acele olarak Schrender birahanesinde beklediklerini haber verdi. Kurmay Yüzbaşı Hayri Davutpaşa ve Trabzonlu Halil Rifat'la o akşam aynı yerde buluşacaktık. Böyle acele etmiş olmalarına bir mâna veremedim. Bununla beraber Alman birahanesinin yolunu tuttum. İçeriye girdiğim zaman, Mustafa Kemal ile Müfid'in köşe masalardan birinde oturduklarını gördüm. Onlar da beni görmüşler el sallıyorlardı. Halbuki, Mustafa Kemal'den bir hafta önce aldığım mektupta süvari stajını tamamladıklarını, piyade stajını Yafa'da yapacaklarını, yeni görevlerine başlamadan önce Beyrut'a gelerek bir kaç gece kalacaklarını yazıyor, on beş gün sonrası için iyi bir otelde iki kişilik oda ayırtmamı istiyordu.

Mustafa Kemal'i heyecanlı ve endişeli buldum. İlk sözü:

— Ben Makedonya'ya gidiyorum.

Oldu ve durumu kısaca anlattı:

«Vatan ve Hürriyet Cemiyeti» nin 5. Ordu mıntakasında gelişmesine imkân yok gibi idi. Makedonya'da ise sürat-

li bir gelişme olacağı muhakkaktı. Rumeli'ye geçmek kararını vermiş, Müşir Hakkı Paşa'nın oğlu Haydar'ın da yardımıyla bir izin tezkeresi uydurmuştu. Ancak bu tezkere İzmir'den öteye geçmezdi. Fakat Selânik'e vardktan sonra bir kolayını bulmaya çalışacaktı. Sınıf arkadaşlarımızdan Tefik Selânik'e ve Cemil Süleymaniye'ye (Cumhuriyet Devrinde İçişleri Bakanı Cemil Uybadın) birer mektup yazmıştı. Cemil okuldan mümtaz yüzbaşı olarak çıkmıştı. Selânik'te Merkez Kumandan Muavinliği yapıyordu. Sonra, yine Selânik'te bulunan diğer sınıf arkadaşlarımızdan Kurmay Yüzbaşı Kemal Ohri'ye de müracaat etmişti. Kemal, Topçu Müfettiş Şükrü Paşa'yı (Balkan Savaşları'nda Edirne'de şanlı bir müdafaa yapan Şükrü Paşa) ailece tanıyordu. Kendisiyle konuşmuş, aldığı müspet cevabı Şam'a bildirmişti. Kemal Ohri, bilâhare Şükrü Paşa'ya damat olmuştur.

Ben, Makedonya seyahatinin pek kolay olacağına kani değildim. İzin tezkeresindeki yanlışlık nasıl olsa anlaşılacaktı. Çünkü biz, 5. Ordu'ya tâyin edildiğimiz zaman çıkan iradede ordu mintakasını terkedemiyeceğimize dair bir kayıt vardı. Yani mimli idik. Sonra, Şükrü Paşa şöhretli ve vatanperber bir asker olmakla beraber padişaha sadıktı. Öyle bir tahsil ve terbiye görmüştü. Alıştığı bir rejimi devirmek için çalışacaklara yardım etmek istemeyebilirdi. Endişelerimi Mustafa Kemal'e de anlattım, fakat O, kararını vermişti.

Şöyle bir anlaşmaya vardık: Müfit Kırşehir, Yafa'daki Nişancı Taburu Kumandanı Ahmet Bey'le arkadaşlık kurmaya çalışacak ve ileride ondan faydalanmak çarelerini arıyacaktı. Ben ise bir tehlike vukuunda Şam'a giderek Üstegmen Haydar vasıtasıyla Hakkı Paşa'ya başvuracaktım.

Mustafa Kemal dedi ki:

— Selânik'ten mektup yazarak durumu bildireceğim, sen Müfit'le irtibatı muhafazaya çalışırsın.

**Mustafa Kemal
Makedonya'da**

Mustafa Kemal, Yafa'yı terkederek Mısır'a kaçtı. Hedefi Selânik'ti. Bu maceralı ve oldukça tehlikeli seyahatin hikâyesini

sini ve Makedonya'daki siyasî faaliyetlerini kendi ağzından birçok defalar dinlemişimdir. Özet olarak aşağıya naklediyorum:

Mustafa Kemal Mısır'da pek az kaldı. Vapurla Pire'ye geldi, oradan Selânik'e kalkan Yunan bandıralı başka bir vapura atladı. Daha önce sınıf arkadaşımız Kurmay Yüzbaşı Tevfik'e üç kelimelik Fransızca bir telgraf çekti. Tevfik, hüviyetini saklayarak bir kayıkla vapura geldi. Biraz sonra iki arkadaş Gümrük rıhtımına çıktılar. Gümrük, yolcu ve inzibat kordonundan geçmek kolay değildi. Fakat daha evvel haberli olan Selânik Merkez Kumandan Muavini Mümtaz Yüzbaşı Cemil Süleymaniye (Uybadın) onları kolayca bu kordondan geçirmeye muvaffak oldu. Doğruca Sanayi Okulu karşısındaki evine geldi. Zavallı Zübeyde Hanım, çocuğunu birdenbire karşısında görünce şaşırmıştı. Mustafa Kemal, annesini teskin etti. Tehlike yoktu.

Bir kaç gün evde saklandı. Sınıf arkadaşımız Kurmay Yüzbaşı Kemal Ohri'yi çağırarak kendisiyle konuştu. Onunla beraber bir gece vakti gizlice Şükrü Paşa'nın evine gittiler. Paşa'nın huzuruna Mustafa Kemal yalnız çıktı. Durumu anlattı. Fakat tahmin ettiğim gibi müspet bir sonuç alamadı. Paşa'nın cevabı şu olmuştu:

— Ben bir şey yapamam, yalnız senin yapacaklarını hüsnü telâkki ederim.

Mustafa Kemal, kendisini dışarıda bekliyen Kemal Ohri ile gece karanlığında evine döndü. Yüzbaşı Ohri, delâlet ettiği işin böyle bir netice vermiş olmasından müteessirdi. Af diledi. Mustafa Kemal, arkadaşını teselli etti:

— Git, Tevfik ile Cemil'i bul, vaziyeti haber ver. Henüz bir şey kaybedilmiş değildir. Yarın Erkânı Harp Miralayı Hasan Bey'i göreceğim.

Hasan Bey, 'Selânik Rüştîyesi'ni bitirdikten sonra, İstanbul'a gitmek istediği zaman Manastır İdadisi'ni tavsiye eden subaydı. Ertesi günü resmî üniformalarını giydi, 3. Ordu Müşiriyet Dairesi'ne gitti. Kendisini zorlukla tanıtabildi. Düşüğü tehlikeli durumu bütün açıklığı ile anlattı.

— Ben milletime daha faydalı olabilmek için her şeyi göze alarak buraya geldim. Eğer bana yardım elinizi uzatmazsanız, hayatım ve mesleğim tehlikeye girer. Beni ancak siz kurtarabilirsiniz.

Dedi. Hasan Bey, kendisine yardım elini uzattı.

Kurmay Albay Hasan Bey'i, bilâhare ben de Selânik'te 3. Ordu Müşiriyet Dairesi'nde tanıdım. Onunla beraber çalıştım ve dost oldum. Hasan Bey, memlekette inkılâp olmasını isteyen ve bu uğurda çalışanları desteklemekten zevk alan vatanperver bir askerdı.

Mustafa Kemal'den, Schrender birahanesinde tanıştığımız zengin bir Hristiyan Arap ailesi vasıtasıyla gönderdiği kısa mektubu aldığım zaman ne kadar sevinmiştim. Arkadaşım, dört ay Selânik'te hava tebdili raporu aldığını yazıyordu. Durumu Müfid'e de bildirmemi, her ihtimale karşı Yafa Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet Bey'le teması sıkılaştırmasını istiyordu.

Trabzonlu Halil Rifat, gizlice Yafa'ya gitti. Durumu Müfit Kırşehir'e bildirdi.

Mustafa Kemal, dört ay izin aldıktan sonra Selânik'te faaliyeteye geçti. Topçu Subayı Hüsrev Sami (Cumhuriyet Devrinde Milletvekili Hüsrev Kızıldoğan), Harb Okulu'ndan sınıf arkadaşımız Ömer Naci'yi, o tarihte Selânik Askerî Rüştîyesi'nde tarih ve edebiyat hocalığı yapan yine sınıf arkadaşlarımızdan Yüzbaşı İsmail Hakkı'yı buldu. Onlar vasıtasıyla Selânik Askerî Rüştîyesi Müdürü Binbaşı Bursalı Tahir (1908 Meşrutiyet Inkılâbı'ndan sonra milletvekili ve Osmanlı Müellifleri adlı ünlü eserin yazarı), Muallim Mektebi Müdürü Hoca Ma-

hir'le tanıtsı. «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti» nin Makedonya'daki ilk şubesini İsmail Hakkı'nın evinde birlikte kurdular. O gün kuruluş toplantısında hazır bulunan Hüsrev Kızıldoğan olayı özet olarak şöyle anlatır:

«Müzakereyi Mustafa Kemal açtı. Memleketin genel durumunu, Rumeli ahvalini, İkinci Sultan Hamid'in mahiyetini kısaca açıkladıktan sonra dedi ki:

— Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor, hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlâl vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih, bugün biz evlâtlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleyle başladık. Buraya da Cemiyetin esaslarını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilâtı taazzuv ettirmek zarurîdir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilâl ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılmak, hulâsa vatanı kurtarmak için sizi vazifeye dâvet ediyorum.»

Sonra Hüsrev Sami'nin tabancası bir masaya konarak birer birer silâhı alıp öpmüşler ve onun üzerine yemin etmişler.

Mustafa Kemal 5. Ordu'ya Dönmek Zorunda Kalıyor

Biran önce Makedonya'ya geçmek ve arkadaşım Mustafa Kemal'e mülâki olmak için gayret

sarf ediyordum. Babama sık sık mektup yazıyor, Serasker Rıza Paşa'ya başvurmasını ve 5. Ordu Müşiri Hakkı Paşa nezdinde tavassutta bulunmasını rica ediyordum. Mustafa Kemal kaçtıktan sonra iki defa Şam'a gittim. Oğlu Haydar vasıtasıyla Paşa'nın huzuruna çıktım. Fakat olumlu bir sonuç alamadım. Her defasında:

— Oğlum, biraz sabırlı olunuz.

Tavsiyesinde bulunuyordu. Ben de me'yus ve mükedder, Beyrut'a dönüyordum.

İşte, böyle günlerinde birinde, Haydar, bulunduğum bölge geldi. Telâşlı bir hali vardı. Vakit öğle üzeri idi.

— Fuat Bey, sizinle derhal konuşmak istiyorum.

Dedi. Beraberce karargâhtan çıktık. Yolda şu haberi verdi: İstanbul'dan 5. Ordu'ya gelen bir emirde Mustafa Kemal'in nerede olduğu soruluyordu. Yafa'ya tahkik için bir subay gönderilmişti, ama adı gizli tutuluyordu. Öğrenememişti.

— Baban bu işe ne diyor?

Dedim. Cesaret edip konuşamamıştı. Fakat İstanbul'dan gelen emre karşı duracağını sanmıyordu. Beni de bir telâş aldı. Ne yapabilirdim? Yafa'ya gitmeği düşündüm. Sonra aksi bir tesir yapması aklıma geldi, vazgeçtim. Emin bir vasıta ile ve derhal Müfit Kırşehir'e haber saldim. Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet Bey'e çok önemli bir vazife düştüğünü hatırlatmasını bildirdim. Tahkik için Yafa'ya gönderilen subayı ikna edebilirse, tehlike çok daha azalabilirdi.

Mustafa Kemal, Suriye'ye döndükten sonra hakikî durumu öğrendim. Firarı İstanbul'da duyulunca, derhal harekete geçilmiş ve diğer taraftan da tevkif için Selânik'e emir verilmişti. İstanbul, 3. Ordu Sıhhiye Dairesi Başkanı İskender Paşa tarafından verilen dört aylık mezuniyet raporunu tanımak istemiyordu. Çünkü Selânik'e izinsiz gelmişti. İskender Paşa da:

— Bana gelen istidada bu zabîtin hangi orduya mensup olduğuna dair bir kayıt yoktu.

Diyordu. Doğru idi ama, işin içyüzünü biliyordu. Kurmay Albay Hasan Bey, Mustafa Kemal Selânik'e gelir gelmez kendisine müracaat ettiği zaman:

— Müşirliğe bir istida ile müracaat ediniz. Hastalığınızı ileri sürerek hava tebdili talebinde bulununuz. Fakat istidanızı sadece Erkân-ı harbiye Yüzbaşısı Mustafa Kemal diye imzalayınız. Ben bu istidayı Sıhhiye Dairesine havale ettirir ayrıca Doktor İskender Paşa'yı da görürüm.

Tavsiyesinde bulunmuştu. Hasan Bey işi böylece yoluna koymuştu.

Hasan Bey yine bir ağabeylik yapmış, sınıf arkadaşlarımızdan Mümtaz Yüzbaşı Cemil Süleymaniye'yi (Uybadın) çağırarak İstanbul'dan gelen emri göstermiş, onun vasıtasıyla, Mustafa Kemal'e haber yollayarak biran evvel gizlice Selânik'i terketmesini ve görevi başına dönmesini bildirmişti. Esasen yapacak bir şey kalmamıştı. Yafa'ya döndü.

Arkadaşımız Müfit, kendisine havale edilen vazifeyi pek güzel yapmış, Nişancı Taburu Kumandanı Binbaşı Ahmet Bey'i iknaa muvaffak olmuştu. Ahmet Bey, genç erkân-ı harbiye yüzbaşısının nerede olduğunu soran İstanbul'a, Mısır hududunda Bir-i Sebi'de kıt'alarının başında olduğu cevabını vermişti. Tahkikat için gizlice Yafa'ya gönderilen subay da aynı mealde bir evrakla Şam'a dönmüştü. Şimdi bu iyi kalbli ve vatanperver subayın adını hatırlayamıyorum.

Müşir Hakkı Paşa burada da hüsn-ü niyetini göstermiş, hakikî durumu çok iyi bildiği halde, tahkikat için gönderdiği subayın getirdiği malûmatı kâfi bulmuş, herhangi bir tahkikata lüzum görmemişti. Yalnız Mustafa Kemal, aylar sonra topçu stajı için Şam'a döndüğü zaman kendisine serzenişte bulunmuş:

— Mustafa Kemal Efendi oğlum, beni daha önce haberdar edebilirdiniz. Müşkül durumda bıraktınız.

Demiştir.

Mustafa Kemal. Yafa'ya gelir gelmez, orada hiç vakit kaybetmeden bir miktar kuvvetle Mısır hududuna hareket etmiş, bu suretle kendisine iyiliği dokunan Binbaşı Ahmet Bey'i de sorumluluktan kurtarmıştı. O sıralarda Akabe ile Tûrusinâ yarımadasının doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu'na mı, yoksa Mısır Hidivliği'ne mi ait olduğu konusu üzerinde sert tartışmalar oluyordu. İngiltere şiddetli ve müddetli notalar yağdırıyordu. Bir-i sebi'deki Türk kıt'aları, Akabe'ye kadar olan o mntakayı ellerinde bulunduruyorlardı.

Mustafa Kemal'den bir iki ay haber alamadım. Nihayet iş küllendi, O da meydana çıktı. Müfit ile beraber Beyrut'a geldiler. Bir kaç gün bizde misafir kaldılar. Akdeniz'in en şirin limanlarından biri olarak şöhret bulan Beyrut'un tadını işte o zaman çıkardık. 15 temmuz 1906 (2 temmuz 1322) da arkadaşlarla birlikte çektiğimiz, Atatürk albümlerinde yer alan meşhur fotoğraf, o günlerin bir hatırasıdır.

Odanın bir köşesinde asılı duran o resme baktığım zamanu, genç subaylığımızda geçirdiğimiz acı ve tatlı günler. hayalimde canlanır.

Mustafa Kemal Hakiki Bir Türk Milliyetçisi İdi

Mustafa Kemal samimi bir
Türk milliyetçisi idi. Bunun en
canlı misaline Yafa'da şahit ol-

dum. Cumhuriyet Devrinde Çankaya'da bir kaç defa da ayrıntıları ile kendisinden dinledim.

Mustafa Kemal, 5. Ordu'da Arap ırkından olan askerlere daha özel muamele yapıldığını ve Anadolu çocuklarından daha üstün tutulduklarını gördükçe müteessir oluyordu.

— Osmanlılığın telkîn ettiği bu aşağılık duygudan ne zaman kurtulacağız?

Diyordu. Aynı ıstırapı ben de duyuyordum. Bir gün, piyade stajını yaptığı Yafa'ya gittim. Piyade acemi devresi henüz yeni başlamıştı. Çoğunluğu o bölgeden toplanmış olan Arap gençleri teşkil ediyordu. Eğitim kadrosu ise Anadolu'lu kıta çavuşları olan Türk gençlerinden kurulmuştu. Mustafa Kemal'in bölüğünde alaydan yetişmiş Mokedonya Türklerinden yaşlı bir yüzbaşı vardı. Uzun yıllar 5. Ordu mıntıkasında kadığı halde Rumeli şivesini değiştirmemişti. Yüzbaşı, Anadolu'lu kıta çavuşlarına karşı şiddetli davranıyor, yeni erlere karşı ise lüzumundan fazla müsamaha gösteriyordu. Onların azarlanmasına, hırpalanmasına gönlü razı olmuyordu. Adını bu gün pek hatırlayamadığım bu yüzbaşayı ben de tanıdım. Fena

bir adam değildi. Talimlerde, Türkçe bilmedikleri için verilen emirleri anlayamayan bazı erlerin yalnız hareketleri kıta çavuşlarının biraz sert davranmalarına yol açıyordu. Bunu gören yüzbaşı da çavuşları ağza alınmyacak sözlerle haşlıyordu. Bir gün Müfit Kırşehir (Özdeş) dayanamamış:

— Arkadaş, demişti. Senin bu yaptığın hareket doğru değil.

Aynı uyarmayı, daha ciddî olarak Mustafa Kemal de yapmış, fakat bir etkisi olmamıştı. Bana bu bilgiyi veren Mustafa Kemal, bir hafta on gün önce cereyan eden bir olayı şöyle anlattı:

«Bir gün, Makedonyalı yüzbaşı, kıta çavuşlarından birini bölük kumandanlığı odasına çağırttı. Müfit'le ben de orada idik. Çavuş sağlam yapılı ve yakışıklı bir Türk delikanlısı idi. Yüzbaşı gencin izzetinefsini kıracak şekilde azarlamağa başladı. Daha ziyade mensûb olduğu ırka hücum ediyordu.

— Sen, diyordu, nasıl olur da necip Arap kavmine mensup Peygamber efendimizin mübarek soyundan gelen bu çocuklara sert davranır, ağır sözler söylersin? Kendini iyi bil. Sen onların ayağına su bile dökemezsin.

Gibi gittikçe manasızlaşan sözlerle hakaret ediyordu. Sesi yükseldikçe yükseliyordu. Çavuşun yüzündeki ifadeye baktım. Önce bir babaya duyulan saygının samimiyeti okunan çizgiler sertleşmeğe, içten gelen bir isyanın ateşleri gözlerinde okunmağa başladı. Fakat gerçek itaatin senbolü olan her Türk askeri gibi iç duygularını gemlemeğe çalıştı. Göz pınarlarında tanelenen yaşlar yanaklarına döküldü. Dayanamadım.

— Yüzbaşı efendi, susunuz!

Diye bağırdım. Birden şaşırdı. Sözlerinin bizden tavsib görmesini beklediği anlaşılıyordu.

— Yoksa fena bir şey mi söyledim?

— Evet, çok fena hareket ettiniz. Buna hakkınız yok. Bu erlerin bağlı bulunduğu Arap kavmi birçok bakımdan necip

~~olabilir. Fakat senin de benim de, Müfid'in de ve çavuşun da mensûb olduğumuz kavmin de büyük ve asil bir millet olduğu asla inkâr edilmez bir gerçektir.~~

Yüzbaşı başını önüne eğdi, utanmıştı.»

Çok yıllar sonra, bir gün Ankara'da beni de şahit gösterek anlattığı bu hakiki olay karşısında görüşü şu idi: Bu ve buna benzer hadiseler, Türk aydınlarının kendi kendisini bilmesinden ve başka milletlerde şu veya bu sebeple üstünlük olduğunu sanarak, kendini onlardan aşağı görmesinden doğmaktadır. Bu yanlış görüşe son vermek için Türklüğümüzü bütün asaleti ve tarihi ile tanımak ve tanıtmak şarttır.

Mustafa Kemal'in, Türk Tarih Kurumunu teşkilinin en büyük âmilini bu asil düşüncede aramalıdır. Türk milletinin asaletine, büyüklüğüne bütün Türklerin inanmasını ve bunu iftiharla savunmasını hayatı boyunca gaye bilmiştir. Milletine:

— Ne mutlu Türküm diyene!

Hitabıyla seslendiği zaman, buna bütün mevcudiyeti ve samimiyeti ile inanmıştı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

**Topçu Stajına Mustafa
Kemal Şam'da, Ben
Selânik'te Başladık**

Topçu stajını yapmak üzere Selânik'e tâyin olundum. Benim için bir nimet olan bu tâyinde 5. Ordu Kumandanı Müşir (Mareşal) Hakkı

Paşa'nın büyük yardımı olduğunu hemen söylemeliyim. Mustafa Kemal de topçu stajı için 14 kasım 1906'da Şam'a gitti. Böylece geçici bir süre için birbirimizden ayrılmış olduk. Fakat teması muhafaz ettik. Birbirimize sık sık mektup yazdık.

Selânik'e geldiğim zaman, teyzemin damadı Evranos zâde Rahmi (Meşrutiyetin ilânından sonra milletvekili, Birinci Dünya Savaşı'nda İzmir Valiliğinde bulunmuş olan İttihatçı liderlerden) Bey'in şehrin biraz dışında ve Küçük Karaburun tarafındaki koağına misafir oldum. Uzun müddet orada kaldım. Bu konağın civarında Alatini'nin köşkü vardı. Geniş ve ağaçlıklı bir bahçe içinde güzel bir bina idi. Önünden çok kere geçtiğim bu binada Sultan Hamid'in menfa hayatının geçeceğini nereden tahmin edebilirdim?

İki gün sonra, sınıf arkadaşım Tevfik Selânik'i buldum. 15. Topçu Alayı'nın batarya kumandanı idi. Derhal yerine getirmeye mecbur olduğum bir vazifem vardı. Mustafa Kemal, benimle bir miktar para ile iki parça hediye göndermişti. Hediyelerden biri Suriye yapısı dört tarafı gümüş sırmalarla işlemeli başörtü idi. Bunları annesine teslim edecek, sonra belirli zamanlarda uğrıyarak hal hatır soracaktım.

Tevfik ile beraber Zübeyde Hanım'ı ziyaret ettik. Tevfik:

— Bak vâlide hanım, size kimi getirdim, bakalım, tanıyacak mısın?

Dedi. Zübeyde Hanım yüzüme dikkatle baktı, sonra:

— A... Elbette tanıdım. Mustafa'mın sınıf arkadaşı Salacaklı Fuat.

Cevabımı verince şaşırdım. Çünkü kendisini ilk defa görüyordum. Aynı şaşkınlık Tevfik'te de vardı. Elini öptük, o da bizim yüzümüzden gözümüzden öptü. Oğlunu sordu, tafsilât istedi. Girdiğimiz odada sedef işlemeli ceviz sehpanın üzerinde ve basit bir çerçevenin içinde Beyrut'ta arkadaşlarla beraber son çektiğimiz fotoğraf duruyordu. Demek Mustafa Kemal bir tanesini de annesine göndermişti. Fakat grupta bulunanların isimleri yazılı değildi. Ayakta duranlara şöyle bir baktı. Parmığı ile işaret ederek:

— İşte, bu senin, dedi. Fakat oğlum ben seni daha evvel-den tanıyorum.

Konsolun gözünü çekti, bir albüm çıkardı, bir sahifesini açtı. Burada benim Harp Akademî'sinin üçüncü sınıfında talebe iken Babam İsmail Fazıl Paşa ile birlikte çektiğimiz fotoğraf duruyordu. Altında şu yazılar vardı: «Muazzez kardeşim ve sınıf refikim Mustafa Kemal'e. Ali Fuat Salacak». Adımı nasıl öğrendiğini o zaman anladım.

Mustafa Kemal gibi bir evlât doğurmuş olan bu büyük Türk anası, şükranla kaydetmeliyim ki, bana olan sevgi ve iltifatını ölünceye kadar esirgememiştir. Bazan Selânik'te fazlaca geç kaldığımız, hattâ sabahladığımız geceler olmuştur. O zaman evime gitmez, burada kalırdım. Bizi kendisi karşılar, önce beni haşlar:

— Fuat çocuğum, kendinize hiç bakmıyorsunuz, böyle sabahlara kadar kalınır mı? Hasta olacaksınız.

Diye çıkışır, sonra, kahvaltı yapmadan işe gitmememizi sıkı sıkıya tenbih ederdi.

**İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne
Nasıl Girdim?**

Selânik'te İstanbul Harbiye-
si'nde beraber okuduğumuz
bir hayli arkadaşla rastla-

dım. Bana hep Mustafa Kemal'den söz açıyorlar:

— Ne vakit gelecek?

Diye soruyorlardı. Arkadaşların çoğunluğu, 3. Ordu Müşiriyeti Merkezi'ne yakın yerlerde kıta görevi almışlardı. Bazıları da askerî rüştiyelere öğretmen olarak tâyin edilmişlerdi. Arkadaşlar, kendilerinden yüksek rütbeli subaylarla sıkı temas ve dostluk kurmuşlardı. Bir kaç defa çeşitli meslek ve rütbelerdeki genç ve yaşlı subayları içkili bir gazinoda aynı masa etrafında toplanmış, hararetili hararetili konuşurlarken görmüştüm. İçlerinde bir kaç da sivil vardı. Makedonya'da, bizim Suriye'de alıştığımız hayattan daha başka bir hayat vardı. Sesler daha yüksek çıkıyordu. Mustafa Kemal'in Suriye'den neden kaçmış ve her tehlikeyi göze almış olduğunu daha iyi anlıyordum. Arkadaşımın hakkı vardı. Hürriyet mücadelesi için en müsait iklim Makedonya idi.

Selânik'e geldikten kısa bir müddet sonra Rahmi Bey'in dostlarıyla tanıştım. Bunların arasında Talât (İttihat ve Terakki Partisi liderlerinden, Birinci Dünya Savaşı'nda Sadrâzam olan Talât Paşa), Mithat Şükrü (İttihat ve Terakki Genel Sekreterlerinden, Cumhuriyet Devrinde Milletvekili), Necmettin Molla ve saire de vardı. Talât, evvelce Edirne postahanesinde memur iken Selânik'e sürülmüştü. Kısa bir inceleme bana Rahmi Bey ve arkadaşlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin memleket dahilindeki merkezini iki yıl önce kurmuş olduklarını öğretti. Mustafa Kemal'in, daha okul sıralarında iken telkinlerde bulunduğu arkadaşların ve bilâhare Suriye'den kaçarak Selânik'e bir şubesini kurduğu «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti» üyelerinin, İttihat ve Terakki'ye geçtiklerini anladım. Ömer Naci, bir gün bana bunu kapalı bir şekilde açıkladı. Mustafa Kemal'in de İttihatçılara katılacağına ina-

nyor, bu suretle kuvvetli bir teşkilât kurulbileceği kanısını taşıyordu.

Talât Bey'le bir kaç hafta içinde dost oldum. Benim üzerinde namuslu, zeki, hamiyetli ve vatanını çok seven bir insan olduğu intibaimı bıraktı. Hayatta ve bilhassa Birinci Dünya Savaşı arifesinde attığı yanlış ve hatalı adımlara rağmen bu ilk intibaimı hâlâ muhafaza ederim.

Bir gün 15. Topçu Alayı'nın 6. Batarya Kumandanı Kurmay Yüzbaşı Tevfik Selânik'le beraber topçu kışlasından çıkmış, şehre dönüyorduk. Oradan burada konuşurken söz döndü doluştu, Mustafa Kemal'in çocukluk hayatına intikal etti. Selânik Rüştüyesi'ne devam ederlerken bir kıza âşık olduklarını balandıra ballandıra anlatıyordu. Kulekapı mahallesinde bir genç kıza tamamen plâtonik olarak gönüllerini kaptırmışlardı.

— O kız bizim için uğur perisi idi. Akşam üzeri mektepten çıktıktan sonra mutlaka onun penceresi altından geçerdik. Eğer kendisini pencerede görürsek, işlerimizin uğurlu gideceğine inanırdık. Kız hakikaten güzel mi idi, yoksa bize mi öyle gelirdi, bilmiyorum. Mustafa Kemal çok güzel olduğuna kanıdi.

Diyordu. Sohbeti koyulaştırdık. Yolarımızın ayrılacağı kavşağa geldiğimiz halde konuyu ne değiştirebilmiş ve ne de kesebilmiştik. *Tevfik dedi ki:*

— Hikâyenin sonunu öğrenmek istersen, atlarımızı bizim semte doğru sürelim.

Kızın evini geçtik, fakat pencerede kimse yoktu. Tevfik'i kapısının önünde bıraktıktan sonra yirmi otuz at boyu yol aldım. Meğer Talât Bey'in de evi bu mahallede imiş, açık bir pencere önünde oturuyordu. Beni görünce:

— Fuat Bey, buyurmaz mısınız?

Diye seslendi. Kıramadım, dâvetini kabul ettim. Atımı arkamdan gelen seyisimle kışlaya gönderdim. Talât aşağıya inip kapıyı açmıştı, içeriye buyur etti. Bu akşam bazı yakın

ve mutemet arkadaşlarını da çağırmiş olduğunu söyledi. Hakikaten biraz sonra içlerinde eski ve yeni tanıdıklarım da bulunan dâvetliler birer ikişer geldiler. Akşam yemeğini mütevazı bir masada beraberce yedik. Yemekte başlıyan konuşmalar gece yarısına kadar sürdü. *Hattâ kendi kendimize bazı kararlar bile aldık.* Konu, anayasanın tekrar yürürlüğe konulması için, Sultan Hamid'i zorlayacak tedbirleri nasıl alabileceğimizdi.

Toplantıda Selânik Mıntakası Kurmay Başkanı Kolağası Hafız Hakkı (Birinci Dünya Savaşı'nda Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa), Manastır mıntakası erkânı harbiyesinden gelen Enver (Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa) ve Mithat Şükrü Beyler de vardı.

Yarı geceden sonra benim de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmem merasimi de ikmal edilmişti.

**Liderden Yoksun Bir
İhtilâl Fırkası Ve
Mustafa Kemal**

Ertesi günü cuma idi. Öğleden sonra Genel Merkez toplantısı vardı. Toplantılar, çoğunlukla Talât Bey'in evinde yapıliyordu. Bunun başlıca sebebi, binanın şehrin bir köşesinde ve emin bir yerde olmasıydı. İçtimaa ilk defa beni de çağırdılar. Talât, kendisinden ayrılırken:

— Muhakkak gelmelisiniz, sizi arkadaşlara takdim edeceğim.

Demişti. Hatırımda kaldığına göre, hazır bulunanlar arasında Kurmay Binbaşı Cemal (Birinci Dünya Savaşı'nda Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa), Binbaşı Enver (Paşa), Hafız Hakkı (Paşa), Yarbay Nişli Faik (Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde şehit olan Faik Paşa) Üsteğmen İsmail Canbulat (Birinci Dünya Savaşı'nda Talât Paşa Kabinesinin İçişleri Bakanı, Cumhuriyet Devrinde Mil-

letvekili. İzmir suikası olayında idam edilmiştir.) ve sivillerden Talât (Paşa), Rahmi, Mithat Şükrü Beyler'le şimdi isimlerini hatırlayamadığım bazı arkadaşlar vardı.

Müzakereyi Talât Bey'in idare edeceği anlaşılıyordu. Nitekim öyle oldu. Talât, o babacan ve cana yakın tavrıyla, önce beni cemiyetin yeni bir üyesi olarak takdim etti. Arkadaşlar birer birer gelerek tebrik ettiler. Başarılar dilediler. Enver hararetle elimi sıktı:

— Ağabeyiniz Mehmet Ali Bey'den bir haber var mı, nasıllar?

Diye sordu. Mehmet Ali ağabeyim, Enver'in sınıf arkadaşları idi.

Müzakere konusu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris'teki merkezi ile olan anlaşmazlıklardı. Anlaşmazlığın, Paris'in Rumeli'nin özelliğine vukufsuzluğundan meydana geldiği ileri sürülüyordu. Paris merkezi, işlerin acele ve intizamsız yürütüldüğünden şikâyetçi idi. Halbuki çeşitli bölgelerde değerli kurmay subaylarla, işbilir kaza kaymakamlarının himmetiyle Rumeli'nin her tarafında ve özellikle 3. Ordu mntakasında teşkilât tamamlanmış sayılabilirdi.

Tartışmalar sonunda Paris'ten, Rumeli'deki durumu yakından görmek ve izlemek üzere yetkili bir temsilcinin acele ve gizlice Selânik'e gönderilmesi için teşebbüslerde bulunulmasına karar verildi, bir de cemiyetin yüksek idaresinin Paris'te mi, yoksa Selânik'te mi olması konusu vardı ki, bunun üzerinde bir hayli söz söylendi. Talât:

— Selânik'te bulunmasında türlü faydalar vardır.

Diyor, ittifaka yakın bir çoğunluk da kendisini destekliyordu. Selânik'te bulunmasına ben de taraftar oldum. Eğer bir ihtilâl mukadderse, bunun sevk-ü idaresi muhakkak memleket dahilinde olması zarureti vardı. Bu konudaki nihaî karar, Paris'ten gelecek cevabı beklemek üzere ertelendi. Sonra çeşitli mevzulara geçildi, esastan ziyade detaylar üzerinde duruldu.

O gece sabaha karşı, Rahmi Bey'le birlikte eve döndük. Yolda:

— Lider kim?

Diye sordum. Rahmi Bey biraz duraklar gibi oldu.

— Lider, yok dedi. Fakat sen de anlıyorsun ki, Talât insiyatifi kendi elinde tutmak istiyor.

Cevabını verdi. Rahmi Bey toplantıda adı açıklanmamakla beraber Paris'ten gizlice gelecek yetkili temsilcinin adını ve hüviyetini de biliyordu. Bu Doktor Nazım'dı (İttihatçı liderlerden, İzmir suikası olayında idam edilmiştir). Ben Nazım'ın adını Ömer Naci'den duymuştum ama, kendisini tanıyordum.

Sabahı müjdeliyen horozlar öterken yatağıma girdim. Bir kaç saat kestirecek, sonra kışlaya dönecektim. Fakat uyumak kabil değildi.

Düşünüyordum, ilk defa böyle şümüllü, içte ve dışta teşkilâtı bulunan ve ileride bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsayacak olan bir ihtilâl fırkasıyla karşılaşmış, karşılaşmış değil de, onun faal bir üyesi olmuş ve en hayatî toplantılarından birine katılmışım. Hemen söylemeliyim ki, bu toplantı beri hayal kırıklığına uğrattı. Büyük bir ihtilâl merkezinde, ihtilâlin ana hatları ve prensiplerinden ziyade ayrıntılar üzerinde ısrarla durulması dikkat nazarımı çekmişti. Toplantıda pek az konuşmuş, yalnız bir sual sormuştum:

— Sultan Hamid'i, meşrutiyeti iadeye zorladık, kabul ettirdik. Peki sonra ne olacak, ne yapacağız?

— Sonrası kolay.

Deyip geçivermişlerdi. Kolay olan ne idi? Bunu izah etmek lüzumunu duymamışlardı.

Sonra Genel Merkez üyelerine, her hususta hâkim ve lider vasfını haiz bir kimseyi de ne yalan söyliyeyim, görememişim. Eve dönerken Rahmi Bey'e de liderin kim olduğunu bunun için sormuştum.

Talât, zekâsı, çalışkanlığı, soğukkanlılığı ve özellikle arabuluculuğu ile belki müzakerelerin selâmetini sağlıyordu. Namuslu ve vatanperver de olabilirdi. Fakat bütün bu meziyetler, lider olmak için acaba kâfi sayılabilir mi idi?

Ben sanmıyordum?

Bu satırları yazarken, şu hususu bütün samimiyetimle ifade etmek isterim ki, Türk vatanının kurtuluşu için açılan Millî Mücadele'nin daha ilk safhasındaki Amasya Müzakereleri'nde, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde hakikî bir lider olarak ortaya atılan bir Mustafa Kemal'i, o toplulukta görmek mümkün değildi. Hattâ iddia edebilirim ki, Mustafa Kemal'e benzeyen kimse de yoktu.

Dava, Yeni Bir Türk Devleti Çıkarmaktır

Mustafa Kemal, topçu stajını yapmak üzere Şam'a gitmeden önce Beyrut'ta arkadaş muhiti içinde yaptığı toplantılarda:

— Dâva, yıkılmak üzere bulunan bir İmparatorluktan, önce bir Türk Devleti çıkarmaktır.

Demişti. Bu sözlerin taşıdığı büyük mânayı Selânik'e geldikten sonra daha iyi anladım. Bu dâvanın cesaretle ortaya atılması kanısına vardım. Fakat bu tezi savunacak kimseyi bulamadım.

Talât Bey'in evinde yapılan gizli Genel Merkez toplantılarına bir kaç defa daha katıldım. Her defasında şuna şahit oldum: O zamana göre, Genel Merkez'de kalburüstü sayılan şahsiyetlerden hiç biri ihtilâlden önce ve sonra yapılacak işler hakkında kesin prensipler üzerinde durmuyor, durmak istemiyordu. Hattâ konuşulmuyordu. Yalnız Sultan İkinci Abdülhamid'e anayasanın nasıl kabul ettirilebileceği, o da hususî sohbetlerde söz konusu ediliyordu. Halbuki ihtilâl öncesi ve sonrası için sayısız icraat vardı. Bunları şimdiden düşünmek ve

bir karara varmak lâzımdı. Meseleyi kapalı da olsa, ortaya atanların fikirleri ifşaat addediliyor ve arkadaşlar arasında iyi karşılanmıyordu.

— Unutmayınız ki, İttihat ve Terakki âleniyete çıkmış bir cemiyet halini henüz almamıştır. Aldığı gün lüzumlu kararlar verilecektir.

Diyorlardı ve bunun tehlikelerinden bahsediyorlardı. Böyle düşünmeleri de sebepsiz değildi. Bulgar ihtilâl teşkilât ve komiteciliğini iyi bilen subay arkadaşlarla bazı mülkiye âmirlerinin her şeyi saklamak ve gizlemek zihniyeti, İttihatçı üyeler üzerinde etki yapıyor, hâkim oluyordu. Halbuki, Bulgar ihtilâlini hazırlayanlar, sadece yıkıcılığı hedef tutmuşlardı. Geride mükemmel bir şekilde kurulmuş Bulgar devleti ve idaresi vardı. Milleti de ona göre hazırlamışlardı. Bulgar ihtilâl Komitesi, yıkmakla Makedonya'nın Bulgar çoğunluğunu Bulgaristan'a katacaklar ve bu suretle emellerine kavuşmuş olacaktı.

| İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında ise, yıkılmak üzere bulunan bir Osmanlı İmparatorluğu duruyordu. Bu İmparatorluğun içinden bağımsız ve iktisadî bakımdan kendi kendine yeter bir Türk devleti çıkarmak gibi büyük bir gaye vardı. Bu gayeye yalnız anayasanın yürürlüğe konması, yani meşrutiyetin ilânı ile varılamazdı,

Bunları bir kaç defa Genel Merkez'de ileri sürmek istedim, fakat ne yazık ki, dinleyecek pek az kimseyi bulabildim/ En emniyet ettiğim arkadaşlara açıldığım zaman bile:

— Bunları sonra görüşürüz.

Cevabını alıyordum. Arkadaşlarımız meseleler açıklıkla ortaya atıldığı takdirde, daha ihtilâlin başında dağılacaklarından korkuyorlardı.

— Ah, diyordum. bir Mustafa Kemal Selânik'e gelse, eski arkadaşlarımı bir derlese toplasa, bu fikirler, daha kuvvetle müdafaa edilebilir .

Mustafa Kemal Selânik'te Şam'da topçu stajını tamamlayan Mustafa Kemal, 20 haziran 1907 de kolağası oldu. Kolağalığı yüzbaşılık ile binbaşılık arasında bir rütbe idi. 5. Ordu Kurmay Dairesi'ne atanmıştı. Aynı tarihlerde ben de stajımı bitirmiş, Topçu Nümune alayındaki tâbiye öğretmenliği üzerimde kalmak üzere, 3. Ordu Müşirliği Kurmay Dairesi'nde görev almıştım. Bir kaç ay sonra, Sism'da patlak veren isyanı bastırmak amacıyla alelacele teşkil olunmuş nişancı taburuna kumandan tâyin olundum. Rütbem kolağalığına yükseldi. Fakat bizi Selânik'ten olay yerine götürecektir olan «Âsâr-ı Tevfik» zırhlısının gelmesi geciktiği için o sırada Karaferiye bölgesinde birdenbire başkaldıran çetelerin tenkili daha önemli görülmüş, bu sefer Karaferiye kumandanlığına atanmıştım.

İşte bu sıralarda, Mustafa Kemal'den sevinçli bir mektup aldım. Tâyininin 3. Ordu'ya çıkmak üzere olduğunu bildiriyor, Selânik'te kalabilmesi için derhal harekete geçmemi istiyordu.

Mustafa Kemal, sonraları bu tâyinin nasıl olduğunu şöyle, anlatmıştı:

«Bir taraftan Şam'da Erkânı Harbiye Dairesi'nde vazifeme devam ederken, diğer taraftan da bir an önce Makedonya'ya geçmek çarelerini arıyordum. Haydar vasıtasıyla Müşir Hakkı Paşa'ya ricalarımı tekrarlıyordum. Beni daha başka destekleyen arkadaşlar da vardı. Atış talimnamesinin hazırlanmasında gayretlerimi takdir eden Ordu Talim ve Terbiye Heyeti Reisi Miralay Şeref Bey de bunlar arasında idi. O sıralarda Hakkı Paşa'nın Akabe meselesi yüzünden Yıldız Sarayı ile

arası açıldığı ve infisal edeceği şayiaları dolaşıyordu. Eğer Hakkı Paşa ayrılırsa, benim naklim suya düşmüş olacaktı. Teessürüm günden güne artıyordu. Nihayet Hakkı Paşa bir gün beni çağırdı ve sordu:

— Üçüncü Ordu'ya nakletmek istiyormuşsunuz, öyle mi?

— Tensip buyurulursa, evet paşa hazretleri.

Cevabını verdim. Müşir başka bir şey sormadı, fakat hal ve tavrından muvafakat ettiğini anlamıştım. Ertesi günü erken saatlerde beni bulan Haydar, tekmil haberini verdi:

— Bir aksilik çıkmazsa, bu iş tamam.

Allaha şükürler olsun, bir aksilik çıkmadı.»

Mustafa Kemal'den gelen mektubu alır almaz, derhal Rahmi Bey'le görüştüm, Kurmay Dairesi'nde benden boşalan yere arkadaşımın tâyini için tavassut etmesini rica ettim. Rahmi, 3. Ordu Müşiri Hayri Paşa ile ailece görüşüyordu. Esasen ben de Hayri Paşa'nın yardımıyla Selânik'te kalabilmiştim. Mustafa Kemal'i, daha önceden tanıyan Rahmi Bey:

— Bu iş kolay, dedi. Haydi şimdi seninle Talât'a gidelim.

Talât, genç kurmay subayları İttihat ve Terakki içinde toplamayı candan arzuluyordu. O da muvafakat etti. İkisi birden Müşir Hayri Paşa ile onun Kurmay Başkanı Kolonyalı Süleyman Paşazade Ali Rıza Paşa nezdinde teşebbüse geçtiler. Kurmay heyetinde bulunan genç subayların çoğunluğu esasen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faal âzaları idiler. Onlar da ellerinden gelen yardımı yapacaklardı.

Selânik-Zibefce Doğu demiryolları hat müfettişi olan Kolağası Pirlepelî Ali Fethi'yi gördüm. Mustafa Kemal'in Selânik'e geleceğini müjdeledim.

— Haberim var, Binbaşı Cemal söyledi.

Dedi. Demek Talât ve Rahmi Bey'ler Cemiyetin diğer asker üyelerine de haber vermişlerdi.

Karaferiye'ye huzur içinde hareket ettim.

Mustafa Kemal, 16 eylül 1907 de 3. Ordu'ya nakledildi. Ancak Selânik'e daha varmadan Müşirlik Dairesi, onu Manastır'a

tâyin etmişti. Tabii bu bir formalite idi. Çünkü ordu merkezi Manastır'dı. Selânik'te daha yüksek bir makam olmak üzere Müşirlik ve onun maiyetinde bir kurmay heyeti vardı.

Mustafa Kemal Selânik'e gelince, bir kolayını buldular ve kurmay heyetinde görevlendirdiler.

Mustafa Kemal'le Beraber Sınıf arkadaşım Mustafa Kemal'i görmiyeli nerede ise bir yıl olacaktı. Bununla beraber birbirimizi daima aramış, sormuş ve mektuplaşmıştık. Fakat bu bizim için kâfi değildi.

Karaferiye'ye hareketimden önce Zübeyde Hanım'ı ziyaret etmiş, oğlunun geleceği müjdesini, kendisine ilk defa ben vermiştim. O akşam çok işim olduğu halde beni bırakmamış, yemeğe alakoymuştu. İki yıla yakın bir zaman hasret kaldığı yavrucuğuna yakında kavuşacağı için çok memnundu. Bana da dualar etti.

İşyan mintakasına gittiğimi söylediğim zaman:

— Aman oğlum, kendine çok dikkat et, çetelerin dini imanı yoktur.

Diye nasihatlerde bulunmuştu. Çetelerle yapılan müsademelerde nice genç subayların şehit düştüğünü biliyordu.

Mustafa Kemal'in, Selânik'e geldiğini ve 3. Ordu Maiyet Kurmay Heyeti'nde göreve başladığını Karaferiye'de haber aldım. Selânik'le Karaferiye arası trenle üç saatti. Fakat kumanda mevkiini bırakarak arkadaşımı görmeye gidemedim.

Bir perşembe günü akşamı, Karaferiye istasyonunda trenin gelmesini bekliyordum. Trenden çıkan subaylar arasında Mustafa Kemal'i görünce şaşırdım. Sarılıp öpüştük.

— Seni ziyarete geldim.

Dedi. Kaldığım eve gittik. Yemek yedik, bir kaç kadeh içki aldık ve sabaha kadar konuştuk, detleştik. Ben ayrıldıktan sonra 5. Ordu'da olan bitenleri anlattı.

— Beşinci Orduda askerlikten eser kalmamış.

Diyor, acı tenkitlerde bulunuyordu. Ben de Selânik'te geçen sekiz on ayın hikâyesini kendisine naklettim. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne nasıl girdiğimi, Genel Merkez toplantılarını olduğu gibi anlattım. İhtilâl öncesi ve sonrası hazırlıksız bulunduğumuzdan, arkadaşlar arasında lider olacak meziyetlere sahip kimsenin bulunmadığından uzun uzun bahsettim. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin tekrar dirilmesine taraftar olup olmadığını ve bu uğurda gayret sarfedip, etmediğini sordum. Benim de kısmen bildiğim şeyleri tekrarladı. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti hiç bir ilerleme kaydetmediği gibi, onun Selânik'te ilk şubesini kuran arkadaşlar da İttihat ve Terakki içinde eriyip gitmişlerdi. Meselâ Bursalı Tahir Bey, İttihadın bir numaralı üyesi olmuştu.

Paris'teki Cemiyet Merkezinin liderlerinden sayılan Doktor Nazım, dış merkezin yetkili bir temsilcisi olarak Selânik'e gelmiş:

— Tarihte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeri var. Memleket dışında bir hayli neşriyat yaparak kendisini tanıtmıştır. Bu ad altında toplanır çalışırsak, daha iyi netice alırız. İki ayrı cemiyet maksat ve gayeleri bir de olsa, ayrılık manzarası ifade eder.

Diyerek Vatan ve Hürriyet'in Selânik şubesini kuran arkadaşları ikna etmiş, 27 eylül 1907'de iki cemiyet birleşmişti. Mustafa Kemal:

— Bu emrivâkîi kabul zorunda kaldım ve ben de İttihadın bir üyesi oldum.

Dedi. Benim duyduğum endişeleri o da duymuştu. Meşrutiyet iade edilecekti. Bundan şüphe etmiyordu. Sultan Hamid, ister istemez, biraz direndikten sonra razı olacaktı. Eğer razı olmazsa, kan dökülecek, ama yine de Anayasa yürürlüğe girecekti. Diyordu ki:

— Fakat sonra ne olacak? Cemiyetin ne esaslı bir planı ve ne de meşrutiyetten sonra onu tatbik edecek bir lideri var.

Mustafa Kemal, görüşlerini daha ilk günlerde, İttihatçı arkadaşlarına açıklamakta tereddüt etmemiş, fakat o da benim gibi istediği ilgiyi bulamamıştı. Ancak benden çok daha azimli idi ve sonuna kadar mücadele edecektik. Bu kuvveti kendisinde görüyordu.

Millî Misak'ın Esasları

Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı sırasında Türk milletinin emellerini ve maksatlarını özetleyen ve adı İstiklâl Harbi'mizin başından sonuna kadar değişmeyen «Misak-ı Millî» programının ilk müsveddelerini 1920 yılı ocak ayında yazmıştır. Ben, bu tarihî olayı en yakın bilenlerden biriyim. O tarihte Batı Anadolu Kuvayı Milliye Umum Kumandanı idim. Fakat şunu da ifade etmeliyim ki, Mustafa Kemal «Millî Misak» ın esaslarını bu tarihten on üç yıl önce, 1907 de tesbit etmiş, vatanını tehlikeyden kurtarmak için ne gibi çareler düşünüp bulduğunu cesaretle ortaya koymuştur.

Ben aziz arkadaşımın fikirlerini daha Karaferiye'de iken dinledim.

Mustafa Kemal diyor ki:

— Meşrutiyetin ilânı, yeter çare olamaz. Cemiyetin bir siyasî parti haline gelerek hükûmeti, meşrutiyetin ilânından sonra ele alması lâzımdır. Parti, önceden bu vazifesini hazırlamış ve ne yapacağını programlaştırmış olmalıdır. Aksi takdirde, ikinci meşrutiyet de birincisinin akıbetine uğrar.

Öyle ise ne yapılmalıdır? Mustafa Kemal, ilk çare olarak şöyle düşünüyordu: Meşrutiyet, köhneleşmiş ve insicamını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil, aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde otur-tulmak, düşmanlarının, yani büyük devletlerin yapacağı bir tasfiye yerine ihtilâl idaresi kendi başına bir Türk devleti kurmalıdır.

Meşrutiyetten öncesi zamanlardaki Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu şöyle idi: Geçmişte kalan ve devam eden türlü dert ve sorunlar içinde şiddetli bir fırtınaya tutulmuş harap bir gemi gibi idi. Daha önceden bir karar alınmadığı takdirde meşrutiyetin ilânından sonra bu meseleler kendi kendisine çözülecek ve durum daha da fena olacaktı. İç politikamızın bir kör düğümü haline gelmiş olan milliyetler sorunu da çözülecek, devletin menfaatleriyle bağdaşamayacak bir hal alacaktı. İdare, başından sonuna kadar bozuktu. Rumeli'de Bulgaristan, Sırbistan, Avusturya - Macaristan, Karadağ ve Yunanistan ile çevrilmiştik. Halbuki bu devletlere bağlı aynı ırktan azınlıklar, bu kıt'a üzerinde yaşıyorlardı. Bütün bunlar, Rumeli ülkemizden birer parça toprak daha kopararak o devletlerle birleşmekte gayret gösteriyorlar, acele ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun, sadakatine dayandığı ve güvendiği tek unsur, Türklerdi. Bunlar da devleti ayakta tutabilmek için sayısız harplere girmişler ve insanca büyük kayıplara uğramışlardı. Rahatça ziraat yapamadıkları için de fakir düşmüşlerdi. Servet, diğer milletlerin elinde idi. Türk olmayan Müslüman halka da —ki bunların çoğunluğunu Arablar teşkil ediyordu— düşman devletler Müslüman olarak ırk ve ayırma ruhunu aşıyorlardı. Dış duruma gelince; büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmağa çoktan karar vermişlerdi. Planlarını tatbik için kendileri için en müsait zamanı bekliyorlardı. Bunun tatbikatında yine ezilecek ve haklarından mahrum edilecekler, Türkler olacaktı.

Meşrutiyetin ilânından sonra karşı karşıya kalacağı birkaç önemli meseleler hakkında, İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nde mutlak bir kayıtsızlık hüküm sürüyordu. Halbuki rejim değişikliğinde ve ihtilâl sonrasında kararlı, programlı ve kuvvetli liderleri olmazsa, bu rejim değişikliği sonucu, ya anarşiye veya istibdada gidilmiş olacaktı. Sultan İkinci Abdülhamid, Meşrutiyetçilere her şeyi yeniden kurulmaya ve düzeltilmeye muhtaç bir İmparatorluk devredecekti.

Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılacağını da ve bu yıkılışın enkazı altında Türklerin ezileceğini de seziyor ve mütessir oluyordu. Diyordu ki:

— Nüfusun yarısı Türk olmayan ve halbuki geniş bir saha işgal eden devletin bütün ağırlığı ve müdafaası Türkün omuzlarına yükletilmiş, Hristiyan azınlıklar ise, yalnız kendi çıkarlarını sağlamakla kalmıyorlar, komşu ve aynı ırktaki devletlerle birleşmek için fırsat kaçırmak istemiyorlar. Geriye kalan Türkler ve Araplar, ayrı ayrı devletlerin sömürgeleri haline getirilecek, Türkten başka olan unsurlar, düşman devletlerinin tarafını tutacaklar. Şu halde devlet gövdesinin çökmesiyle hasıl olacak enkazın altında ezilip perişan olmak mı, yoksa çoğunluğu Türk olan millî bir sınıra çekilerek burasını mı savunmak daha doğru ve hayırlı olacak? Ben, selâmeti ikinci fikrin tatbik edilmesinde görüyorum.

Mustafa Kemal'in bu sözlerinde çıkan mâna şu idi: Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi işi, Türkün aleyhinde olarak düşmanlarımıza bırakılmamalıdır. Bir ihtilâl sonunda işbaşına geleceği anlaşılan Meşrutiyetçilerin kuracağı idare, cesur bir kararla tasfiye işini kendisi yapmalıdır. Selâmet yolu budur.

Peki, bu tasfiye işini nasıl yapmalıydı? Mustafa Kemal şöyle düşünüyordu:

Rumeli'de Doğu ve Batı Trakya bizde kalacak, Edirne'nin kuzey hudutları Bulgaristan aleyhine düzeltilecek, Arnavutluk, Avusturya - Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlı başkanlığında İstanbul'da toplanacak bir konferansta milliyet çoğunluğu prensipine dayanılarak Osmanlı Rumeli kıtasının Doğu ve Batı Trakya'dan başka kısımları yukarıda adları geçen devletlere bırakılacaktı. Arnavutluk bağımsız olacak, Bosna-Hersek Sırbistan'la Avusturya - Macaristan arasında âdilâne bir surette taksim edilecekti. Anadolu sahilerine yakın olan adalar yeni Türkiye devletinde kalacak,

diğerleri Yunanistan'a verilecekti. Güney hudutlarımız Hatay, Halep ve Musul vilâyetlerini içine alacak, diğerleri Araplara terkedilecekti. Anadolu'nun doğu ve doğu kuzeyinde bir değişiklik olmayacaktı. Yeni Türkiye içinde kalacak olan Rum, Bulgar ve Sırp azınlıkları dışarıda kalan Türklerle mübadele edilecekti.

Eğer meşrutiyetten sonra, Mustafa Kemal'in ileri sürdüğü bu politika takip edilmiş olsaydı, sonuç Türklerin lehinde gelişecek ve yalnız büyük devletlerin değil, Balkanlar ittifakı da bozulacak, Yunanistan sıkı bir surette yeni Türkiye ile anlaşmak zorunda kalacaktı. Sonra milyonlarca Türk, karlı Balkan dağlarında şehit olmayacak, Arabistan çöllerinde kumlara gömülmeyecekti.

— Biliyorum, diyordu. İleriyi görmek istemiyenler, İmparatorluktan toprak fedakârlığı yapılmasını hoş karşılamıyacaklar, hattâ bizi ihanetle itham edecekler olacaktır. Biz buna rağmen, görüşlerimizin Meşrutiyet sonrası için bir program haline getirilmesini sağlamalı ve onu gerek Merkezi Umumi'de ve gerekse arkadaşlar arasında şiddetle müdafaa etmeliyiz.

Mustafa Kemal, o sabah, trenle Karaferiye'den Selânik'e döndü.

Selânik'te Sarf Edilen Müşterek Gayretler

Mustafa Kemal'in Karaferiye'yi ziyaretinden bir iki ay sonra Selânik'teki 3. Süvari Tümeni Kurmay

Başkanlığına tâyin edildim. Kumandanım, Meşrutiyetten sonra Süvari Genel Müfettişi olan Giritli İsmail Paşa idi. Meşrutiyet taraftarı, bilgili ve centilmen bir askerdi. Türkiye'de modern binicilik ilminin kurucularından biri sayılıyordu. Mülhaklarım Süvari Mümtaz Yüzbaşısı Haydar (Kurmay Albaylıktan ve Ceneral Konsolosluktan emekli), Süvari Yüzbaşısı

Cemil (Birinci Dünya Savaşı'nda süvari tugayı kumandanlığında bulunarak başarılar kazanmış olan Cemil Paşa merhum) idi.

Mustafa Kemal ile artık daire komşusu olmuştuk. O Müşiriyet Dairesi'nin kurmay heyetinde, ben de aynı dairenin süvari tümen kumandanlığı kısmında idim. Çoğu günlerimiz beraber geçiyordu. Genel Merkez toplantılarına katılıyor, akşamları, sonradan Hürriyet Meydanı adını alan meydandaki gazinolarda beraberce içiyor, konuşuyorduk. Pirlepelî Ali Fethi de bizimle beraberdi. Başlıca konumuzu, ihtilâl öncesi ve sonrası tatbik edilecek program teşkil ediyordu. Merkezde pek ilgi görmeyen fikirlerimizi burada daha açık ve daha şiddetli olarak savunabiliyorduk. Genç subayların çoğunluğu bu gazinolara çıkıyorlar, türlü memleket meseleleri üzerinde konuşuyorlardı. Yeni yeni arkadaşlar ediniyorduk. Mustafa Kemal, fikirlerini bu arkadaşlara telkin etmek için büyük gayretler sarfediyordu.

Bu toplantıların, bizim için çok önemi vardı. Meselâ:

— Filân yüzbaşını nereden tanıyorsunuz?

Diye sordukları zaman tereddüt etmeden:

— Ya Olimpos Palas'tan, ya Kristal'den veya Yonyo'dan.

Cevabını veriyorduk. Bu, uzun zamanlar dilimize adeta bir pelesenk olmuştu. Bunu en çok tekrarlıyan Ali Fethi idi. Burada ufak bir hâtıramı nakletmek isterim.

Atatürk'ün ölümünden sonra idi. İkimiz de kabinede üye bulunuyorduk. Fethi Okyar Adalet, ben de Bakındırlık Bakanım idim. İstanbul'da çıkan bir dergi Fethi ile yaptığı bir mülâkatı yayınlamıştı. Gazetecinin:

— Atatürk'le Selânik'te nasıl tanıştınız?

Sorusuna şu cevabı vermişti :

— Dostluğumuz gazinolarda başladı. O da ben de genç zabıttık. O tarihlerde 3. Ordu zabıtları arasında içki içmeyen yok gibi idi. Gazinolarda toplanırdık. Bol bol konuşur, memleket meselelerini görüşürdük. Mustafa Kemal'in, yüksek me-

ziyetlerini, fikrî seviyesini sezmek imkânlarını orada buldum.

Bir kabine toplantısından sonra kendisini bir kenara çektim.

— Fethi Bey, dedim, siz Atatürk'ü daha önceden tanımıyor muydunuz?

— Öyle şey olur mu? Nasıl tanımam? Müşterek okul arkadaşımız. Selânik'te geçirdiğimiz o genç zabıtlığımızın heyecanlı ve samimî günlerini hatırlıyordum. Galiba dalgınlığıma geldi. Ağzımdan öyle çıkmış, sonra ben de farkına vardım. Daha doğrusu Refik Bey ikaz etti.

Refik Bey, dediği bizim üyesi olduğumuz kabinenin reisi, yani Başvekil Refik Saydam'dı.

Evet, nerede kalmıştık? Genel Merkez'de, ilgi ile karşılaşmayan fikirlerimizi Olimpos Meydanı'ndaki gazinolarda daha kuvvetle savunma imkânı bulabiliyor, genç subaylara aşılamaaya çalışıyorduk.

İttihat Genel Merkezi'nde bir gün, Mustafa Kemal, ihtilâl sonrası fikirlerini açıkça izah etmek imkânını buldu. Biz de kendisini destekledik. Çünkü ona ve onun ileri sürdüğü fikirlere inanıyorduk. Fakat Merkezi Umumi'deki çoğunluk, ihtilâl sonrası hakkındaki Mustafa Kemal'in konuşmasını bir ayrılık akşamı gibi telâkki etti. Bundan dolayı da daha sonraları bizi Genel Merkez'e dâvet etmez oldular. Bunu, Mustafa Kemal'in Üsküp merkezine ve benim de Manastır'a Merkezi Umumi Rehberi tâyin edilişimizden anlamıştık. Rahmi Bey, bir gün bana :

— Mustafa Kemal çok ileri gidiyor.

Demekten çekinmemişti. Biz, her şeye rağmen doğru bildiğimiz yolda yürüdük.

İhtilâlin Lideri Kim Olmalıydı?

İhtilâli ordu yapacaktı, bunda kimse-
nin şüphesi yoktu. Kanun-u esasinin
yürürlüğe girmesi için padişahı zorlı-
yacak olan yine ordu idi. Orduyu bu işe kim sevkedecekti?

İnkılâpçı genç subaylar. Peki ne vakit harekete geçilecekti? Ve sonra ne olacaktı? İşte, bu sorunun cevabı verilmiyordu. Bir kişinin veya bir kaç kişinin bir an önce ortaya atılması lâzımdı. Fakat İttihat ve Terakki Genel Merkezi, başarı kazanıldığı takdirde büyük bir şöhret kazanacak olan bu bir veya bir kaç kişiyi henüz seçmemişti. Sivilleri bir tarafa bırakırsak, Binbaşı Enver mi olacaktı? Enver idealist, ama o çok toy, toy olduğu kadar da kendisini fazla beğenmiş bir askerdir. Binbaşı Cemal mi? Belki ihtiyatlı görünüyordu ve biraz da mağrurdu.

Mustafa Kemal anlatmıştı. Bir gece, Yonyo gazinosunun üstündeki ufak salonda genç subaylar toplanmışlar, Cemal için:

— Büyük adam, demişlerdi.

Tecrübesi, dünya görüşü, prensipleri ne idi? Bunu soran, araştıran olmamıştı. Hiç unutmam bir gece yine Olimpos gazinosunun büyük bir masasında genç subaylar toplanmıştık. Mustafa Kemal, Ali Fethi, ben ve diğer bazı arkadaşlar vardı. Hem içiyor, hem konuşuyorduk. Konu, döndü, dolaştı, önce İran olaylarına geldi. İran'da hürriyet mücadelesine atılanlar, büyük başarı kazanmışlardı. Muzaffereddin Şah, parlâmentoyu açmak zorunda kalmıştı. Anayasa ilân edilmişti. Venizelos (Yunan devlet ve siyaset adamlarından, bir kaç defa başbakanlık yapmıştır.) Girit'te aynı dâva için ortaya atılmıştı.

Ali Fethi:

— Bizde neden böyle adamlar çıkmaz?

Diye hiddetini ifade etti. Hakikaten neden bizde de böyle adamlar çıkmıyor, cesaretle ortaya atılmıyorlardı? Bunun üzerine nedense masada bir sükût hasıl oldu. Mustafa Kemal, derin bir düşünceye daldı. Arkadaşlardan biri neden sonra ona döndü:

— Ben, senin ne düşündüğünü biliyorum. Muhakkak neden ben çıkmıyayım, diyorsun.

Mustafa Kemal, birden atıldı:

— Evet, öyle düşünüyorum, neden, neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?

Arkadaşımın yüzüne baktım, gayet ciddî idi ve bu sözleri çok yüksek tonla söylemişti. Arkadaşlardan bazıları biraz sonra gazinoyu terkedip gittiler. Kimbilir, belki de daha açık ve daha yüksek sesle konuşmasından endişe etmişlerdi. Yerin kulağı vardı. Üç arkadaş başbaşa kaldık. Mustafa Kemal, Fethi ve ben. Mustafa Kemal aynı şeyi tekrarlıyor, bu arada bizlere de tâviz veriyordu:

— Ne için bizden de çıkmamalı, meselâ sen, meselâ Ali Fuat. Evet neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?

Fethi, biraz da Yonyo gazinosuna gitmemizi teklif etti. Konu, orada da aynı idi.

— Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?

Fethi dayanamadı:

— Çok iyi, çok güzel söylüyorsun, ama artık politikayı bir tarafa bırakalım da biraz eğlenelim.

Halbuki Mustafa Kemal, konuşmak, mütemadiyen konuşmak istiyordu.

— Yok, devam edelim. Hem ihtilâlden bahsediyoruz, hem bu kadar teşkilâta sahibiz, buna mukabil, İstanbul'un tazyiklerine boyun eğiyoruz, ses çıkarmıyoruz. Sonra da İran'daki, Yunanistan'daki hürriyet hareketlerine gıpta ediyoruz. Bir başa hasret çektiğimizzi söylüyoruz, ben baş olabilirim, diye ortaya atıldığım zaman herkes susuyor, sonra da ihtilâlin salâhiyetli kimseleri olduklarını söyliyenerler bir korku içinde çekilip gidiyorlar. Bu nasıl iş? Yok öyle şey, hemen toplanmalı ve bir karar vermeliyiz.

Konuşmalar sabaha kadar devam etti. Ortalık ağarmaya başlarken dağıldık. Fethi evine gitti. Mustafa Kemal beni bırakmadı, kendi evine götürdü. Yolda aynı şeyi tekrarlıyordu:

— Neden bir Mustafa Kemal çıkmasın?

Eve geldik, Zübeyde Hanım, uyumamış, oğlunu bekliyordu.

Mustafa Kemal, Meşrutiyet hareketlerinde lider olmadı. Daha doğrusu yapmadılar. Fakat mukaddes Türk vatanının en korkunç felâketlere sürüklenmek istendiği Mütareke yıllarında, ortaya atılarak 19 mayıs 1919 da Samsun'a çıktı. Hakikî ve samimî bir lider olarak başa geçti. Vatanın ve milletin kurtarılmasına öncülük etti.

Manastır En İleri Merkezdi İttihat ve Terakki'nin ihtilâl sonrasına dair bir planı ve kesin prensipleri olmamasına rağmen teşkilâtını bütün Rumeli'de kurmuş bulunuyordu. 3. Ordu'nun genç subayları İttihadın fiilî kadroları içinde yer almışlardı. 3. Ordu Müşiri Hayri Paşa çoktan ölmüş, yerine Harp Okulu'nda iken Ders Nazırımız olan Yanya'lı Esat (Rahmetli General Esat Bulkat) Paşa, Müşir Vekili olarak tâyin olunmuştu. Manastır Harp Okulu Ders Nazırı Kurmay Binbaşı Vehip (Birinci Dünya Savaşı'nda Ordu Kumandanı Vehip Paşa) Esat Paşa'nın küçük kardeşi idi. Manastır İttihat ve Terakki Merkezi'nin en ileri gelenlerinden olan Vehip Bey, ihtilâl faaliyetlerinde müşkülât çıkarmaması için ağabeyini ikaz etmişti.

Balkan Harbi'nde Yanya Savunması'nda benim, Çanakale Savaşları'nda Mustafa Kemal'in kumandanı olan bu eski asker, çok yıllar sonra bana:

— Üçüncü Ordu kumandanlığını hürriyet hareketlerine engel olmak için değil, bilâkis onu teshil etmek gayesiyle kabul ettim.

Demistir. Olaylar bu sözü ispatlar. Nitekim davranışlarından memnun olmayan ve şüpheyeye düşen padişah, önce Esat Paşa'yı, sonra da Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa'yı haklarında tahkikat yapmak üzere birer bahane ile İstanbul'a çağır-mıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'nın her tarafında göze çarpacak faaliyetli, günlerinin birinde idi. Manas-

tır'ın ileri hareketini diğer merkezlerle bir hizaya getirmek için Merkezî Umumî namına Manastır'a gidecektim. O tarihte Selânik'te subay ve memurların trenle seyahati yasaklanmıştı. Tümen kumandanının da müsaadesini alarak atla gitmeye karar verdim. O sırada Mustafa Kemal de, Serez mintakasında hafiyeler tarafından jurnal edilmiş bir binbaşının tahkikine ordu tarafından memur edilmişti. O akşam, Yonyo'da başbaşa oturduk dertleştik. Hürriyetin bir iki ay içinde ilân edileceği kanaatine vardık. Bunun önüne hiç bir kuvvet geçemeyecekti. Fakat sonrası ne olacaktı? Birbirimizden ayrılırken Mustafa Kemal'in söylediği sözleri hâlâ hatırlarım:

— Fuat, endişelerimin tahakkuk etmesinden korkuyorum. Meşrutiyet ilân edilecek, fakat ondan sonra ne olacak? Hâlâ ortada ne kuvvetli bir teşkilât ve ne de program var. Hattâ ihtilâli temsil edebilecek aralarında anlaşmış bir heyet ve lider yok. İhtilâlden sonraki vaziyet çok fena olacaktır.

Manastır'da bir hafta kadar kaldım. Manastır, ihtilâl faaliyetinde Genel Merkez'in tahmin ettiğinden çok daha ileri idi. Hattâ Kurmay Binbaşı Vehip bana:

— Kuzum Fuat Bey, Genel Merkez'deki arkadaşlar, daha ne bekliyorlar?

Diye sormuştu. Dilimin ucuna kadar geldi. Az daha:

— Lider, bekliyorlar.

Cevabını verecektim.

— Diğer merkezlerin Manastır'la bir hizaya gelmesini bekliyorlar. Merak etmeyiniz.

Dedim. Manastır'a muvasalatımın ertesi günü, teftiş maksadiyle 14. Süvari Alayı'nı Resne'ye kadar götürdüm. Bu tabikatın hedefi başka idi. Uzun yıllar, silâh altında kaldıklarından isyan ederek telgrafhaneyi basan beş altı yüz Redif askerini inzibat altına alacaktım. Redif askerinin kumandanı Kolağası Niyazi (Meşrutiyetten sonra Kahraman-ı Hürriyet namıyla ün kazanmıştır.) Bey'di. Resne'ye varır varmaz, bir kaç koldan kasabayı kuşattım. Sonra beraberime kırk elli atlı

olarak telgrafhaneye doğru süratle ilerledim. Yolda karşıma, âsilerin elebaşlarından bir kaç çavuş çıktı. Ne istediklerini sordum. Uzun yıllar yurtlarından ayrı kalmışlardı. Bir çok defalar terhisleri vaadedildiği halde yerine getirilmemişti.

— Perişan olduk, terhisimizin çaresi ne ise onu istiyoruz. Aksi takdirde kışlalarımıza girmiyeceğiz.

Dediler. Çoğunluğu Anadolu çocukları idi. Eğer terhis edilmezlerse, cebren gideceklerini ısrarla ileri sürüyorlardı. Kendilerine:

— Askerler, bunun tek bir yolu ve kolayı vardır. Eğer dediklerimi dinlerseniz, sizi derhal terhis ederler.

Nedir diye sordular.

— Sizin namınıza, fakat sizin imzanızla Mabeyin Başkâtibi vasıtasıyla padişaha bir telgraf çekeceğim. Bizleri terhis edip memleketimize göndermezseniz, biz de Meşrutiyetçilere katılacağız. Buna razı mısınız?

Razı oldular, telgrafı yazarak altını çavuşlara mühürlettim. Telgraf memuruna Yıldız Sarayı'nı buldurttum. Telgrafı çektirttim. Sonra, telgrafı mühürliyenlerin yanımda kalmasını, diğerlerinin kışlalarına dönmelerini söyledim. Dualar ettiler ve kışlalarına döndüler. Niyazi de memnun oldu.

Çok zaman geçmeden Mabeyin Başkâtibinden Resne telgrafhanesine şu mealde bir cevap geldi:

«Hepinizin derhal terhisi ile memleketlerinize müreffehen gönderilmesi hususunda Ordu-yu Hümayun Müşiriyetine Padişah iradesi tebliğ olunmuştur.»

Bu telgrafı kendilerine, aynen kumandanları Niyazi Bey okudu. İsyan bastırılmıştı ve kimsenin burnu kanamamıştı.

Vatan Veya Silistire Manastır'a döndük. Şehrin methaline
Piyesini Seyrederken ne geldiğimiz zaman orada bulunan
 bir mesirede vaktin geç olmasına
 rağmen Harp Okulu talebelerinin açık havada büyük vatan şa-

iri Namık Kemal'in «Vatan veya Silistire» yi oynadıklarını gördük. Atlarımızdan inerek oyunu büyük heyecanla seyrettik. Talebe efendilerden birinin temsili son sahnesinde:

**Yâre nişandır tenine erlerin
Mevt ise son rütbesidir askerin
Altı da bir üstü de birdir yerin
Arş yiğitler vatan imdadına.**

Mısralarını okurken, yanımdaki subaylar, gözyaşlarını tutamamışlardı. Benim de gözlerim yaşarmıştı. Harp Okulu'ndaki talebelik hayatımız gözümün önünde canlanmıştı. Sınıf arkadaşım Mustafa Kemal ile beraber bu şiirleri, o zaman okumuş, ezberlemiştik. Fakat böyle heyecanla haykıramamıştık.

Ah, o istibdat idaresi ah...

O gece Manastır merkezinde bir toplantı yaptık. Uzun uzun konuştuk. Manastır'daki İttihatçı subaylar, bir hafta on gün içinde meşrutiyeti ilân edeceklerini ileri sürüyorlar, müsaade isteyorlardı. Böyle acele bir hareketin doğru olamayacağı, diğer merkezlerde de hazırlıklarını tamamlanmasından sonra harekete geçilirse, daha müessir olacağı tezini savundum. Genel Merkez'in bu konuda ısrar ettiğini dilimin döndüğü kadar anlatmaya çalıştım ve kabul ettirdim. Yalnız Vehip dedi ki:

— Rica ederim, Fuat Bey, arkadaşlara söyleyiniz. Bu heyecanı daha fazla zapt-ü rapt altında tutmaya imkân yok.

Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın durumunu sordum.

— Onun bir tehlike olacağını ve ondan bir tehlike geleceğini sanmıyoruz.

Cevabını verdi.

Ertesi günü yine atla Selânik'e hareket ettim. Bu yolculuk bir buçuk gün sürdü. Mustafa Kemal'in henüz Serez'den dönmediğini öğrendim.

Meşrutiyetin İlanı Arifesinde Bir iki gün sonra Mustafa
Mustafa Kemal Kemal de Serez'den dönerek
 3. Ordu Müşirliği kurmay

heyetindeki görevine başladı. Mustafa Kemal'in, yakından şahidi olduğum ve bizzat kendi ağzından dinlediğim Serez seyahati şöyle başlamış, şöyle bitmişti:

Serez mıntakasında bir binbaşı istibdat idaresi aleyhinde beyanatta bulunmuş, Sultan Hamid'e atıp tutmuştu.

— Başımızda Sultan Hamid ve onun hafiyelere dayanan idaresi varken, bu memleket terakki edemez. Önce onu başımızdan atmalıyız.

Demişti. Bir casus da bunu saraya jurnal etmişti. Tahkikat yapılması için bu işe o zaman Selânik Merkez Kumandanı olan Yarbay Nazım Bey memur edilmişti. Nazım, Binbaşı Enver'in eniştesi idi. Genel Merkez, Nazım'ı bu işten menetmek çarelerini aradı. Ne olursa olsun, vak'a mahalline gitmemeliydi. İttihatçı subaylardan ve cemiyet üyelerinden Mustafa Necib'e (Bâbıâli baskınında öldürülen İttihatçı fedailerden) görev verildi.

O gün, Müşirlik Dairesi'nden çıktıktan sonra Rahmi Bey'i gördüm.

— Nazım Bey'in işi halledildi.

Dedi. Fakat nasıl halledildiğine dair bir şey söylemedi. Ben de sormadım. Olayın tafsilâtını o akşam öğrendim. İsmail Canbulat, bir iş bahane ederek Nazım Bey'in evine gitmiş, Enver'in delâletiyle kendisini görmüş, Mustafa Necib de o sırada dışarda bulunuyormuş ve pencereden Merkez Kumandanına ateş etmişti. Olay 29 mayıs 1908 de cereyan etmişti.

Yarbay Nazım İstanbul'a çağırıldı. Olayın tahkikatına bu sefer İstanbul'dan değil, ancak orduca tâyin edilecek bir memurun gidebileceği fikri telkin olundu. Bu vazife Mustafa Ke-

mal'e verildi. Serez Tümeni ve Mıntakası Kumandanı Müşir (Mareşal) İbrahim Paşa idi. Oğlu Albay Nurettin (30 Ağustos 1922 Başkumandanlık Meydan Savaşı'nda 1. Türk Ordusu'na kumanda etmiş olan Nurettin Paşa) Bey de kendisiyle beraber bulunuyordu. Nurettin Bey, İttihatçılarla temas halinde idi.

Mustafa Kemal, önce Serez'e gitti. Müşir İbrahim Paşa'yı ziyaret etti. Mustafa Kemal, kısa bir mülâkattan sonra durumu kavradı. Müşir Paşa, mıntakası dahilinde Sultan Hamid ve idaresi aleyhinde hiç bir ferдин bulunamayacağını padişaha temin etmişti. Buna rağmen bahis konusu binbaşı hakkındaki jurnal, Sultan Hamid'in itimadını sarsacak mahiyette idi. Jurnalda yazılanlar tahakkuk ederse, sonuç İbrahim Paşa'nın aleyhinde olurdu.

Paşa'nın endişesini iyice sezen Mustafa Kemal kendisine teminat verdi:

— Paşa hazretleri, mıntakanız dahilinde Zatı Şahane aleyhinde bir ferдин bulunabileceği me'mul değildir. Verilmiş olan jurnal muhteviyatının mahallinde tahkiki taraf-ı devletinizden kurulmuş inzibat ve telkin edilmiş olan sadakat hislerini kolaylıkla belirtecektir. Arzu buyurursanız, yapacağım tahkikat raporunun bir suretini de size göndereyim.

İbrahim Paşa, Mustafa Kemal'in bu sözlerinden memnun olmuştu. Oğlu Nurettin Bey'e, izar ve ikram edilmesi ve olay yerine seyahat için de her türlü kolaylığın gösterilmesi emrini verdi. Mustafa Kemal'in yaptığı tahkikatın sonucu binbaşyı kurtardı. Jurnal vereni de iftiracı durumuna sokup cezalandırdı.

İbrahim Paşa'ya gelince, padişaha kendi mıntakası dahilinde aleyhtar bir ferдин bulunmadığını (!) ispatlayarak hakkındaki emniyet ve itimadı bir kat daha kuvvetlendirdi. Halbuki, Serez Tümeni'ndeki genç subayların çoğunluğu İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde görev almışlardı.

Meşrutiyet Uğrunda Son Çabalar

Cemiyet, bütün Makedonya'da teşkilât ve faaliyetini arttırmıştı. Açık ve pervasızca hareket et-

mekten de çekinmiyordu.

İstanbul'un, 3. Ordu Kumandanı Esat Paşa'ya itimadı kalmamıştı. Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa, Topçu Nümune Alayı Kumandanı Hasan Rıza ve Kurmay Binbaşı Enver (Paşa) sorguları bilâhare yapılmak üzere İstanbul'a çağırılmışlardı. Diğerleri İstanbul'a gitmek zorunda kalmış, Enver Selânik'te bir yere gizlenmişti. Sınıf arkadaşım Halil (Kut) Enver'in emin bir yerde saklandığını ve ilk fırsatta dağa çıkacağını söylemiş:

— İşler kızışıyor!

Demişti. Ali Rıza Paşa, bizlere veda ederken endişeli değildi. Bir kolayını bulup kurtulacağını ümit ediyordu. Hatırım da yanlış kalmadı ise, Ali Rıza Paşa, Sadrâzam Avlonyalı Ferit Paşa'nın damadı Albay Halil (General Halil Sedes) Bey'in kardeşi idi.

3. Ordu Müşirliği'ne tâyin edilen İbrahim Paşa'nın Selânik'e gelmekte olduğu haberi üzerine Cemal (Paşa) her ihtimale karşı, bir vesile bularak merkezden uzaklaştı. Ali Fethi (Okyar) de Jandarma Okulu Kumandanlığına geçerek az önce Müşirlik Kurmay Heyeti'nden ayrılmış bulunuyordu. Bir sabah, dairedeki odama gelen Mustafa Kemal:

— Erkânı Harbiye heyetinde benden başka kimse kalmadı. Anlaşılan Üçüncü Ordu'yu İbrahim Paşa'ya ben devredeceğim. Şu kaderin işine bak.

Diyordu. Mustafa Kemal'in dediği gibi oldu. İbrahim Paşa, beraberinde oğlu Nurettin (Paşa) Bey olduğu halde Selânik'e gelerek görevine başladı. İlk günlerde subaylara karşı sert davranıyor, bağırıp çağırıyor, bazan sesi bütün koridoru tuttuğu oluyordu. Müşirin gözdağı vermek ve subayları sindirmek istediği anlaşılıyordu. Cemiyet derhal harekete geçti. Cemal (Paşa) ve yanında diğer bir kaç arkadaşı olduğu

halde Albay Nurettin ile gizlice temasa geçti. İttihada mensup subayların çoğunlukta ve duruma hâkim olduğunu söyliyerek dedi ki:

— Paşa hazretlerini lütfen ikaz ediniz, lüzumsuz hiddet ve şiddetin mânası yoktur. Biz kendisine hürmetkâriz. Ama, böyle devam ederse, Cemiyet bazı tedbirleri almak zorunda kalır ki, bunun neticesinden sizin kadar biz de müteessir oluruz.

Bu sözler, aynı zamanda bir ültimatom havası taşıyordu. Nurettin Bey, görevini mükemmel yaptı. İbrahim Paşa korktu, teminat verdi. Bundan sonra da İttihatçı subayların üzerine fazla düşmedi. Hürriyetin ilânını kösteklemekten de çekindi ve olumlu bir tavır takındı.

Yine o günlerin birinde Mustafa Kemal anlattı. Dağa çıkan İttihatçı subaylardan biri, Müşir Paşa'ya zehir zemberek bir telgraf çekmişti. İbrahim Paşa da Mustafa Kemal'i çağırıp kendisine telgrafı göstererek:

— Beni kumandan olarak burada muhafaz edeceğinize siz ve arkadaşlarınız söz vermişsiniz. Peki bu hakaretlerle dolu telgrafa ne diyeceksiniz?

Diye sormuştu. Kendisine tekrar teminat verilmek lüzumu duyulmuştu.

İbrahim Paşa'nın, Meşrutiyet İlânında yararlı olduğu iddia edilemez. Fakat Meşrutiyetin muhafazası uğrunda sarfettiği gayretler de küçümsenemez. 31 mart olayı sırasında 4. Ordu Müşiri olarak bulunduğu Erzincan'da ve Erzurum'da İstanbul'dakine benzer ayaklanmalar olduğu zaman süratle harekete geçerek, gayret ve cesaret göstererek isyanın büyümesini önlemiş ve bu suretle Harekt Ordusu'na yardımcı olmuştu.

Selânik'te 3. Ordu Müşirliğinden başka bir de Selânik, Kosova ve Manastır vilâyetlerini kapsayan Rumeli Umumî Müfettişliği adında bir makam vardı. Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, gerek İstanbul'u ve gerekse İttihatçıları idare etmek suretiyle şahsı üzerindeki münakaşayı önlüyordu.

Çok iyi hatırlarım, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri sarayda hissedilmeye başladığı sıralarda Talât'ın memuriyetten azledilerek Anadolu'da bir yere sürülmesine dair Padişah iradesi çıkmıştı. Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'nın özel kâtibi Faik, durumu gizlice Selânik'e bildirdi. Arkadaşlar toplanarak şu karara vardık: Eğer Padişah iradesinin infazına teşebbüs edilecek olursa, genç subaylardan mürekkep bir komite hükümeti basacak, Talât'ı kurtaracaktı. Silâhlı komiteye Üsteğmen İsmail Canbulat ile Mustafa Necip de dahildi. Hazırlıklar bir gün içinde tamamlandı. İcabeden bütün tertibat alındı. O akşam Talât (Paşa), Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya giderek, ultiyatı bizzat kendisi verdi, dedi ki:

— Azlime ve teb'idime dair bir irade çıktığını haber aldım. Azlime bir şey diyemem. Hükümet, bir memuru kullanıp kulanmamakta muhtardır. Ancak teb'idime teşebbüs edildiği takdirde bu, hem benim şahsım ve hem de sizin için iyi bir netice vermiyecektir.

Genel Müfettiş, durumu derhal kavramış:

— Siz merak etmeyin.

Diyerek teskin ettiği gibi Anadolu'ya sürülmesini de muhakkak önliyeceği vaadinde bulunmuştu. Sözünde durdu. Talât'i gördüğüm zaman:

— Hüseyin Hilmi Paşa'yı galiba biraz fazla korkuttuk, dedi.

Hüseyin Hilmi Paşa, Meşrutiyetten sonra iki defa Sadaret makamına gelmiştir.

ALTINCI BÖLÜM

Meşrutiyetin İlânı Makedonya'da hazırlıklar tamamlan-
mıştı. Bir gün dairedeki odama gelen
Mustafa Kemal:

— Genel Merkez insiyatifi kaybetmek üzeredir. Vilâyet merkezleri, Genel Merkez'e danışmak lüzumunu bile duymadan harekete geçeceklerdir.

Demmişti. İhtilâlin gün meselesi olduğu kanısında idi. Mustafa Kemal'in teşhisi doğru idi. İki gün önce Manastır'dan gelen, bir subay arkadaş da, Manastır'ın diğer vilâyetlere ta-kaddüm edeceğini söylemişti.

İngiltere Kralı Edward VII. ile Rus Çarı Nikola II.nin
Reval'de buluşup görüşmeleri, mülâkattan sonra Makedon-
ya'da yapılacak ıslâhat meselesinin ilân edilmiş olması, Ce-
miyet âzaları arasında endişe ve korku yaratmıştı. Avrupa
devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak kararını
verdikleri tahmin olunuyordu. Bu olay, İttihatçıları bir an
önce harekete geçmeleri için âdeta zorluyordu.

3 temmuz 1908 de Kolağası Niyazi, halk ve bir miktar askerle beraber Resne'de dağa çıkarak isyan bayrağını açtı. Manastır merkezi, kendisini kuvvetle destekliyordu. Bunu diğer ayaklanmalar takip etti. İhtilâle dair ilk haberler İstanbul'a geldiği zaman lâıyk olduğu ilgi ile karşılanmamış, bastırılması mümkün mevzii hareketler sanılmıştı. Bununla beraber askerî tedbirler alınmıştı.

18. Nizamiye Tümeni, Niyazi ve arkadaşlarını te'dip için görevlendirildi. Tümen Kumandanı Şemsi Paşa idi. Kurmay Başkanlığını Albay Kavaklı Fevzi (Rahmetli Mareşal Çakmak) Bey yapıyordu. Şemsi Paşa, 7 temmuz 1908 de Manastır telgrafhanesinden çıkarken, Teğmen Bigalı Atıf (Cumhuriyet Devrinde Çanakkale Milletvekili, Atıf Kamçıl) tarafından tabanca ile vurulmuştu. Bu haber İstanbul'da bir bomba gibi patladı. Çünkü Şemsi Paşa, İttihatçılara şiddetli darbeler vurmak vazifesi ile bizzat padişah tarafından oraya gönderilmişti. Bu zat okuma yazması yok denecek kadar az alaylı bir subaydı. Saraya körü körüne bağlı idi. Hükümdarın emrettiği her şeyi yapmaya hazırdı.

Yaralanan Teğmen Atıf, arkadaşları tarafından kaçırıldı ve bir yerde saklandı. Albay Fevzi, nüfuzunu hükümet lehine kullanmamış, duruma fiilen müdahale etmemişti. Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın nasıl hareket edeceğini bir hayli merak ettik. Endişemi Rahmi Bey'e açtığım zaman şu cevabı almıştım:

— Hıfzı Paşa hazretleri, İttihadın en muhterem âzalarındandır.

Filhakika son günlerde gizlice cemiyete giren Hıfzı Paşa, Şemsi Paşa'nın katli olayı ile fazla ilgilenmedi.

Sultan Hamid, Selânik'e bir tahkik heyeti gönderdi. Lâkin 3. Ordu Müşirliği'nde bulunan subaylar, İttihadın üyeleri olduğu için İstanbul ile cereyan eden yazışmalardan vaktinde haberdar olmak ve tahkik komisyonuna harekâtın pek ciddi olduğu kanaatini vermek imkân dahiline giriyordu. İbrahim Paşa'nın yâveri Yüzbaşı Kâzım Nami (Yazar ve Maarifçi Kâzım Nami Duru) İstanbul'dan gelen şifrelerin birer suretini Talât'a veriyordu.

Babîâli, ikinci bir tahkik heyeti göndermek kararını vermişti. Fakat iş işten geçmişti. Niyazi Bey'den sonra Ohri Millî Taburu Kumandanı Kolağası Eyüp Sabri (Cumhuriyet Devrin-

de Milletvekili Eyüp Sabri Akgöl), Yüzbaşı Bekir Grabene ve daha bazı genç subayların, birlikleriyle dağa çıkarak istibdat idaresine cephe almalarından sonra Selânik'teki durum birdenbire önemli bir hal almıştı. Bu arada Binbaşı Enver de biraz geç kalmış olmasına rağmen bir kısım subaylarla beraber, hat boyundaki askerleri ayaklandırmak üzere Selânik'i terketmişti.

Saraya telgraflar yağıyor, Meşrutiyet'in iadesi kesin bir lisanla talep ediliyordu. Artık hükûmet mekanizması duruma hâkim değildi. Rumeli'de galeyanın son haddine geldiği sırada Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa azledilmişti. Padişahın Ferit Paşa'ya da itimad kalmadığı anlaşıyordu. 22 temmuzda sadaret makamına yedinci defa Küçük Sait Paşa tâyin olundu. Serasker Rıza Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı ünvanı ile Ömer Rüştü Paşa getirildi. Kâmil Paşa sandalyesiz nazır olarak kabineye girdi.

Manastır ve Havalisi Fevkalâde Kumandanlığına tayin edilen Müşir Tatar Osman Paşa'nın, Kolağası Eyüp Sabri (Akgöl) ve Niyazi Bey'ler tarafından dağa kaldırılmış olması Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın, Manastır'daki bütün asker ve halkın ihtilâlcilere katıldığına dair saraya çektiği telgraf, artık tereddüde mahal olmadığına dair padişaha kat'î bir fikir vermişti.

23 temmuz 1908 de önce Manastır ve sonra da Selânik'te meşrutiyet ilân edilmiş, hürriyetin ilk topları atılmıştı.

Sultan Hamid, emrivâkii kabul etmiş, Anayasayı yürürlüğe koymak zorunda kalmıştı. Sonradan öğrendiğime göre, Sarayda toplanan nazırlar, Rumeli'deki emri vakiin, padişah tarafından nasıl karşılanacağını bilemedikleri için tereddüde düşmüşlerdi. Meşrutiyetin iadesi için mazbatasını yazmağa elleri varmıyordu. Hükümdardan yazmak için müsaade de istemeğe cesaret edemiyorlardı. Fakat Sultan Hamid, iş işten geçtiğini artık anlamıştı. Meşrutiyetin ilânını kabulden başka

çare yoktu. Zor karşısında boyun eğmişti. Mabeyin İkinci Kâ-tibi İzzet Paşa'ya şu emri vermişti:

— Halkın Kanun-ı esâsî'yi ilânını arzu ettiği anlaşılıyor. Ben bunun aleyhinde değilim. Kanun-ı esâsînin ilanı benim zamanımda olmuştur. Müessisi benim. Bir müddet meclisin tatiline lüzum hasıl oldu. Gidip Heyet-i Vükelaya bunları söyleyin. Lüzumlu mazbatanın yazılmasını da irade ettiğimi tebliğ edin.

İradenin kendilerine tebliğinden cesarete gelen nazırlar, kaleme aldıkları Meclisin yeniden açılmasına dair olan mazbatayı padişaha sunmuşlardı. Selanik'te bayram yapıyor, meydanlarda nutuklar söyleniyor:

— Yaşasın hürriyet!

Sesleri her tarafı dolduruyordu. O akşam Mustafa Kemal ile beraberdim. Diyordu ki:

— Hürriyet ilân edildi. Peki şimdi ne olacak?

Evet, şimdi ne olacaktı? İhtilâlin lideri ve tatbik edeceği bir program yoktu.

Orduyu Politikadan Kurtarmak Lâzım

Meşrutiyetin ilânı üzerine hürriyeti sağlamakta az veya çok gayret göstermiş olan subaylar, kendilerini birdenbire politika içine yuvarlanmış buldular. Üst ve ast arasında orduyu ayakta tutan geleneksel saygı ve disiplin de çok azalmıştı. /ir gün, çok genç bir İttihatçı teğmenin, ömrünü savaş meydanlarında geçirmiş bir tümen kumandanından bahsederken:

— Adam, yüzüme dik dik baktı. Fakat ben selâm vermek bile istemedim.

Dediğini yakın bir arkadaşım anlattı. Ne İttihat ve Terakki Cemiyeti subaylara ve ne de subaylar, Cemiyet'e söz geçiremez oldular. Genel Merkez insiyatifi kaybetti. Çünkü daha önce de anlattığım gibi ne bir programı ve ne de o programı

uygulayacak lideri vardı. Talât (Paşa) bir gün bize:

— Vallahi, ben de şaşırdım, kaldım. Suyun durulmasını bekleyorz.

Demişti. Olaylardan en ziyade, müteessir olan Mustafa Kemal'di. İhtilâlden önce yaptığı uyarmaların hiç bir etki yaratmamış olduğunu görmüş, teessürü büsbütün artmıştı.

Diyordu ki:

— Ordu muhakak ve derhal siyasetten çekilmelidir. Aksi takdirde, bir kudret olmak vasfını kaybedecektir. Bu ise memleket için bir felâket olacaktır.

Hürriyetten sonra rıhtım boyunda yeni açılan Şakir Paşa Otelı, cemiyetin merkezi olmuştu. Buraya sık sık uğruyor, aynı tezi savunuyorduk. Cemal (Paşa), Enver (Paşa) ve İttihatın sivil liderlerinden Talât (Paşa) Beyler'e de kanaatlerimizi açıkça söylemekten çekinmiyorduk. Mustafa Kemal'in tenkitleri çok daha şiddetli oluyordu. İttihat ileri gelenleri ve bilhassa hürriyetten sonra yıldızı birdenbire parlayarak, adı bütün memlekete yayılan Enver, bu tenkitlerden hiç memnun kalmıyordu. Bir gün Binbaşı Hafız Hakkı'ya:

— Mustafa Kemal fazla ileriye gidiyor.

Demiş ve buna bir çare düşünülmesini teklif etmişti.

Bir akşam, Mustafa Kemal, Ali Fethi (Okyar), Nuri Conker, ben ve diğer bazı arkadaşlar, Hürriyet Meydanı'ndaki gazinolardan birinde oturmuş, yeni hâsıl olan durumu konuşuyorduk. İçimizde çok genç ve ateşli subaylar da vardı. Mustafa Kemal, askerlerin orduya dönmesini ve politika ile olan ilişkilerini derhal kesmesini ısrarla ileri sürüyor, İttihatçı liderleri tenkit ediyordu.

İttihatçı subaylardan biri:

— Hürriyet madem ki bizim eserimizdir, o halde bunun muhafazası da bize düşer.

Diye ortaya bir şey attı. Diğer bir arkadaş kendini destekledi:

— Ne Sultan Hamid'e ve ne de onun kurt vezirlerine itimat caiz değildir. Yarın nasıl davranacaklarını bugünden kestirmeğe imkân yoktur. Muhafaza görevini biz yapacağız.

Bu sözlerde belki hakikat payı vardı Hükümet, istibdat devrinin şöhretli vezirlerinden kurulmuştu. Köprü başlarında hâlâ o devrin yüksek rütbeli adamları vardı. Ancak, buna sebebiyet veren yine İttihatçılardı. Çünkü Meşrutiyet sonrası plânları yoktu. Olsa da, onu yürütecek bir kadroya sahip değildi. Bununla beraber ordu gene siyasetten uzak durmalıydı. Mustafa Kemal, politikaya girmiş bir ordunun savaş kabiliyetlerini kaybedeceğini misaller vererek ispatlıyor, Nuri ve ben zaman zaman söz alarak kendisini destekleyorduk. Bir şey dikkatimi çekti. Ali Fethi (Okyar) daima susuyor, söze karışmıyor, lehte ve aleyhte bir şey söylemiyordu.

Başka bir arkadaş şöyle bir sual sordu:

— Mustafa Kemal Bey, belki doğru söylüyorsunuz. Hürriyeti baltalamak isterlerse, ne yaparsınız?

Mustafa Kemal, elini şiddetle masaya vurdu.

— Bak, o zaman başka, cepheye gider gibi üzerlerine giderim.

Gazinodan geç saatlerde çıktık. Fethi (Okyar) dedi ki:

— Haydi çocuklar, biraz da Yonyo'ya uğrayalım.

Yonyo subaylarla dolu idi. Hepsisi de yüksek sesle konuşuyordu.

Mustafa Kemal, Ali Fethi, Nuri (Conker) ve ben köşede bir masaya oturduk. Aynı konuya, fakat bu sefer bizbize tekrar daldık. Fethi ilk defa burada konuştu. Mustafa Kemal'in fikirlerini kabul etmek ve ona hak vermekle beraber, şiddetli tenkitlerden şimdilik sarfınazar etmesini söyledi.

— Arkadaşlar iyi karşılamıyor.

Dedi, Mesele anlaşılmıştı. Genel Merkez, Mustafa Kemal'i tenkitlerden vazgeçirmek için yakın arkadaşı Fethi'yi memur etmişti.

Mustafa Kemal üzüldü.

— Bunu senden beklemiyordum.

Cevabını verdi.

O akşam, Mustafa Kemal'in evinde misafir kaldım. Hiç unutmam, o gece bana:

— Fuat, dedi. Memleket, meçhul bir akıbete doğru sürükleniyor.

Evet, Mustafa Kemal'in hakkı vardı. Memleket meçhul bir akıbete doğru sürükleniyordu. Ne yazık ki, ihtilâli başarmak için orduya dayanan İttihatçı liderler, iktidarlarını devam ettirebilmek için de ordunun siyasî faaliyetine ihtiyaç duyuyorlardı.

Mustafa Kemal ile ileride toplanması kararlaştırılan kongreye kadar hazırlanmak üzere politika ile ilgimizi kestik. Hemen askerî görevlerimize döndük. Mustafa Kemal Selânik Redif Tümeni Kurmay Başkanlığına tâyin edildi. Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa idi.

Hüseyin Hüsnü Paşa, İstanbul üzerine yürüyen Hareket Ordusu'nun ilk kumandanı olacaktır.

İstanbul'da Olup Bitenler Meşrutiyetin ilânı üzerinden beş gün geçmişti. Selânik'te şenlikler devam ediyor, civar vilayetlerden kalabalık heyetler geliyor, değil yüzünü gördüğümüz, adını dahi duymadığımız bazı kimseler, hürriyet nutukları çekiyorlardı. Meclisin açılacağına dair padişah iradesinin gazetelerde yayınlanmış olması halka yeni bir heyecan vermişti.

Daireden çıkarken Rahmi Bey'e rastladım.

— Ben de seni arıyordum, dedi. Eve uğrayamadım. Biz bu gece İstanbul'a gidiyoruz.

Sebebini sordum. Sadrazam Paşa davet etmiş. Memnun görünüyordu. İttihat liderlerinden biri olarak Osmanlı İmpa-

ratorluğu'nun hükümet başkanı ile karşı karşıya gelecek, fikir beyan edecekti.

Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne müracaat ederek, Sadrazam Sait Paşa ile temasa geçmek üzere, İstanbul'a bir temsilciler heyetinin gönderilmesinin pek münasip olacağını söylemişti. Genel Merkez'de verilen bir karar üzerine, Binbaşı Cemal (Paşa), Talat (Paşa), Rahmi, Cahit (Maliye Nazırı, Suikast olayında idam edilmiştir). Binbaşı Enver (Paşa), Binbaşı Hafız Hakkı (Paşa), Mustafa Necip (Babîâlî Baskını'nda vurulmuş olan İttihadın fedai subaylarından) ve Hüseyin Kâzım Beyler'den kurulu bir heyet seçilmişti.

Kurt bir siyaset adamı olan Sait Paşa'nın bu daveti bizzat yapmış olması da mümkündü. Durumu Mustafa Kemal'e haber verdim, endişe ile karşıladı.

— Paşa, bizim toy politikacılardan tâviz koparabilir.

Dedi. Aynı endişeyi ben de duydum. Feleğin çenberinden geçmiş olan bu ihtiyar politikacı, bu daveti bir maksat için yapmıştı. Olaylar yanılmadığımızı gösterdi. Fakat Sait Paşa bu sefer muvaffak olamamıştı. Ancak bunda bizim toy politikacıların fazla bir rolü olmamıştı.

Talât ve arkadaşları, 30 temmuz 1908 de İstanbul'a gelmişler, Babîâlî'ye giderek sadrazamı ziyaret etmişlerdi. Sait Paşa kendilerine bir sürü sualler sormuş ve bu arada çok önemli bir konu hususunda kendilerini yoklamak istemişti. Sadrazam ve Şeyhülislâmın olduğu gibi Harbiye ve Bahriye Nazırlarının da padişah tarafından seçilmesi icap ettiğini de ileri sürmüştü.

— Padişah, başkumandandır. Bu cihetle Harbiye ve Bahriye Nazırlarının da onun tarafından intihap ve tayini padişahlık hukukundandır.

Bu, yürürlüğe konan Kanun-ı esâsiye aykırı idi. Padişahın ordu ve donanmayı bilfiil eline alması demek gibi bir şeydi. Talat ve arkadaşları bunun muvafık olamayacağını ileri süre-

rek münakaşaya başlayınca Sait Paşa, başka, bir konuya geçmişti. Bu mülâkatta Hariciye Nazırı Paşa da bulunmuştu.

2 ağustos cumartesi günü, Babiâli'de Kanun-i esâsi hükmülerini tavzihen bir Hatt-ı hümayun okunmuştu. Kanun-i esâsi'nin iadesi bir hafta önce resmen ilân olunduğuna göre buna lüzum var mı idi, bilmiyorum.

Hatt-ı hümayun iyi hazırlanmıştı. Fakat Sadaret Müsteşarı Mehmet Ali Paşa, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının padişah tarafından intihap ve tayin edileceğine dair 10 uncu maddesini okuyunca, halk galyana gelerek Babiâli'ye hücum etmeğe kalkmıştı. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi bu maddeye şiddetle itiraz ettiği gibi, Hariciye Nazırı Tevfik ile Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa'lar da muhalefette bulunmuşlardı.

Asıl büyük fırtına matbuatta kopmuştu. Bu madde Anayasaya açık bir taarruz addediliyordu. Gazeteler Sait Paşa'ya hücumla geçmişlerdi. Selânik'te yayınlanan gazeteler de aynı yolda neşriyat yapıyorlardı.

Biz o akşam, Yonyo'da Mustafa Kemal ile oturuyorduk. İstanbul'daki olayları ayrıntıları ile bilmemekle beraber, Meşrutiyetin daha ilk günlerde sarsıntıya uğramakta olduğunu anlıyorduk. İttihat ve Terakki, başarılı ve kansız bir ihtilâl yapmış, fakat plansızlıktan ve lidersizlikten insiyatifi eline alamamıştı. Mustafa Kemal diyordu ki:

— İşte, tahminlerimiz birer birer çıkıyor. Eğer ihtilâl öncesi, ihtilâl sonrası için elimizde bir plan ve bu planı tatbik edebilecek bir lider olsaydı, bu vaziyete düşmezdik.

**İnkılâbı Bu Kabine mi
Tamamlayacak?**

Mustafa Kemal, İstanbul'dan gelen haberleri yakından fakat canı sıkılarak izliyor, üzülüyordu.

— İnkılâbı itmam etmek lâzımdır. Ne yazık ki, buna ne Sultan Hamid'in devlet ricâli ve ne bizim arkadaşlarımız muktedirler.

Diyordu. Yegâne tesellisi, Babıâli'de padişah hattı okunurken halkın göstermiş olduğu tepki idi.

Sait Paşa, Harbiye ve Bahriye Nazırları meselesinde Şeyhülislâm ve kendi kabinesindeki nazırlarla da ihtilafa düştükten, matbuatın şiddetli hücumlarına maruz kaldıktan ve umumî efkârdan da tepkiler gördükten sonra, 4 ağustos 1908 de istifa etti. Kâmil Paşa üçüncü def'a sadrazam oldu. Kabinesinde şu zatlar vardı: Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Harbiye Nazırı Trablusgarp Vali ve Kumandanı Recep Paşa, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Dahiliye Nazırı Reşit Akif Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Maliye Nazırı Ziya Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Evkaf Nazırı Recaizâde Ekrem Bey, Maarif Nazırı Hakkı Bey.

Başta, Hükümet Başkanı Kâmil Paşa olmak üzere, kabineyi teşkil eden bütün üyeler ayrı ayrı dirayetli ve tecrübeli kimseler olabilirdi. Fakat, henüz yarıda kalmış olan ihtilâli bunlar mı tamamlayacaklar, otuz üç yıl memleketi istibdat ile idare eden Sultan Hamid'i demokrasiye bunlar mı zorlayacaklardı?

Hiç unutmam, o gün Fethi de bizimle beraberdi. «Asır» gazetesinde çıkan hükümet listesini görmüş, üzölmüştük.

Mustafa Kemal:

— Bunlar mı, demişti, bunlar mı, bu kabine mi uğrunda bu kadar yıldır mücadele ettiğimiz Meşrutiyet İnkılâbı'nı tamamlayacaklar?

Kendisinden büyük başarılar beklememekle beraber Harbiye nazırlığına getirilen Recep Paşa'ya ve onun şerefli mazisine karşı saygımız vardı. Hatta Mustafa Kemal'le ben, birer kurmay yüzbaşı olarak Akademi'den çıktıktan, hapishaneye atılıp, bilahare serbest bırakıldıktan sonra, menfaya gönderileceğimize dair şayialar çıkınca, kendisine dehalet etmeyi bile düşünmüştük.

Bu mert ve şerefli askerin, Harbiye Nazırı sıfatıyla Trablusgarp'tan gelişi bir hadise olmuş, bütün İstanbul halkı kar-

şıcı çıkarak kendisini milî bir kahraman gibi heyecanla alkışlamıştı. Zavallı Recep Paşa, makamında üç gün kalabilmiş ve 16 ağustos 1908 de ölmüştü.

Mustafa Kemal — Rauf Orbay 1908 kış aylarına Albay Tahir Bey kumandasında Mecidiye, Peyk-i Şevket ve Peyk-i Satvet savaş gemilerinden mürekkeb bir filo, Selânik'i ziyaret etmiş ve törenle karşılanmıştı. Limanda bir kaç gün kalan filonun İstanbul'a dönerken, 3. Ordu namına iki subayı da misafir alması kararlaştırılmıştı. Biri ben, diğeri Üsteğmen İsmail Canbulat'tı. Peyk-i Şevketin kumandanı Kolağası Hüseyin Rauf (Orbay) dı. Ben o zamana kadar kendisini tanımayordum. Rauf da İttihatçı idi ve deniz subayları arasında seçkin bir mevkii vardı. Gemide ahbap olduk. Açık fikirli ve vatanperver bir genç olduğunu anladım. Hareketimizden sonra akşam yemeğinde, bana Selânik'te yaptığı temaslardan bahsetti ve bir aralık sordu:

— Birkaç yerde ısrarla Erkânıharp Kolağası Mustafa Kemal'den bahsedildiğini duydum. Kim bu Mustafa Kemal?

— En yakın arkadaşlarımdan biri. Harbiye ve Erkânıharbiye sınıflarını beraber okuduk. İleriyi gören, seçkin ve muktedir erkânıharplerimizden biri. Size, O'nun hakkında ne gibi şeyler söylediler?

Rauf biraz düşündü. Cevap vermek istemedi. Israr ettim, dedi ki:

— Kendisini fazla beğenmiş diyorlar, mücadeleci imiş. Ama ne olursa olsun, kendisinden bu derece bahsettiren adam, muhakkak ki bir değerdir. Sizi Selânik'te daha yakın tanımış olsaydım, takdim etmenizi rica ederdim.

Sınıf arkadaşım hakkındaki verdiğim bilgileri alâka ile dinledi. Rauf'la kısa zamanda dost olduk. Bu dostluk hiçbir sarsıntı görtermeden ölünceye kadar devam etti.

Aradan bir hayi zaman geçti. Ben Roma'da ataşemiliterdim. Bu sırada 31 Mart irtica hâdisesi olmuş, Selânik'ten İstanbul üzerine yürüyen Hareket Ordusu ihtilâli bastırmış, Sultan Hamid hal'edilmiş ve Sultan Reşat, Mehmet V. adıyla tahta çıkmıştı. *Ra'uf'tan bir mektup aldım. Hareket Ordusu ile beraber İstanbula gelen ve onun ilk devrede Kurmay Başkanlığını yapan Mustafa Kemal ile nasıl tanıştığımı yazıyordu. Özet olarak diyordu ki:*

«Bakırköy telgrafhanesine gitmiştim. Telgraf müdürünün koltuğunda Mahmut Şevket Paşa oturuyordu. Etrafında Topçu Feriki (Korgeneral) Hurşit ve Mirliva Bağdatlı Hasan Rıza Paşa'lar vardı. Karşısında, ayakta Mahmut Şevket Paşa'nın emirlerini not eden bir erkânıharb kolağası duruyordu. Omuzunda pelerini, yorgun ve solgun siması, fakat pırıl pırıl parlayan gözleriyle dikkat nazarımı çekti. Dışarıya çıkınca sordum. Mustafa Kemal Bey olduğunu söylediler. Aynı gün Kaymakam Cemal (Paşa) Bey ikimizi birbirimize tanıştırdı.»

Harp Akademisi'nden çıktıktan sonra İstanbul'a hiç gelmemiştim. Daha doğrusu gelmek imkânını bulamamıştım. Aile muhitine tekrar kavuştum. Babam Harp Okulu Nazırı olmuştu. Mustafa Kemal, benimle babama bir sigara tabakası, annem Zekiye Hanım'a da etrafı işlemeli bir başörtüsü göndermişti. Babam, bu hediyelerden çok memnun oldu.

— Vefakâr çocuk. Bilemezsın, dedi, kendisini ne kadar göreceğim geldi.

**Mustafa Kemal'i Niçin Selânik'ten
Uzaklaştırmak İstediler?**

İstanbul'da bir süre izinli kaldım. Büyük faaliyet göze çarpıyordu. Ya-

kında Parlâmento açılarak faaliyete başlayacaktı. Selânik'te tanıdığım İttihatçıların çoğunluğu milletvekili seçilmenin yolunu bulmuşlardı. Talât (Paşa) Edirne'den, Rahmi ve Cavit (İzmir suikasdi olayında asılan Maliye Nazırı) Selâ-

nik'ten, Mithat Şükrü Serez'den, Binbaşı Tahir Bursa'dan ve diğerleri de şuradan buradan Meclise girmişlerdi. Ahmet Rıza Bey'in Meclisi Meb'usan Reisi olacağı söyleniyordu.

Bu sıralarda ben, Roma ataşemiliterliğine tayin edildim. Enver (Paşa) Berlin'e, Ali Fethi Paris'e, Binbaşı Hafız Hakkı (Paşa) da Viyana'ya tayin olunmuşlardı.

Yeni görevime gitmeden önce İstanbul'dan Selânik'e geldim. İttihatçıların kalburüstü olanları İstanbul'a giderek Parlâmentoya girmişlerdi ama, cemiyetin genel merkezi henüz Selânik sayılıyordu. Ordunun politika dışı kalması için ısrarlarına devam eden Mustafa Kemal'i Selânik'ten uzaklaştırmak için bahaneler aranıyordu. İstanbul'da iken kulağıma gelmişti. Enver, memuriyet mahalline gitmeden önce, Talât'a:

— Mustafa Kemal'i Selânik'ten uzaklaştırmak lâzım.

Demişti. Talât da aynı kanaatte olduğunu ifade etmişti. Bunları Mustafa Kemal'e anlattım.

— Biliyorum, dedi. Fakat nasıl bir plan hazırlıyacıklarını tahmin edemiyorum.

Selânik'te kaldığım birkaç gün içinde hep Mustafa Kemal ile beraberdim.

Viyana yoluyla Roma'ya gittim. Büyükelçi İbrahim Hakkı (Bilâhare Sadrazam olan Hakkı Paşa) Bey'di. İyi bir tahsil görmüştü. Kültürlü bir zattı. O da bu göreve benden bir kaç hafta önce tayin edilmişti. Derhal İtalyanca'ya çalışmaya başladım. Lise tahsilimi Fransız okulunda yaptığım ve iyi fransızca da bildiğim için pek müşkülâta uğramadım. Kısa zamanda yabancı meslekdaşlarımla dostluklar kurdum.

1908 yılı sonlarına doğru Mustafa Kemal'den bir mektup aldım. Genel Merkez'in kendisini vazife ile Trablusgarb'a göndermek istediğini yazıyor, tafsilât veriyordu. Demek, İttihatçı liderler, nihayet geçici de olsa, O'nu Selânik'ten uzaklaştırmak çaresini bulmuşlardı. Enver ağır basmıştı.

Sonradan, bu beklenmeyen Trablusgarb seyahatinin hikâyesini Mustafa Kemal'den dinlemiştim.

Trablusgarp Vali ve Kumandanı Recep Paşa, Harbiye Nazırı olarak İstanbul'a gelmiş, ancak birkaç gün bu makamda bulunduktan sonra 16 ağustos 1908 de kalb sektesinden birdenbire ölmüştü. Recep Paşa'nın boş bıraktığı Trablusgarp'da ayaklanmalar olduğu söyleniyordu. Talât (Paşa) İstanbul'dan bir mektup yazarak, Mustafa Kemal'den isyan bölgesine gitmesini rica etmiş, İstanbul'daki diğer arkadaşların da aynı rica'yı tekrarladıklarını bildirmişti. Ayrıca geniş ölçüde mühürlü, imzalı bir de selâhiyetname gönderilmişti.

O tarihlerde Genel Merkez toplantıları çoğunlukla geceleri yapıldı. Fakat o gün gündüz toplanmışlar, Mustafa Kemal'in Trablus'a gitmesi kararını vermişlerdi. Demek ki, Talât'ın yazdığı mektuptan Genel Merkez üyelerinin de haberi vardı. Mustafa Kemal, toplantılara başkanlık eden Hacı Adil (Meşrutiyet Devrinde valilik, nazırlık ve Mub'uslar Meclisi Başkanlığı yapmıştır) Bey'i buldu. Bu tayininin nedenlerini sordu. Hacı Adil Bey, böyle bir soru beklediği için hazırlıklı idi. Cemiyetin Mustafa Kemal'e itimadı vardı. Bu işin ancak onun tarafından düzeltilebileceği kanaatinde idi.

Mustafa Kemal bir vapura atlayarak Trablusgarb'a gitti. Tugay Kumandanı İbrahim Paşa'yı buldu. Kendisiyle beraber çalışmasını istedi. Paşa, asker olduğunu ve politikaya karışmıyacağı cevabını verdi.

Rahmetli Recep Paşa'nın konağına yerleşen Mustafa Kemal, durumu şöyle görmüştü: Birkaç derebeyi ve şeyh taraftarlarına dayanarak halka tahakküm ediyorlar, devlet memurlarını da bu işte kullanıyorlardı. Fakat meşrutiyetin ilânından sonra meşru olmıyan kazançlarının elden gitmesinden endişe ederek, yeni idareye karşı cephe almışlardı. Arap aşiretlerini isyan ettirmişler, yeni rejime taraftar olanları, zorla vapurlara bindirerek memleketten kovmuşlardı.

Belediye Reisi Hasûne Paşa ile polis müdürü de el altından bunlara yardım ediyorlardı.

Derebeyleri, Mustafa Kemal'in Trablus'a gelmesini iyi

karşılamadılar. Şehri basıp Mustafa Kemal'i yakalamaya ve bir vapura koyarak gerisin geriye Selânik'e göndermeye, eğer bir silâhlı çatışma olursa, öldürmeye karar verdiler.

Mustafa Kemal der ki:

— Arkadaşların beni ne için Trablusgarb'a göndermiş olduklarını o zaman daha iyi anladım ve tedbirlerimi de ona göre derhal aldım.

Mustafa Kemal, sür'atle harekete geçti ve isyanı bastırdı. Devlet otoritesini hâkim kıldı. Bana Trablus'tan Roma'ya yazdığı mektupta, işlerin düzeldiğini, bir kaç güne kadar Makedonya'ya döneceğini bildiriyordu.

Mustafa Kemal, 1909 ocak ayı içinde Selânik'e döndü. Bundan bahsederken der ki:

— Derhal cemiyete uğradım. Arkadaşlar toplantı halinde idiler. Heyetin yüzlerine baktım ve işte geldim, dedim. Utanan bazı âzalar, başlarını önlerine indirdiler.

**Enver, Mustafa Kemal'i
Kıskanırdı**

Enver, Mustafa Kemal'i kendisine rakip olarak görür ve onu kıskanırdı. Berlin'e ataşemiliter

olarak giderken de, bunun için Selânik'ten uzaklaştırılmasını istemişti. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'nda da aynı düşünce ile hareket etmişti. Zaman zaman pervasız, fakat haklı uyarmalarından âdeta endişe duymuştu. Sonra onun parlamasını, kendi şöhretine gölge düşürür korkusu ile hiç istememişti. İttihatçı liderler de Enver'i desteklemişlerdi. Çanakkale'de yaptığı birbirinden parlak savaşları ister istemez halk oyuna duyurmuş, fakat Mustafa Kemal'in adını vermeye cesaret edememişti.

— Çanakkale'yi ve dolayısıyla İstanbul'u kurtaran kumandan Mustafa Kemal'dir.

Diyememişler, çekinmişlerdi. Enver bir gün dostlarına:

— Mustafa Kemal haristir. Ne verseniz az görür, daha fazlasını ister, Kolordu Kumandanı yaparsınız, Ordu Kumandanı

danlığı ister, Ordu Kumandanı yaparsınız, Harbiye Nazırlığına talip olur.

Demİştir. Belki doğrudur. Fakat Mustafa Kemal'in ihtirası şahsî değildir, vatana hizmet aşkıdır. Ne kadar büyük vazife alırsa, memlekete o kadar büyük hizmet edeceğine kânîdi. Bunun, en güzel misali, İstiklâl Savaşı'nda Başkumandanlık görevini üzerine almış olmasıdır. Bu makamın kendisine verdiği yetkilerle çok büyük işler başarmış, vatani düşman istilâsından kurtarmıştır.

Yalnız şunu söylemek gerektir ki, aralarındaki geçimsizlik ve rekabete rağmen, Mustafa Kemal'in istikbali ile oynamamıştır. İstiklâl Harbi'nde Moskova'da Büyükelçi olarak bulunduğu sıralarda, ziyaretine gelen Enver Paşa, bana şunları söylemişti:

— Mustafa Kemal mükemmel bir erkânı harp subayı. zeki, cesur ve iyi bir kumandandır. Ben, Birinci Dünya Harbi'nde Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili iken bazı kanunsuz hareketleri oldu. Fakat hiç birini resmiyete koyarak cezalandırılması cihetine gitmedim. Bir defasında harbin sevk ve idaresinde gördüğü eksiklikleri, o zaman, işbaşında bulunan Ordu Kumandanlarına açıklayarak ve onları da ikna ederek müşterek bir rapor hazırlamış ve bunu Sadrazam Talât Paşaya vermişti. Başkumandanlığa danışmadan hareket ettiği için kendisine kızdım. Kumandanları topladım. Dedim ki, bu işin müteşebbisi Mustafa Kemal Paşa'dır. Siz, fikirlerinizi önce bana bildirirseniz, sevk ve idarenin doğru olup olmadığını benimle münakaşa etmeniz lâzımdı. Bunu yapmadınız. Harp zamanında böyle bir hareket kanunsuzdur ve ağır suçtur. Sonra Mustafa Kemal'e dönerek dedim ki: Sen çok kabiliyetli bir kumandansın, memlekete bugün de, yarın da büyük hizmetler ifa edeceksin.

Enver Paşa, bana bunları söyledikten sonra, memleketi terk etmek zorunda kalarak yâd illerdeki faaliyetlerine de temas etmiş:

— Fuat Paşa, o zaman tahminlerimde yanılmamış olduğumu şimdi daha iyi anlıyorum. Biz dışarıya çıktıktan sonra Mustafa Kemal olmasa idi, memleket sahipsiz kalacaktı, demişti.

31 Mart Olayı 14 nisan 1909 tarihli İtalyan gazeteleri, İstanbul'da ihtilâl olduğunu, Meclisin kapandığını, iktidarın el değiştirdiğini, milletvekillerinin başkentten kaçtığını, şehrin sokaklarında kanlı olayların cereyan ettiğini büyük başlıklarla haber veriyorlardı.

Evet, İstanbul'da kanlı bir irtica hareketi olmuştu. Büyükelçi Hakkı Bey beni çağırarak durumu nasıl gördüğümü sordu.

— Bütün malûmatım İtalyan gazetelerinin verdiği haberlerden ibarettir. Bir karara varmak henüz erkendir. Fakat hürriyeti yapanlar, eserlerinin yıkılmasına razı olmayacaklardır.

Cevabını verdim. Askerî bir müdahalenin olup olmayacağını da öğrenmek istiyordu. Ordunun duruma en kısa zamanda müdahale edeceğini söyledim.

Bir kaç gün sonra Viyana Ataşemiliteri Binbaşı Hafız Hakkı'dan aldığım bir mektup, tahminlerimde yanılmadığımı gösteriyordu. Selânik'te büyük hazırlıklar vardı. İsyan, ordu tarafından bastırılacaktı. İttihat ve Terakki Genel Merkezi, kendisini çok acele Selânik'e çağırmişti. Ali Fethi (Okyar) ve Enver (Paşa) in de memlekete dönmek üzere olduklarını yazıyordu. Bana gelmem için herhangi bir dâvet olmamıştı.

İsyan, 13 nisan 1909 da başlamıştı. O zaman kullandığımız Rumî takvime göre ise 31 Mart 1325 ti. Bundan dolayı tarihlerimizde «31 Mart Vakası» adıyla yer almıştır.

Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra, parlâmentonun içinde ve dışında inkılâp yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalifleri arasında başlayan siyasî mücadele gün geçtikçe şiddet-

tinini artırmıştı. Eski idarenin nimetlerini görenler, o idareden menfaat sağlayanlar, eski günlerin tekrar gelmesini istiyorlardı. Zamana uymak politikasını güdenler ise, herkesten fazla hürriyet taraftarı gözükmeye çalışıyorlardı. Yeniliklerden nefret eden gerici ve yobaz bir zümre daha vardı ki, bunlar da kuvvetli bir topluluk teşkil ediyorlardı. Alaylı subayların ordudan çıkarılması ve askerin sıkı bir disipline tâbi tutulması keyfiyeti de bazı erler üzerinde nahoş bir tesir bırakmıştı. Gericiler, bu erler üzerinde zehirli fikirlerini «din elden gidiyor» teranesiyle kolayca işleyebiliyorlardı.

Basın alanında sonsuz bir mücadele başlamıştı. Gericiler gazeteler nifak tohumları saçıyorlar, millî birliği parçalamak için ihanete kadar gidiyorlardı. Derviş Vahdetî adlı bir yobaz, halkı ve askeri ihtilâle sevk etmek için açıkça propaganda yapmaktan çekinmiyordu. Sahibi olduğu Volkan gazetesini hezeyanlarla dolduruyordu. Gericilik ve fesat yuvası olan «İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti» bu işlerde faal bir rol oynuyordu. İttihatçıları tenkit eden «Serbestî» Gazetesi Başmuharriri Hasan Fehmi Bey'in İttihatçı fedailerden biri tarafından Köprü üzerinde vurulmuş olması heyecanı büsbütün arttırmıştı.

Rekabetten, mevki ihtiraslarının, nefretin, hoşnutsuzluğun ve bilhassa gericilik cereyanlarının büsbütün arttığı bir günde, Avcı Taburlarındaki asakerler isyan ettiler. Fena propagandanın etkisi altında kalmış olan asker, Taşkıışla'dan çıkarak toplu halde Sultanahmet'teki Parlâmento binasına doğru ilerlemeye başladılar. Bunlardan ayrılan gruplar belli başlı kışla ve karakollara da uğruyorlar, oralardaki askerlerin de kendilerine katılmasını sağlıyorlardı. Çıktığı saatlerde bastırılmayan isyan, süratle mahiyet değiştirmiş, âsilere irticâın kara ruhlu yobazları da katılmışlardı ve biraz sonra da idareyi onlar ellerine almışlardı.

Gazete idareleri basılıyor, mektepli subaylar aranıyor ve bazıları da öldürülüyordu. Meclis dış kapısına girerken Ad-

liye Nazırı Nâzım Paşa vurulmuş, Rıza Paşa yaralanmıştı. Hüseyin Cahid'e (Yalçın) benzetilen Lâzkiye Milletvekili Emîr Arslan Bey ve Yıldız'da «Asâr-ı Tevfik» savaş gemisi kumandanı Ali Kabulî Bey şehit edilmişlerdi.

Âsiler, şeriat hükümlerinin tamamen tatbikini, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in azlini, İttihatçıların ve Harbiye Nazırının kendilerine teslimini istiyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa Yıldız Sarayı'na giderek istifasını vermiş ve bir yere saklanarak yakasını kurtarmıştı. İttihatçılar ve aydınlar birer tarafa kaçmışlardı.

Roma'daki İtalyan gazetecileri sefarethanemizi dolduruyorlar, bizden tamamlayıcı malûmat istiyorlar, mütalâamızı soruyorlardı. Hakkı Paşa diplomatça davranarak yuvarlak sözler söylüyordu. O sıralarda Mustafa Kemal'den aldığım kısa bir mektupta, Makedonya'daki Ordunun, duruma müdahale etmek üzere harekete geçtiği haber veriliyordu. O gün gazetecilere, bu mektuba dayanarak:

— İstanbul'daki hareketler mevziî mahiyettedir. Ordu rejime sadıktır. İsyân çok yakında bastırılacak ve parlâmento toplantılara başlayacaktır.

Dedim. Bu beyanatım, ertesi gün bazı İtalyan gazetelelerinde yayınlandı. Aynı gün açığöz bir gazeteci de Sultan Hamid'in olaylarda parmağı olup olmadığını sormuştu.

— Bilmiyorum, ihtimal vermek de istemiyorum.

Cevabını vermiştim. Allah şahit ya, hâlâ bugün bile İkinci Abdülhamid'in 31 Mart Vakası'nda parmağı olduğuna ihtimal vermiyorum.

İstanbul'daki olaylara ait ilk telgraf Selânik'e, İsmail Canbolat imzasıyla çekilmişti. İkinci Meşrutiyet İnkılâbı'nı yapanlar, eserlerinin yıkılmak tehlikesiyle karşılaştığını anlamışlar, derhal en şiddetli tedbirleri almak lüzumunu duymuşlardı. İttihatçıların ileri gelenleri, 3. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'yı ikna ederek isyanı askerî bir kuvvetle bastırma-ya karar vermişlerdi. Şark Şimendiferleri İdaresiyle temasa

geçilmiş ve olumlu bir sonuç alınmıştı. Mahmut Şevket Paşa Edirne'de bulunan 2. Ordu Kumandanı Salih (Nâzırlıklarda ve Sadrazamlıkta bulunan Salih Hülûsi Paşa) ile temas kurmuş, onun da müzaharetini sağlamıştı.

Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasındaki kuvvetler 15/16 nisan gecesi Selânik'ten hareket etmişlerdi. Bu kuvvetlere Hareket Ordusu adını veren, tümenin kurmay başkanı Mustafa Kemal'di. Bunlara Edirne'den Şevket Turgut Paşa kumandasında bir tümen katılmıştı. Bu tümenin de kurmay başkanı Kolağası Kâzım Karabekir'di.

Hüseyin Hüsnü Paşa yola çıktıktan sonra 19 nisanda İstanbul halkına hitaben bir beyanname yayınladı. Mustafa Kemal'in kaleminden çıkan bu beyanname özet olarak şöyle başlıyordu: «Millet, yıllardanberi zulmeden istibdat idaresini parçalıyarak meşru bir hükümet kurdu. Bu kansız ve mesut inkılâptan zararlı çıkan âdi kimseler, eski idarenin geri gelmesi için bin türlü hilelere, desiselere ve denaetlere başvurarak meşru hükümeti rahnedar etmek istedi. Bütün medeniyet âleminin lânetlediği İstanbul faciasının çıkmasına sebep oldu.» Beyannamede bundan sonra alınacak tedbirler sıralanıyordu.

Hareket Ordusu Ve Abdülhamid'in Hal'i

Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaştığı zaman Mahmut Şevket Paşa da Selânik'ten gelerek kumandayı bizzat ele almıştı. İstanbul'da telâş başlamıştı. Nazırlar, Topçu Feriki (Korgeneral) Hurşit Paşa ile ulemadan Halis Efendi'den mürekkep bir heyet seçerek Hareket Ordusu pişdarlarına göndermişler, Meşrutiyetin mahfuz, hükümetin duruma hâkim olduğunu bildirmişlerdi. Fakat bu iki zatın teşebbüsü bir sonuç vermemişti. İsyanın patlak verdiği günlerde İstanbul'dan kaçan Âyan ve Mebusan Meclisi üyeleri 22 nisanda Yeşilköy'de Milli Meclis halinde toplanarak bir beyanname yayınlamışlardı. Beyannamede 31 Mart olayı takbih ediliyor, Hareket Ordusu kuvvetle destekleniyordu. Donanma da Hareket Ordusu-

na yardımcı olarak Yeşilköy açıklarında demirlemiş bulunuyordu. Hüseyin Rauf (Orbay) karaya çıkmış ve hareket Ordusu ile temas kurmuştu.

Hareket Ordusu, 24 nisanda Sirkeci, Aksaray, Beyoğlu ve Edirnekapi cihetlerinden İstanbul'a girmişti. Bazı ufak tefek çarpışmalar olmuştu. Bu arada öncü müfrezesi kumandanlarından Kurmay Binbaşı Muhtar, Taksim'den Harbiye'ye doğru ilerlerken avcı askerlerinden birinin kurşunu ile şehit düşmüştü.

İsyan bastırılmıştı. Âyan ve mebuslar, 27 nisanda İstanbul'da yine Millî Meclis halinde toplanarak durumu müzakere etmişler, alınan bir fetva ile Sultan Hamid'i hal'ederek yerine Veliaht Reşat Efendi'yi Sultan Beşinci Mehmet unvaniyle tahata çıkarmışlardı.

Ayan azasından ve padişahın yaverlerinden Arif Hikmet Paşa, Dıraç Meb'usu Esat Paşa Toptanî, Ayandan Ermeni Katoliği Aram ve Selânik Meb'usu Karasu Efendiler'den kurulu dört kişilik bir heyet Yıldız Sarayı'na giderek Millî Meclisin hal' kararını kendisine tebliğ ettikleri zaman Sultan Hamid:

— Mademki, milletin arzusu böyledir, itaate mecburum. Meclis-i Millîden hiç bir istediğim yoktur. Biraderim Sultan Murad'ın ikamet ettiği Çırağan Sarayı'nda ikamet etmek isterim.

Demiş, fakat bu arzusu Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri tarafından dikkat nazarına alınmamıştı. Sultan Hamid, ertesi günü Kurmay Binbaşı Ali Fethi (Okyar) ın muhafazasında Selânik'e götürülmüştü.

Bunu haber aldığım zaman, talihsiz Beşinci Murad'ın Çırağan Sarayı'nda otuz yıla yakın süren mahpes hayatını ve hazin akıbetini hatırladım.

Acaba Sultan Hamid, ne düşünmüştü?

Bu güzelim saray, 1909 kasım ayında Parlamento binası olarak kullanılmağa başlanmış, 19 ocak 1910 da çıkan bir yangında iki saat içinde kül olmuştur. Yangın haberini Roma'da aldığım zaman ne kadar üzülmüştüm.

Mustafa Kemal'den uzun bir mektup almıştım. Olayları renkli bir ifade ile anlatıyor, İstanbul'da arkadaş olduğu genç bir deniz subayından bahsediyordu. Bu deniz subayı Hüseyin Rauf (Orbay) dı.

Mustafa Kemal'in Bir Eseri Ve Bir Hâtıra

Mustafa Kemal, 31 Mart Vak'ası'ndan sonra Selânik'te dönmüş, 3. Ordu kurmay he-

yetinde göreve başlamıştı. İstanbul'da iken İttihatçı subayların politkanın içine büsbütün düştüğünü görmüştü. Bu sefer, askerin politika dışı kalmasını savunduğu zaman, muhalifleri karşısına daha kuvvetli çıkıyorlardı.

— Sen de gördün, hürriyeti de, fırkayı da ayakta tutan tek kuvvet ordudur. Eğer Hareket Ordusu müdahale etmeseydi, hürriyet elden gidecek, daha korkunç bir istibdad idaresi avdet edecekti. Sen hâlâ hayal peşinde koşuyorsun.

Diyorlardı. Bu sözlerde istikbali hedef tutan bir mâna yoktu. Günlük ve beylik lâflardı. Mustafa Kemal, 1909 eylülünde toplanacak olan büyük kongreye kadar siyasetten uzaklaşmıştı. Tatbikatlara, manevralara katılıyor, Askerî Kulüpte konferanslar veriyordu. Ünlü Prusya Generali Goltz Paşa'nın Vardar nehri havzasında yaptırdığı tatbikatta yanında bulunmuş, diğer kurmay subaylar arasında seçkin bir mevki elde etmişti.

Bu sıralarda idi. Mustafa Kemal'den, yapılan bir süvari tatbikatına dair uzun ve ilgi çekici bir mektup aldım. Çok sonralar Cumhuriyet Devrinde aynı konu üzerinde de konuşmuştuk.

Mustafa Kemal, Köprülü civarında Cumalı'da süvari alayları arasında yapılacak tatbikat talimlerini denetlemek için giden 3. Ordu Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa'nın refakatinde bulunmuştu. Talim ve terbiye maksadiyle bir süvari tugayının toplanması yıllardanberi görülmemişti. Kurmay başkanlarının ve ordu kumandanlarının manevra meydanlarında bulunmaları da o zamana kadar vâki olmamıştı.

Tatbikat 19 ağustos 1909 da başlamış ve 1 eylülde sona ermişti. Mustafa Kemal gördüğü hataları en ağır şekilde tenkid etmekten çekinmemişti.

Tatbikatı yapan süvari tümeninin kumandanı Suphi Paşa idi. Meşrutiyetten sonra Giritli İsmail Paşa, Harbiye Nezaretinde Süvari Dairesi Başkanlığına getirilince, onun yerine tâyin edilmişti. Ben de kendisine bir iki ay kadar kurmay başkanlığı yapmıştım. Almanya'da tahsil görmüş mahir bir binici idi. Fakat askerlik sanatını anlamış bir kumandan değildi. Mustafa Kemal'e Suphi Paşa'yı ben takdim etmiş, aramızdaki rütbe ve yaş farkına rağmen arkadaş olmuştuk. İkimizi de severdi.

Mustafa Kemal, Cumalı tatbikatından bahseden mektubunda, özet olarak şöyle diyordu: «Manevradan sonra rütbem ve salâhiyetim olmadığı halde fahiş hatalar karşısında dayanamadım. Paşayı, bütün subaylar da hazır bulunduğu halde acı bir lisanla tenkid ettim, müteessir oldu. Fakat bana gücenmedi. Hattâ:

— Ali Fuat Bey'e mektup yazarsanız, selâmımı unutmazsınız.

Dedi. Söz verdim. Merak etme Paşa ile olan arkadaşlığımız devam ediyor. Hareketim belki disipline aykırıdır. Fakat Almanya'da tahsil gören kumandanlık sanatına çalışmazsa, görmeyenleri ile ne yapacağız? Küçükleri tarafından tenkid edildiğini gören kumandanlarımız, belki çalışarak vazifelerinin ehli olurlar.» \

Mustafa Kemal, mianevraların hâtırası olarak tuttuğu notları, aynı yıl Selânik'te bir broşür halinde bastırmış ve bir tane de bana göndermişti.

Aradan uzun yıllar geçti. Milli Mücadele başları idi. Kuveyi Milliyecileri ortadan kaldırmak için Damat Ferit Paşa tarafından, Süleyman Şefik Paşa kumandasında bir Hilâfet Ordusu teşkil edilmişti. Aynı Suphi Paşa, bu ordunun bellibaşlı kumandanlarından biri olarak karşıma çıktı. Ben o sıralarda iç isyanları bastırmakla meşguldüm. Suphi Paşa İzmit'e gelir gelmez gizlice benimle temsa geçti. Hem kolordusunun teşekkül edememesine, hem de bizimle savaşa tutuşmamasına çok yardımcı dokundu. Mudanya Mütarekesi'nden sonra, bu hizmetinden dolayı cezalandırılması cihetine gidilmemişti.

Suphi Paşa, Zafer'den sonra Ankara'ya geldi. Gazi seyahata çıkıyordu. İstasyonda karşılaştılar. Mustafa Kemal sor-du:

— Paşam, ne için Hilâfet Ordusu'nda kumandanlık kabul ettiniz?

Suphi Paşa şu cevabı vermişti:

— Size mağlûp olmak için, paşam.

Mustafa Kemal'i Trablusgarp Savaşı başlamıştı. Adriya-
Ağlarken Gördüm tik sahilinde toplanacak ordunun Ma-
 nastır'daki kurmay heyetine tâyin edil-
 miştim. Oraya giderken Selânik'e uğradım. İki gece, üç yıldır
 görmediğim arkadaşım Mustafa Kemal'e misafir oldum. Mus-
 tafa Kemal, Trablusgarb'a gitmek hazırlıkları içinde idi. İki
 gün sonra İstanbul'a hareket edecekti. Ertesi günü akşam üs-
 tü beraberce Beyazkule bahçesine gittik. Ben, Türk - İtalyan
 ilişkilerinin ön safhalarını anlattım. İtalyanların savaş hazır-
 lıklarına dair İstanbul'a yazdığım mektupları, yaptığım uyar-
 maları bir bir açıkladım. Fakat hiç birine cevap bile verilme-
 diğini söyledim. İçimi döktüm. Meğer o benden dertli imiş.

Mustafa Kemal 5. Kolordu emrinde iken, gördüğü hataları ve eksiklikleri bir rapor halinde yazarak 30 haziran 1911 de kumandana verdiğini söyledi. Raporun ana hatlarını okudu. Tümen kumandanları görevlerinin cahili olduğunu, alay ve tümen kumandanlarının teftiş ve tenkidlerinde, cahilliklerinin subaylarda hayret ve istihza duyguları uyandırdığını, bunların emirlerindeki kıtaları yetiştirmekten âciz olduğunu yazmıştı. Aynı raporda diyordu ki :

« Bu hale bir an önce çare bulmaya teşebbüs, her namuslu ve vicdan sahibinin vazifesidir. Emrû kumanda salâhiyetlerini haiz olmayanların bu husustaki hizmetleri, müşahede ve tetkiklerini icraat sahibi olanlara arzettir. Makam ve icraat sahibi olanların şahıslara merhamet etmek zayıf kalbliğinde bulunarak ordunun inhitatına yardım etmemeleri lâzımdır.»

5. Kolordu Kumandanı, bu raporu, üst makamlara, bir itaatsizlik, bir haddini bilmezlik örneği olarak ulaştırmıştı.

Bu Kolordu Kumandanı, Selânik'i düşmana teslim eden Hasan Tahsin Paşa'dır

Mustafa Kemal:

— İşte sana bir kolordu kumandanı, bu adam vatan müdafaasında canla başla çalışacak. Yok böyle bir şey.

Diyordu. Mustafa Kemal'in bu akşam mahzun bir hali vardı. Âkibeti karanlık, anavatandan uzak ve halkı yabancı bir ülkenin müdafaasında karşılaşacağı müşkülli düşündüğünü sanmayordum. Mustafa Kemal, tam mânasiyle bir askerdi. Zorluklara, her türlü meşakkate göğüs germesini bilir, âdeta bundan zevk alırdı. Her halde üzüntüsünün başka bir sebebi olmalıydı.

— Sende bir şey var, dedim, ne oldu?

— Bir şey yok, dedi. Fakat müteessirim. Doğup büyüğüm Selânik acaba Türkler elinde kalacak mı? Ben eğer Trablus'tan dönersem, yine buralara gelebilecek miyim?

— Ne demek istiyorsun?

Gözleri nemlendi.

— Korkuyorum, Fuat, korkuyorum.

O gece saatlerce konuştuk. Balkanların durumunu inceliyor, Balkan Savaşı'nı mukadder ve yakın görüyor, hükümet edenlerin ilgisizliğini, İttihatçı askerlerin hâlâ politikadan ayrılmamış olmalarını teessürle anlatıyor, Arnavutluk Harekâtı sırasında kurmay başkanı olarak bulunduğu Mahmut Şevket Paşa'ya tehlikeleri birer birer sayıp döktüğünü söylüyor:

— Paşa, artık Cemiyete söz geçiremiyor.

Diyordu. O gece ay Olimpos Dağları'nın arkasında kaybolurken, Mustafa Kemal içini çekerek:

— Ah, Selânik, seni bir daha Türk olarak göreceğim miyim?

Dedi. Baktım, ağlıyordu. O altın sarısı saçlarını okşadım. Teselli etmeye çalıştım. Ben, Mustafa Kemal'in, bütün müşterek hayatımız boyunca bu derece müteessir olduğunu görmedim. |

İstiklâl Savaşı'mıza Ait Bir Hâtıra

Ben, Mustafa Kemal'i, bir defa daha ağlarken görmüştüm. Fakat gözyaşlarının mânâsı çok başkaydı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 29 temmuz 1922 tarihli oturumunda, Erzurum Milletvekili Salih Efendi'nin Kurban Bayramını tebrik etmek üzere Baatı Cephesi'ne bir heyet gönderilmesine dair olan önergesi görüşülmüştü, benim başkanlığım altında Karesi Milletvekili Abdülgaâfur Hoca, Burdur Milletvekili Şair Mehmet Akif ve Kayseri Milletvekili Atıf Beylerden mürekkep bir heyet seçilmişti. Hakiki vatanperver ve dini bütün bir Müslüman olan Mehmet Akif, saydığım ve sevdiğim yakın bir arkadaşım.

Kurban Bayramı, ağustosun dördüncü gününe tesadüf ediyordu. 1 ağustos sabahı otomobillerle, erkenden Batı Cephesi karargâhına gitmek üzere Ankara'dan ayrıldık, ertesi günü karargâha vardık. Bayramın ilk günü tebrik merasimine Cep-

he Kumandanlığından başlayabilmek için, hareketimizi ona göre tanzim eyledik. Kumandanlık bir program hazırlamıştı. Bu programa göre, 1. ve 2. Ordularla, kolordu ve tümen karargâhlarına gidecektik. Durumları müsait olan tümenlerin tamamını, olmayanların da bazı kıtalarını merasim nizamında görerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tebriklerini ve başarı temennilerini ben, heyet başkanı sıfatıyla bizzat tebliğ edecektim. Sonra kıtalar bize bazı hareketler gösterecekler ve geçit resmi yapacaklardı. Bundan sonra karargâhlara uğrayarak, onları Büyük Meclis adına kutlayacaktık. Benim, Gazi Paşa'dan aldığım özel bir görevim daha vardı. Ordularımızın maddî ve mânevî savaş kudretinin derecesini anlamaya çalışacaktım.

Cephedeki görevimiz, dört beş gün içinde tamamlanmıştı. Kumandan, subay ve asker arkadaşlarımız arasında geçen bu kısa zamanın sürurunu asla unutmam. Kıtalarımızın hareketlerinde gördüğümüz manzara, canlılık ve savaş kabiliyeti, kahraman arkadaşlarımızın mahabetli bakışları, bizlere zafer günlerinin pek uzak olmadığı hissini vermişti. Bu cephenin eski bir kumandanı sıfatıyla yaptığım teftiş ve temaslardan, subay ve askerlerimizin iyi talim ve terbiye edildiklerini, zalim ve müstevli bir düşmandan intikam almak gününü sabırsızlıkla beklediklerini görmüştüm.

— Yarabbi, bize zafer günlerini müyesser eyle!

Diye dualar etmiştim. Ordularımızın mâneviyatı çok yüksekti.

Hatırladıkça hâlâ heyecanla titrerim. Merasim nizamında dizilmiş bir tümenin kıtalarını teftiş ediyorduk. Hepsi aslanlar gibi idi. Mehmet Akif, kendinden geçmişti. Dudaklarından kendi yazdığı İstiklâl Marşı'nın mısraları dökülüyordu.

**Ben ezeldenberidir hür yaşadım, hür yaşarım,
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım,
Kükremiş sel gibiyim bendimi çiğner aşarım,
Yırtarım dağları, enginlere sığmam taşarım.**

Beni solumdan takip eden Akif'e döndüm. Gözlerinde yaşlar tanelenmişti. Bu mehabetli manzara karşısında kendisini tutamıyordu.

— Akif Bey, siz ağlıyorsunuz, dedim.

— Ne yapayım, heyecanımı zaptedemiyorum.

Cevabını verdi ve sonra ilâve etti:

— Fakat sizin de gözleriniz yaşlı, paşam.

Arkadaşım doğru söylüyordu. Ben de çok heyecanlı idim. Gözlerimde tanelenenler sevinç gözyaşları idi. Ben zaten hep böyleyimdir. Bu yaşta bile önümden bir alay sancağı geçse heyecandan tıkanacak gibi olurum. Asker ocağı benim her şeyimdir. Bütün gençliğim orada geçti.

Ankara'ya döndükten sonra Batı Cephesi'ndeki intibalarını anlatırken, bu olaydan da bahsettim. Gazi'nin, dinlerken o ışık saçan mavi gözlerinde tanelenen yaşlar birden yüzüne döküldü, ağlıyordu. Fakat bu yaşların mânası çok daha başka ve çok daha ulvi idi.

— Fuat Paşa, muzaffer olacağız.

Dedi.

Hatıralarım Sona Ererken Mustafa Kemal'i, İstanbul'a yolcu ettikten sonra ben de Manastır'a giderek yeni görevime başladım. Meğer, bu ayrılık ne kadar uzun sürecekti. 1916 yılı, yazlarında Çapakçur Boğazı'nın müdafaasında Ruslarla yaptığımız kanlı muharebelerin son safhasına kadar birbirimizi görmememiz mukaddermişti.

Ben, kumandanı bulduğum 14. Tümenle Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken, tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki 7. Tümenini alarak imdadıma koşmuş olan 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle düşmana karşı taarruza geçmiş, beni düştüğüm müşkül ve tehlikeli durum-

dan kurtarmış, bu suretle Çapakçur Boğazı'nın müdafaası başarıyla ve şanla sonuçlanmıştı.

Bu başarı günlerinin birinde, Çapakçur Dağları'nın en yüksek bir noktasında buluştuğumuz akşam, O savaş meydanlarında kolağalığından generalliğe, ben de albaylığa yükselmiş bulunuyordum. Şimdi O, bir üstün rütbede ve benim âmirim, kumandanım mevkinde idi. Maiyetim ve emir subaylarım ile beraber kendisine mülâki oldum. Üç adım kala ayaklarımı sertçe birbirine vurarak selâm resmini ifa ettim, aynı vakar ve ciddiyetle selâmımı aldı.

— Hoş geldiniz, Ali Fuat beyefendi.

Dedi, sonra birden bana doğru yürüdü.

— Fuat, kardeşim.

Diye boynuma sarıldı. Kucaklaştık. Durumu kısaca anlattı:

— İkinci Ordu Kumandanının, seni iki piyade alayı ile ihtiyatsız olarak yalnız bırakmış olmakla Boğazın stratejik değerini takdir etmediğini gördüm. Yardım için Ordu Kumandanına teklif ettim ve onun emrini beklemeden derhal harekete geçtim. Tanrıya şükürler olsun, seni kurtardım.

Çapakçur'un meşe ve çam ormanlarıyla bezenmiş, o yüksek tepeleri üzerinde o akşamı hâlâ hatırlar ve heyecanla ürperirim.

Mustafa Kemal ile beraber geçirdiğimiz, okul ve genç subaylık hâtıraları burada sona ermektedir.

Başımızdan siyaset fırtınaları ve aramızdan kara kedilerin geçtiği oldu. Fakat dostluğumuz asla bozulmadı. Ölünceye kadar iki yakın arkadaş olarak kaldık. Ben bu arkadaşlıktan daima gurur ve iftihar duydum.

Sevgili sınıf arkadaşım, muazzez kardeşim Atatürk, nûr içinde yat.

İ N D E K S

A

Abdülaziz (Sultan) : 32, 53, 66,
67

Abdülğaffur (Hoca), Milletveki-
li: 156

Abdülhamid II. (Sultan): 12, 23,
26, 32, 33, 36, 45, 46, 59, 67,
68, 95, 101, 105, 107, 108, 113,
115, 126, 127, 133, 136, 139,
140, 149, 151

Adana: 38, 47

Adil (Hacı), Nazır, Meclis-i
Meb'usan Reisi: 144

Adriyatik Denizi: 154

Afet İnan, bk. İnan.

Ahmet, Rüştîye Öğrencisi: 6

Ahmet Bey, Yafa Nişancı Ta-
buru kumandanı, Binbaşı:
92, 94, 96, 97

Ahmet Bursa: 39

Ahmet Muhtar Paşa: 39, 40

Ahmet Refik Paşa, Eczacıbaşı:
72, 73, 74, 75, 76

Ahmet Rıza Bey, Meclis-i Meb'-
usan Reisi: 143, 149

Ahmet Sarayhane: 39

Akabe: 97

Akabe Meselesi: 97, 110

Akçura (Yusuf): 78

Akdeniz: 98

Akgöl (Eyüb Sabri), Subay,
Milletvekili: 132, 133

Aksaray, İstanbul'da bir semt:
151

Alatini köşkü, Selânik'te: 101

Alasonya Ordusu: 10, 11, 41

Alemdağ: 52, 54, 55, 57

Ali Fethi, bk. Okyar.

Ali Fuat, bk. Cebesoy.

Ali Kabulî, 31 Mart Vak'asında
şehid edilen deniz subayı:
149

Ali İhsan, bk. Sabis.

Âli Paşa (Mehmet Emin), Sad-
razam: 66

Âli Rıza Efendi, Atatürk'ün ba-
bası: 3, 4, 5, 7

Ali Rıza (Paşa), Harp Okulu
Kumandanı: 18, 45, 46, 47, 59,
60, 61, 62

Ali Rıza Paşa (Avlonyalı Süley-
man Paşazâde), 3. Ordu Kur-
may Başkanı: 111, 122, 128,
153

Ali Seydi Kavak: 70

Ali Suavî: 67, 68

Almanya: 21, 41, 47, 65, 84, 85,
153

Albay (General Fahreddin): 20
6. Ordu: 39, 70

Amasya: 108

Amasya Müzakereleri: 108

Anadolu: 10, 52, 82, 83, 98, 99,
114, 117, 130

Anafarta: 42
 Anafarta Savaşı: 42
 Ankara: 17, 31, 47, 50, 51, 54, 57,
 83, 84, 85, 99, 100, 154, 156,
 158
 Ankara Millî Hükûmeti: 17
 Antalya: 84
 Arap Birliği: 19,
 Arabistan: 99, 117
 Aram Efendi, Milletvekili: 151
 Arif (Ayıcı), Kurmay Albay: 27,
 28, 34, 38, 47, 50, 51, 59, 63, 71
 Arif Hikmet Paşa, Bahriye Na-
 zırı, Ayan Azası: 140, 151
 Arnavutluk: 79, 116, 156
 Arnavutluk Harekatı: 156
 Asar-ı Tevfik, Savaş gemisi:
 110, 149
 Asım Kütahya, bk. Gündüz.
 Asır gazetesi: 140
 Atatürk (Mustafa Kemal): 1, 2,
 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 19, 21, 22, 26, 27,
 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36,
 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47,
 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
 64, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
 99, 101, 102, 103, 108, 110, 111,
 112, 134, 135, 136, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 147, 149, 150, 152, 153,
 154, 155, 156, 157, 158, 159
 Atatürk Müzesi: 3
 Atıf, bk. Kamçıl.
 Atıf Bey, Kayseri Milletvekili:
 156

Atina: 10, 11, 12
 Avcı Taburları: 148, 149, 150
 Avenue de France, Beyrut'da
 bir semt: 89
 Avlonya: 133
 Avrupa: 24, 25, 32, 47, 78, 86, 89,
 131
 Avusturya: 40
 Avusturya - Macaristan : 42,
 115., 116
 Ayşe Hanım, Ali Fuat Cebesoy'-
 un büyük annesi: 17, 24, 28,
 30
 Aziz (Mısırlı), Subay: 19
 Aziziye Karakolu: 69

B

Babîâli: 126, 138, 139, 140
 Babîâli Baskını : 126
 Bağdat: 40
 Bakırköy: 142
 Balıkpazarı, İstanbul'da bir
 semt: 49
 Balkan Dağları: 117
 Balkan Harbi: 21, 36, 41, 42, 92,
 122, 145
 Başkumandanlık Meydan Mu-
 harebesi (30 ağustos 1922):
 127
 Batı Anadolu: 83
 Batı Cephesi: 84, 156, 158
 Batı Trakya: 116
 Bayyera: 40
 Bayburt: 25
 Bayezid I (Sultan): 40
 Bekir, bk. Grabene.
 Berlin: 36, 41, 143, 145
 Berlin Harp Akademisi: 41
 Beşiktaş, İstanbul'da bir semt:
 73, 75

5. Ordu: 32, 42, 55, 65, 80, 81,
82, 85, 91, 92, 95, 96, 98, 101,
110, 112

5. Kolordu: 155

5. Tümen: 64

Beteten Sarayı, Beyrut'ta: 88

Beyazkule Bahçesi, Selânikte:
154

Beykoz, İstanbul'da bir semt:
44

Beyrut: 52, 81, 86, 87, 88, 91, 95,
98, 102, 103

Beyoğlu, İstanbul'da bir semt:
20, 24, 47, 48, 59, 151

Bıyıkday (Ömer Halis), Gene-
ral: 83

Birinci Dünya Savaşı (1914 -
1918): 7, 19, 20, 21, 39, 42, 43,
63, 70, 82, 101, 103, 104, 105,
118, 122, 145, 146

1. Ordu: 39, 65, 157

Bir-i Sebî: 97

Bleda (Mithat Şükrü), İttihat
ve Terakkî Fırkası Umumi
Kâtibi, Milletvekili: 103, 105,
106, 143

Boğaziçi: bk. İstanbul Boğazı.

Bosna-Hersek: 116

Bozok (Salih) Atatürk'ün Ya-
veri, Milletvekili: 49

Bulgar İhtilâli: 109

Bulgar İhtilâl Komitesi: 109

Bulgaristan: 109, 115, 116

Bulkat (Esat), General: 21, 65,
122

Burdur: 156

Bursa: 60, 143

Bursa Askerî Lisesi: 19

Bursalı (Zahir) Milletvekili,
Eğitimci: 94, 113, 143

Büyükkada: 49

Büyük Taarruz (26.8.1922): 70

C

Cafer Tayyar, bk. Eğilmez

Canbulat (İsmail), Subay, Mil-
letvekili, Nazır: 105, 126, 130,
149

Cantekin (Dr. Mustafa) Vatan
ve Hürriyet Cemiyeti Kuru-
cularından, Milletvekili: 90

Cavîr, Maliye Nazırı: 138

Cebesoy (General Ali Fuat): 1,
2, 3, 14, 17, 19, 28, 35, 48, 49,
51, 54, 55, 57, 70, 84, 96, 102,
123, 125, 137, 147, 153, 158, 159

Celâl Bey, bk. Üner.

Cemal Paşa, Bahriye Nazırı,
4. Ordu Kumandanı: 42, 105,
120, 128, 135, 138, 142

Cemaleddin Efendi, Şeyhülis-
lâm: 139, 140

Cemil, Suvari yüzbaşısı, sonra
General : 118

Cemil Süleymaniye, bk. Uyba-
dın.

Cidde: 27

Collège des Frères de la Salle:
9

Conker (Nuri), Subay, Milletve-
kili: 12, 27, 71, 135, 136

Con Paşa: 50, 51, 58, 80

Cumalı: 152, 153

Cumalı Ordugâhı, Atatürk'ün
bir eseri: 153

Cumhuriyet Devri: 3, 7, 9, 12,
27, 31, 42, 47, 71, 78, 90, 92,
94, 98, 103, 105, 132, 152

Ç

- Çakmak (Mareşal Fevzi), Genel Kurmay Başkanı: 132
 Çanakkale: 24
 Çanakkale Boğazı: 33
 Çanakkale Savaşları (1915): 21, 42, 82, 122, 145
 Çapakçur: 159
 Çapakçur Boğazı: 158, 159
 Çapakçur Dağları: 159
 Çırağan Sarayı: 66, 67, 68, 151
 Çırağan Sarayı Yangını: (19 ocak 1910): 152
 Çırağan Vak'ası (1878): 67, 68
 Çankaya: 98
 Çukurova: 54

D

- Davutpaşa Kışlası, İstanbul'da: 68
 Dikmen, Ankara'da bir semt: 31
 Deliyanı, Yunan Başbakanı: 12
 Demirhan (General Pertev): 40
 Diyarbakır: 9
 Doğu Trakya: 116
 93 Harbi, bk. Türk-Rus Savaşı.
 Dolmabahçe, İstanbul'da bir semt: 48
 Dolmabahçe Sarayı: 48, 54, 56
 Dömeke: 11
 Dömeke Meydan Savaşı (1897): 11
 4. Ordu: 17, 25, 79, 105
 4. Ordu Müşirliği: 17
 Dudullu Köyü, İstanbul'da: 44
 Duru (Kâzım Nami), yüzbaşı, yazar: 132

E

- Edirne: 79, 92, 103, 116, 142, 150
 Edirnekapi, İstanbul'da bir semt: 151
 Edward VII., İngiltere Kralı: 131
 Edward VIII., İngiltere Kralı: 50, 131
 Ege vapuru: 56
 Eğilmez (General Cafer Tayyar) 20, 21
 Eldeniz (General Naci): 21
 Emine Hanım, Atatürk'ün halası: 4, 5, 7
 Emîr Arslan, Lazkiye Meb'usu: 149
 Enver Paşa, Harbiye Nazırı, Başkumandan Vekili: 20, 42, 105, 106, 107, 126, 133, 135, 138, 143, 145, 146, 147
 Ermeni Ayaklanması:
 Ertuğrul Suvari Alayı: 68
 Erzincan: 1, 16, 17, 20, 27, 28, 52, 53, 129
 Erzincan Askeri Rüştîyesi : 1, 16, 20, 28
 Erzurum: 21, 29, 108, 129, 156
 Erzurum Kongresi (1919): 108
 Esat Paşa, bk. Bulkat.
 Esat Paşa Toptanı, Ayan Azası: 41, 151
 Ethem Paşa (Gazi), Müşir: 11, 12
 Ethem Bey, Suvari Yüzbaşı: 62, 63
 Eyüb Sabri, bk. Akgöl.

F

- Fahri Bey (Çerkez), Subay, Tümen Kumandanı: 38, 39, 63

Faik İsparta, Harp Okulu Öğrencisi: 19

Faik, Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'nın özel kâtibi: 130

Faik Bey (Şehid), Kurmay subay, sonra General: 105

Falkenhayn, Alman Generali, Osmanlı Maraşlı: 65

Farsala: 11

Fazıl Bey, Binbaşı: 21

Fehim Paşa, Serhafiye: 59, 60, 61, 62, 63, 64

Ferit Soğukçeşme, bk. Tek.

Ferit Paşa (Avlonyalı), Sadrazam: 130, 133

Ferit Paşa (Damat), Sadrazam: 154

Fethi Bey (Ali). bk. Okyar.

Fethi, Askerlikten matrut: 72, 77

Fevzi Bey (Kavaklı), bk. Çakmak

Fevzi Bey, Kurmay Albay: 42

Filistin: 82

Filistin Cephesi: 82

Fizan: 78

Florya: 51

Forga Boğazı: 11

Fransa: 24

Fransız ihtilâli: 33

Frederik: 40

G

Galata: 35, 50, 80

Galata Köprüsü: 69, 75

Galatasaray, İstanbul'da bir semt: 61

Galatasaray Lisesi: 19

Gani Bey, Albay, hafiye: 59, 60, 61, 62

Gazi Bk. Atatürk.

Gençler Derneği: 31

Girit: 10, 120

Golç Paşa, Prusya Generali, Osmanlı Maraşlı: 152

Gökçen (Sabiha), Atatürk'ün manevi evlâdı, Tayyareci: 48, 49

Grabene (Bekir), Yüzbaşı: 133

Gündüz (Asım), Orgeneral: 39, 70

H

Hakkı Baha Bey, bk. İsmail Hakkı.

Hakkı Bey, (Sonra Paşa), Nazır, Büyükelçi, Sadrazam: 140, 143, 147, 149

Hakkı Paşa (Müşir), 5. Ordu Kumandanı: 82, 87, 89, 92, 95, 97, 101, 110, 111

Hakkı Paşa (Hafız): 105, 135, 138, 143, 147, 149

Halep: 117

Haliç: 32

Halil Bey, bk. Sedes.

Halil Paşa, bk. Kut.

Halil Rifat (Trabzonlu). Müm-taz yüzbaşı: 86, 91, 94

Halil Yenimahalle, bk. Kut.

Halis Efendi, Ulemadan: 150

Hamidiye çarşısı, Şam'da: 90

Harbiye, bk. Harp Okulu.

Harbiye, İstanbul'da bir semt: 16, 151

Hareket Ordusu : 19, 128, 142, 150, 151, 152

Harp Akademisi : 9, 21, 29, 33, 34, 35, 38, 39, 41, 45, 55, 57,

66, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76,
79, 80, 102, 140, 142

Harp Okulu: 1, 2, 3, 10, 13, 15,
16, 18, 20, 21, 22, 26, 27, 29,
32, 34, 37, 38, 41, 45, 46, 55,
66, 72, 77, 78, 81, 94, 103 122,
124, 125

Hasan Bey, Suvari Yüzbaşı: 68, 69

Hasan Bey, Kurmay Subay: 8,
93, 94, 96, 97

Hasan Fehmi Bey, Serbestî Ga-
zetesî Başmuharriri: 148

Hasan Fehmi Paşa, Adliye Na-
zırı: 140

Hasan Paşa, Beşiktaş Muhafı-
zı: 68

Hasan Rıza Paşa, İşkodra Mü-
dafii: 40, 41, 142

Hasûne Paşa, Trablusgarp Be-
lediye Reisi: 144

Hatay: 117

Havran: 88

Haydar, Suvari Yüzbaşı: 117

Haydar, Müşir Hakkı Paşa'nın
oğlu, subay : 87, 89, 92, 95,
111

Hayri Davutpaşa: 63, 70, 86, 91

Hayri (Hacı) Paşa, Müşir: 111

Heyeti Temsiliye: 31

Hezler, Alman Generali: 41

Hıfzı Paşa, Manastır Valisi :
125, 132

Hırka-i Şerif: 73

Hoca Mahir, bk. Mahir Hoca:

Horhorsu Mahallesi, Selânik'-
te: 7

Humus: 63

Hurşit Paşa: 142, 150

Hürriyet Meydanı, Selânik'te:
118, 135

Hüseyin Ağa, Atatürk'ün dayı-
sı: 5

Hüseyin Avni Paşa, serasker,
Sadrazam: 53

Hüseyin Bey (Dr.) Ordu Sıhhi-
ye Dairesi Başkanı: 65

Hüseyin Cahit, bk. Yalçın.

Hüseyin Efendi (Kaymak Ha-
fız), Öğretmen: 5, 6, 15

Hüseyin Hilmi Paşa, Genel Vali,
Nazır, Sadrazam : 129, 130,
149, 150

Hüseyin Hüsnü Paşa, Hareket
Ordusu Kumandanı: 137, 138,
150

Hüseyin Kâzım Bey, Vali, Mil-
letvekili, Nazır: 138

Hüseyin Rauf Bey, bk. Orbay.

I

Isparta: 19

İ

İbrahim Bey Kalafat), Albay:
1, 19, 62, 63

İbrahim Paşa, Trablusgarpta
Tugay Kumandanı: 144

İbrahim Paşa, 3. Ordu Müşiri:
127, 128, 129

İhsan Cihangir, bk. Sabis.

İkinci Meşrutiyet İnkılâbı: 8,
36, 60, 79, 94, 117, 123, 129,
130, 131, 133, 134, 136, 140,
147, 148, 149

2. Ordu: 65, 79, 150, 157, 159, 160

İlmen (Süreyya Paşa): 80

İnan (Prof. Afet): 45, 48, 49

İnanç (General Kazım): 26
 İngiltere: 51, 97, 131
 İran: 120
 İrdelp (Prof Dr. Neşet Ömer): 54
 İskender Paşa, 3. Ordu Sıhhiye Dairesi Başkanı: 96
 İsmail Canbulat, bk. Canbulat.
 İsmail Fazıl Paşa: 17, 24, 28, 37, 43, 52, 60, 74, 76, 83, 84, 85
 İsmail Hakkı, Subay: 34, 45, 94, 95
 İsmail Paşa (Giritli) Süvari Tümeni Kumandanı: 52, 117, 153
 İsmet Bey, Esvapçıbaşı: 39
 İsparta: 19
 İstanbul: 8, 12, 13, 17, 19, 24, 28, 35, 50, 54, 56, 65, 67, 68, 72, 73, 75, 78, 79, 80, 82, 63, 84, 86, 87, 90, 94, 96, 97, 116, 118, 126, 129, 132, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 154
 İstanbul Boğazı: 13, 32, 35, 37, 44, 67, 80, 81
 İstiklâl Marşı: 157
 İstiklâl Savaşı: 39, 70, 146, 156
 İşkodra: 41
 İşkodra Müdafaası: 41
 İtalya: 143, 145
 İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti: 148
 İttihatçılar, bk. İttihat ve Terakki Cemiyeti.
 İttihat ve Terakki Cemiyeti: 8, 101, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 115, 120, 122, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152

İzmir: 26, 31, 38, 86, 92, 101, 106
 İzmir Suikastı Olayı : 28, 38, 106, 107
 İzmit: 154
 İzzet Paşa (Arap, Şamlı) Ma-beyn İkinci Kâtibi: 134

K

Kabasakal Mehmet Paşa : 23, 24, 25, 75, 76, 77
 Kadıköy: 47
 Kadri Bey, Binbaşı: 6
 Kafkas Cephesi: 105
 Kamçıl (Atıf), Subay, Milletvekili: 132
 Kâmil Paşa Sadrazam: 133, 140
 Karabekir (General Kâzım): 29, 30, 51, 72, 83, 150
 Karadağ: 115
 Karabet Efendi, Çiftlik Kahyası: 5
 Karaferiye : 110, 111, 112, 114, 117
 Karaman: 29
 Karesi: 156
 Karasu Efendi, Meb'us: 151
 Kargı (Yahya Galip) Ankara Valisi, Milletvekili: 31
 Karol, Romanya Kralı: 56
 Kastamonu: 40
 Katrani: 39
 Kaymak Hafız, bk. İsmail Efendi.
 Kayseri: 156
 Kâzım Nami, bk. Duru
 Kâzım Paşa (Diyarbakırlı), bk. İnanç.
 Kazım Zeyrek, bk. Karabekir.
 Kemal Ohri, Subay: 71, 92, 93
 48. Piyade Tümeni: 38

M

Kırşehir: 31, 42
 Kızıldoğan (Hüsrev Sami), Su-
 bay, Milletvekili: 94, 95
 Kolonya: 111
 Komonova Ordusu: 42
 Konstantin (Preus) Yunan Or-
 duları Başkumandanı: 11
 Koptagel (General Osman): 21
 Kordonboyu, İzmir'de bir semt:
 86
 Kosova: 129
 Köprü, bk. Galata Köprüsü.
 Köprülü: 153
 Kristal Gazinosu, İstanbul'da:
 58, 62
 Kristal Gazinosu, Selânik'te:
 Kulekapı Mahallesi, Selânik'te:
 104
 Kuleli Askerî İdadisi: 8, 10, 16,
 18, 29, 30
 Kurtuluş Mücadelesi, bk. Milli
 Mücadele: 101
 Kut (General Halil) :20, 40, 59,
 63, 71, 128
 Kuvayı Milliye: 114
 Kuzguncuk, İstanbul'da bir
 semt: 29, 34, 48, 52, 66, 68, 71
 Küçük Karaburun: 101
 Kütahya: 70

L

Langaza Çiftliği: 5
 Larisa (Yenişehir): 7
 Liman Von Sanders Paşa, Al
 man Generali, Osmanlı Ma-
 reşali: 51, 65
 Londra: 51
 Lübnan: 87, 88
 Lütfi Bey, Suvari Alayı Kuman-
 danı: 89, 90, 91

Maan: 63
 Macit Bey, Kurmay Yarbay: 40
 Mahir Hoca, Selânik Muallim
 Mektebi Müdürü: 94
 Mahmut Nedim Paşa, Sadra-
 zam: 66
 Mahmut Şevket Paşa, Hareket
 Ordusu Kumandanı, Sadra-
 zam: 142, 149, 150, 151, 156
 Mak, Avusturya Generali: 40
 Makbule Hanım, Atatürk'ün
 Kızkardeşi: 5
 Makedonya: 39, 79, 91, 92, 93,
 95, 98, 99, 103, 110, 122, 128,
 131, 149
 Manastır: 8, 9, 11, 12, 21, 27, 94,
 105, 111, 112, 119, 122, 123,
 124, 125, 129, 131, 132, 133,
 154
 Manastır Askerî İdadisi: 2, 7, 8,
 9, 11, 94
 Marmara: 35, 81
 Maslak: 67
 Mecidiye, savaş gemisi: 141
 Mehmet V. (Sultan): 142, 151
 Mehmet, Üsteğmen: 91
 Mehmet Akif, Şair, Milletvekili:
 156, 157, 158
 Mehmet Ali Bey, Ali Fuat Ce-
 besoy'un ağabeyi, subay: 10,
 14, 16, 22, 24, 25, 27, 75, 86,
 106
 Mehmet Ali Paşa (Şehid), Mü-
 şir: 1, 17, 67
 Mehmet Ali Paşa, Sadaret Müs-
 teşarı: 139
 Mehmet Asım Efendi, Alay emi-
 ni, öğretmen: 8
 Mehmet Bey (Hacı), bk. Somer

Mehmet Emin Paşa, General
Kâzım Karabekir'in babası:
29
Mehmet Kaçın: 21
Mehmet Tevfik, Kolağası, Öğ
retmen: 9
Mehmet Paşa, bk. Kabasakal.
Mekteb-i Harbiye-i Şahane, bk.
Harpokulu:
Mercan Yokuşu, İstanbul'da bir
semt: 72
Meşrutiyet İnkılâbı, bk. İkinci
Meşrutiyet.
Mısır: 19, 93, 97
Mısır Hıdivliği: 97
Mızraklı Suvari Alayı: 68
Millî Meclis: 150, 151
Millî Misak: 114
Millî Mücadele: 30, 31, 69, 114,
154
Mithat Paşa, Devlet adamı,
Sadrazam: 67
Mithat Paşa Caddesi, Selânik'-
te: 6
Mithat Şükrü, bk. Blada.
Moda, Kadıköy'de bir semt: 10,
13, 17
Mondros Mütarekesi: 82, 122
Moskova: 19, 84, 85, 146, 148
Mudanya: 56
Mudanya Mütarekesi (11 ekim
1922): 154
Muhittin Baha, bk. Pars.
Muhtar, Şehid Kurmay Binbaşı:
19, 151
Munise Hanım, ahretlik: 72
Murad V. (Sultan): 66, 67, 68,
69, 151
Murad I (Sultan): 40
Mustafa (Dr.), bk. Cantekin.

Mustafa Efendi (Üsküplü), Öğ-
retmen Yüzbaşı: 6
Mustafa Efendi, Kolağası: 15,
16
Mustafa İzzet Çanakale, Su-
bay: 39, 70
Mustafa Necip, İttihatçı subay-
lardan: 126, 138
Mustafa Paşa, Aziziye Karako-
lu Kumandanı: 69
Musul: 117,
Muş: 158
Muzaffereddin Şah, İran Şahı:
120
Muzaffer Paşa (Polonyalı) Mü-
şir: 88
Müfid Kırşehir, bk. Özdeş.
Mütercim Rüştü Paşa, Sadra-
zam: 67

N

Naci Bey, bk. Eldeniz.
Naciye Hanım, Atatürk'ün kız-
kardeşi: 5
Nakiyüddin Bey, bk. Yücekök.
Namık Paşa, Bağdat Valisi: 40
Namık Kemal, Büyük Vatan
Şairi: 30, 31, 125
Napolyon Bonapart: 40
Nasır (Cemaleddin) Mısır Dev-
let Başkanı: 19
Nazım Bey (Dr.) İttihatçı, Mel'-
us, Nazır: 107, 113
Nazım Bey, Yarbay, Selânik
Merkez Kumandanı: 126
Nazım Paşa, Adliye Nazırı: 149
Necmeddin Monla, Milletvekili,
Nazır: 103
Neş'et Ömer bk. İrdelp.

Niğbolu Meydan Savaşı (25 Eylül 1396): 40
 Nikola II. Rus Çarı: 12, 131
 Nişantaşı, İstanbul'da bir semt: 13
 Niyazi Bey, Kolağası: 123, 124, 131, 132, 133
 Nureddin Paşa, Müşir İbrahim Paşa'nın oğlu, Ordu Kuman-danı: 127, 128, 129
 Nuri Bey, bk. Conker.
 Nuri Bey (Trabzonlu) Kurmay Yarbay: 42, 43, 44, 45

O

Okyar (Ali Fethi) Kurmay Subay, Başbakan, Büyük Elçi: 20, 24, 26, 34, 35, 46, 55, 111, 118, 119, 120, 121, 128, 135, 136, 140, 143, 147, 151
 Olimpos Dağları: 156
 Olimpos Gazinosu: 119
 Olimpos Meydanı: 119
 16. Kolordu: 64, 158
 15. Topçu Alayı: 104
 19 Mayıs: 4
 19 Mayıs Stadyomu: 54
 19. Tümen: 21
 14. Suvari Alayı: 123
 14. Tümen: 158
 18. Nizamiye Tümeni: 132
 Orbay (Hüseyin Rauf), Deniz Subayı, Bahriye Nazırı, Başbakan: 3, 82, 141, 151, 152
 Ortaköy: 44
 Osman Efendi, bk. Koptagel.
 Osmanlı Devleti: 10, 11
 Osmanlı İmparatorluğu: 9, 10, 12, 88, 89, 97, 107, 109, 114, 115, 116, 132

Osmanlı - Sırp Savaşı: 3
 Osman Nizami Paşa, Büyük Elçi, Nazır: 34, 35, 36, 37
 Osman Paşa (Tatar), Müşir: 133
 31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909) 129, 142, 147, 148, 149
 30. Suvari Alayı: 87, 88

Ö

Ömer Abdülkadir: 19, 20
 Ömer Halis, bk. Bıyıktaş.
 Ömer Naci, Subay, hatip: 8, 34, 45, 81, 94, 103, 107
 Ömer Naili Paşa: 68
 Ömer Rüstü Paşa, Harbiye Nazırı: 133
 Önhon (General Saim): 69
 Özdeş (Müfid Kırşehir), Kurmay Subay, Milletvekili: 41, 42, 47, 71, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100

P

Pangaltı, İstanbul'da bir semt: 13
 Paris: 24, 29, 106, 107, 113, 143
 Pars (Muhittin Baha), Milletvekili: 34, 45
 Pasita, Yanya'da bir mevki: 21
 Persy Loraine (Sir), İngiliz Büyüyük Elçisi: 51
 Pertev Paşa, bk. Demirhan.
 Peyk-i Satret, Savaş gemisi: 141
 Peyk-i Şevket, Savaş gemisi: 141
 Pire: 93
 Pirlepe: 20, 24, 26
 Pirlepeli Ali Fethi, bk. Okyar

Pizani, Yanya'da bir mevki: 21
 Prağ: 71
 Prusya: 152
 Prusya-Avusturya Savaşı: 40
 Prusya-Fransa Savaşı: 40

R

Ragıp Bey, Atatürk'ün üvey babası: 7
 Rahmi Bey (Evranoszâde) İttihatçı, Meb'us, İzmir Valisi: 101, 103, 106, 107, 111, 119, 126, 132, 133, 142
 Rahmi Paşa, Harp Okulu'nda Öğretmen: 21
 Rallis, Yunan Başbakanı: 12
 Recep Paşa, Trablusgarp Kumandanı, Harbiye Nazırı: 78, 79
 Rauf Bey (Hüseyin) bk. Orbay
 Recaizâde Ekrem Bey, Edip, Evkaf Nazırı: 140
 Recep Paşa, Trablusgarp Kumandan ve Valisi, Harbiye Nazırı: 78, 79, 140, 141, 144
 Refik Bey, Kurmay Binbaşı: 40
 Resne: 123, 124, 131
 Reşit Akif Paşa, Nazır: 140
 Reval: 131
 Reval Mülâkatı: 131
 Rıza Paşa: 148
 Rıza Paşa, Serasker: 79, 80, 95, 133
 Roma: 142, 143, 145, 149, 152
 Rumeli: 8, 10, 33, 39, 66, 68, 78, 81, 82, 92, 95, 98, 105, 115, 116, 133
 Rumeli Umumî Müfettişliği: 129, 130

Rusya: 12
 Rüştü Paşa, bk. Mütercim.

S

Sabiha Gökçen, bk. Gökçen.
 Sâbis, (Ali İhsan) General: 39
 Sait Halim Paşa, Sadrazam: 36
 Sait Paşa (Küçük), Sadrazam: 133, 138, 139, 140
 Salacak: 19, 24, 28, 29, 30, 32
 Salih Efendi, Erzurum Milletvekili: 156
 Salih Paşa, Ordu Kumandanı, Nazır, Sadrazam: 150
 Samsun: 83, 122
 Satılmış Çavuş: 52, 53, 55
 Savorona yatı: 54, 55, 57
 Saydam (Refik), Başbakan: 119
 Schrender, Beyrut'ta bir Alman birahanesi: 89, 91, 94
 Sedat Üsküdar (General): 39, 71
 Sedes (General Halil): 128
 8. Kolordu: 63
 Selahaddin Adil (General): 20
 Selânik: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 27, 28, 32, 46, 59, 70, 80, 92, 93, 94, 96, 97, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 117, 118, 125, 126, 129, 130, 133, 134, 137, 142, 143, 145, 147, 149, 150, 151, 154, 155, 156
 Selânik Askerî Rüştiyesi: 6, 7, 8, 27, 94, 96
 Selânik Millî Taburu: 3
 Selânik Mülkiye Rüştiyesi: 5, 15
 Selânik Redif Tümeni: 137
 Sen Jozef Fransız Lisesi: 10, 13, 14, 17, 20

Serbestî Gazetesi: 148
 Serencebey, İstanbul'da bir
 semt: 75
 Serez: 123, 125, 126, 127, 143
 Serez Tümeni: 127
 Sırbistan: 115, 116
 Sivas: 31, 83, 84, 108
 Sivas Kongresi (4 - 11 Eylül
 1919) : 83, 84, 108
 Simpson (Madam): 51
 Sina Cephesi: 65
 Sirkeci, İstanbul'da bir semt:
 151
 Sisam: 110
 Somer (Hacı Mehmet) İskân
 Genel Müdürü: 7
 Sultan Abdülaziz, bk. Abdülaziz.
 Sultanahmet, İstanbul'da bir
 semt: 149
 Sultan Aziz, bk. Abdülaziz.
 Sultan Aziz Köşkü: 53, 54
 Sultan Hamid, bk. Abdülhamid
 II.
 Sultan Beşinci Murad, bk. Mu-
 rad V.
 Sultan Reşat, bk. Mehmet V.
 Suphi Paşa, Suvari Generali:
 153, 154
 Suriye: 39, 88, 90, 95, 96, 101,
 103
 Suriye cephesi: 39
 Süleyman Şefik Paşa, Halife Or-
 dusu Kumandanı: 154
 Süleyman Paşa, Müşir: 66, 67
 Süleyman Şevket İzmir, Subay,
 Elçi: 71
 Süreyya Paşa, bk. İlmen:
 Süleyman Paşa, Kolonyalı: 111

Ş

Şam: 32, 42, 80, 86, 87, 88, 89, 90,
 91, 95, 97, 101, 108, 110
 Şemsi Efendi. Okul Müdürü: 4
 Şemsi Efendi Mektebi: 4
 Şemsi Paşa, 18. Nizamiye Tü-
 menî Kumandanı: 132
 Şeref Bey, Albay: 110
 Şevki Kızıtaşı, Kurmay Subay:
 70
 Şevki Turgut Paşa, Kumandan,
 Nazır: 150
 Şıpka: 67
 Şişli, İstanbul'da bir semt: 16
 Şükrü Paşa, Topçu Müfettişi,
 Edirne Müdafii: 92, 93

T

Tahir Bey, Deniz Albayı: 141
 Tahsin Paşa (Hasan), Selânik'i
 Yunanlılara teslim eden ku-
 mandan: 155
 Tahsin Paşa, Mabeyn başkâti-
 bi: 77
 Taksim, İstanbul'da bir semt:
 58, 151
 Taksim Bahçesi: 58
 Talat Paşa, Sadrazam: 19, 103,
 104, 105, 106, 108, 111, 130,
 132, 135, 138, 142, 143, 144, 146
 Tanzimat Devri: 66
 Taşkent: 21
 Taşkılla, İstanbul'da: 148
 Tek (Ferid) Elçi, Bakan: 78
 Tepebaşı, İstanbul'da bir semt:
 58
 Tepebaşı Bahçesi: 58, 63
 Termopil: 11
 Tesalya: 10 ,

Tevfik Bey, Binbaşı: 17
 Tevfik Paşa, Hariciye Nazırı,
 Sadrazam: 139, 140
 Tevfik Selânik, Kurmay Subay:
 43, 47, 51, 59, 69, 70, 92, 93,
 102, 104
 Tırnova: 11
 Tobruk: 45
 Tokatlıyan Oteli: 48
 Tophane, Selânik'te bir semt: 9
 Topkapı Askerî Rüştıyesi: 27
 Topkapı Sarayı: 73
 Tosya: 40
 Trablusgarp: 140, 143, 144, 145,
 154, 155
 Trablusgarp Savaşı : 45, 140,
 145, 154,
 Trabzon: 25
 Tuna Ordusu: 1
 Tûr-ı Sina: 97
 Türkiye: 51, 115, 116, 117
 Türkiye Büyük Millet Meclisi:
 156, 157
 Türk Tarih Kurumu: 9, 100
 Türk - Rus Savaşı (1877 1878):
 1, 9, 31
 Türk - Yunan Savaşı (1897): 10,
 11, 41

U

Ulm: 40
 Ulm Savaşı (19 ekim 1805): 40
 Uybadın (Cemil) Subay, Ba-
 kan: 92, 93

Ü

3. Kolordu: 21
 3. Ordu: 52, 55, 79, 94, 96, 103,
 106, 110, 111, 112, 118, 122,

126, 128, 129, 132, 141, 149,
 153,
 3. Ordu Müşiriyet Dairesi: 94
 3. Süvari Tümeni: 117
 Üner (Binbaşı Celâl) Atatürk'ün
 Başyaveri: 56
 Üsküdar: 44
 Üsküp: 119

V

Vahdetî (Derviş), İttihad-ı Mu-
 hammedî Cemiyeti Başkanı,
 Volkan Gazetesi Sahibi: 148
 Van: 29
 Vardar Nehri: 152
 Vasos, Yunan Albayı: 10
 Vatan Kasidesi, Namık Kemal'-
 in Ünlü Manzumesi: 30
 Vatan ve Hürriyet Cemiyeti: 90,
 91, 95, 103, 113
 Vatan veya Silistire Piyesi: 124,
 125
 Vehip Paşa: Esat Paşa'nın Kar-
 deşi, Ordu Kumandanı: 122,
 123, 125
 Venizelos, Yunan Devlet ve Si-
 yaset Adamı: 120
 Viyana: 42, 143, 147
 Volkan Gazetesi: 148

Y

Yafa: 91, 92, 93, 94, 96, 97
 Yafa Nişancı Taburu: 92, 94, 97
 Yahya Galip, bk. Kargı.
 Yalçın (Hüseyin Cahit), Gazete
 Başmuharriri: 149
 Yanya: 21, 122
 Yanya Müdafaası: 21, 122
 7. Tümen: 158

7. Ordu: 65
 Yeni cami: 68
 Yenimahalle, İstanbul'da Bir
 Semt: 40
 Yenişehir: 11
 Yeşilköy: 150, 151
 Yıldırım Bayezid, bk. Bayezid I.
 Yıldız Sarayı: 22, 23, 46, 75, 110,
 124, 149, 151
 20. Kolordu: 64, 83
 29. Suvari Alayı: 87, 88
 23. Tümen: 21
 Yonyo Gazinosu: 118, 120, 121,
 123, 135, 139
 Yunanistan: 10, 11, 12, 115, 116,
 117
 Yusuf Akçura, bk. Akçura.

Yücekök (Nakiyüddin) Subay
 Öğretmen, Milletvekili: 7

Z

Zeki Paşa (Halepli) Ordu Ku-
 mandanı: 18, 19, 41, 42
 Zeki Paşa, Tophane Müşiri: 18
 Zekiye Hanım, Ali Fuat Cebe-
 soy'un annesi: 29, 53, 68, 71,
 142
 Zeuve, İstanbul'da bir Alman
 Birahanesi: 47, 48, 49, 50, 80
 Ziya Paşa, Maliye Nazırı: 140
 Zübeyde Hanım, Atatürk'ün an-
 nesi: 3, 4, 5, 6, 7, 9, 27, 93, 102,
 112, 121
 Zülflü İsmail Paşa, Askerî
 Okullar Nazırı: 45, 47, 77